

**DIE AANWENDING EN INTEGRASIE VAN PIKTURALE
EN GESKREWE BRONNE VIR 'N
KULTUURHISTORIESE EVALUERING VAN
GESELEKTEERDE TEMAS VAN DIE WELLINGTON-
OMGEWING, 1657 – 1900**

S.E. SMIT

Tesis ingelewer ter gedeeltelike voldoening aan die vereistes vir die Magistergraad
in Lettere en Wysbegeerte (Afrikaanse Kultuurgeskiedenis) aan die Universiteit
van Stellenbosch

Studieleier: Mnr H. van der Merwe

Maart 2001

VERKLARING

Ek, die ondergetekende, verklaar hiermee dat die werk in hierdie tesis vervat, my eie oorspronklike werk is wat nog nooit vantevore in die geheel of gedeeltelik by enige universiteit ter verkryging van 'n graad voorgelê is nie.

Handtekening:

Datum:

OPSOMMING

Pikturale Africana word in hierdie studie as 'n bron aangewend om 'n kultuurhistoriese beeld met betrekking tot sekere aspekte van Wellington, voorheen bekend as Wagenmakersvallei, gedurende die periode 1657 tot 1900, te skets. Die pikturale bronne is saam met die geskrewe bronne, wat briewe, dagboeke en reisjoernale insluit, as primêre bronne beskou. Die pikturale bronne verwys in hierdie geval na skilderye, tekeninge, prente en kaarte.

Alhoewel die inwoners van die Wagenmakersvallei en later Wellington duidelik 'n eie identiteit ontwikkel het, kan Wellington nie in isolasie gesien word nie. Die dorp en omgewing word binne die groter geheel van die Drakensteinvallei en Wes-Kaap geplaas. Die ontstaan en groei van die dorp is binne die heersende politieke en ekonomiese klimaat van die tyd geplaas. Historiese hoogtepunte in die dorp se geskiedenis is kortliks aangedui. 'n Lys van kunstenaars en pikturale werke, asook die plek van bewaring van hierdie pikturale bronne, is saamgestel. Daar is gepoog om die kunstenaars se verband met die Drakensteinvallei, Wagenmakersvallei en Wellington in elke bespreking vas te stel.

In die bespreking van die bodem word die Wagenmakersvallei binne die konteks van die Drakensteinvallei geplaas. Daar word in die bespreking gekyk na die ontdekking en vestiging van die vallei, sowel as die naamgewing van die Drakensteinvallei, Wagenmakersvallei en Wellington. Die voorkoms van die vallei, berge, heuwels, sowel as die plantegroei, dier- en voëllewe word bespreek. Die invloed van die Bergrivier en ander riviere op die lewens van die mense word in die bespreking ingesluit, sowel as relevante volksvertellings en volksgelowe. Die gebruik van plante vir medisinale en ander gebruike in die daaglikse lewe van die mense, is waar toepaslik bespreek.

In die bespreking van die kerk is daar gekyk na die ontstaan van sendingwerk in die Wagenmakersvallei, die afstigting van die kerk, die gevolglike ontstaan van Wellington en enkele geestelike aspekte soos die Wederdopersekte en die groot herlewing van 1860. Feesvieringe, sport en ontspanning skets die sosiale bedrywighede van die Wellingtonners tot die einde van die negentiende eeu. Aspekte soos politieke, ekonomiese en maatskaplike invloede wat boustyle beïnvloed het, sowel as boumateriaal en -metodes, is in ag geneem in die bespreking van die argitektuur. Ter illustrasie: die opening van die spoorlyn tot by Wellington en die opening van Bainskloofpas het 'n invloed gehad op die argitektuur van die dorp en omgewing. Daar is gekyk na faktore wat die dorpsuitleg beïnvloed het, asook die betekenis van Bainskloofpas vir Wellington.

SUMMARY

In this study pictorial Africana are used to sketch a socio-historical image of certain aspects of Wellington (previously known as Waggonmakers Valley) during the period 1657 to 1900. Together with written sources such as letters, diaries and travel diaries, the pictorial sources (in this case paintings, pictures and maps) are considered primary sources.

Although the inhabitants of Waggonmakers Valley and later Wellington clearly developed an own identity, Wellington cannot be viewed in isolation. The town and region are placed in the broader context of the Drakenstein Valley and the Western Cape. The establishment and development of the town are placed within the prevalent political and economic climate of that time. Historical highlights of the town's history are given in short. A list of artists, pictorial works and place of conservation where these pictorial works are being conserved was compiled. It was attempted to determine the artists' connection with the Drakenstein Valley, Waggonmakers Valley and Wellington in each discussion.

In the discussion of the territory (*bodem*) the Waggonmakers Valley is placed in the context of the Drakenstein Valley. In this discussion the discovery and settlement of the valley are considered, as well as the naming of the Drakenstein Valley, Waggonmakers Valley and Wellington. The appearance of the valley, mountains, hills, as well as the vegetation, animal life and bird life are discussed. The influence of the Berg River and other rivers on the inhabitants' lives is included in the discussion, as well as relevant folk-tales and popular beliefs. Where applicable, various uses for plants (e.g. medicinal) in these people's daily lives are discussed.

In the discussion of the church the following aspects are considered: the beginning of missionary work in the Waggonmakers Valley, the secession of the church and the subsequent establishment of Wellington, as well as some religious aspects such as the "Wederdoper" Sect and the big revival of 1860. Festivals, sports and recreation depict the social activities of the Wellington people up to the end of the nineteenth century. In the discussion of the architecture, aspects such as political, economic and social influences on building style as well as building materials and building methods were taken into account. To illustrate: the opening of the Wellington railway line and the opening of Bainskloof Pass influenced the architecture of the town and region. Influencing factors on the lay-out of the town as well as the meaning of Bainskloof Pass for Wellington were considered.

HIERDIE WERK WORD OPGEDRA AAN

my man *Rian* en

my dogter, *Annerine*

vir hulle ondersteuning, motivering en geduld

DANKBETUIGINGS

My opregte dank aan die volgende persone vir hulle geduld, hulp en ondersteuning:

my studieleier, mnr Hennie van der Merwe;

Cornelie Prins, vir die tik van die manuskrip;

Alta van Rensburg, vertaler;

Ansie van Vuuren, kurator van die Wellington Museum en dr E Smit van Wellington.

Hierdie tesis sou nie die lig gesien het sonder hierdie persone se motivering nie.

BEWAARPLEKKE VAN WELLINGTON PIKTURALE AFRICANA

Bovlei Kelder, Wellington
Bybelmedia, Wellington
Hugenote Hoërskool, Wellington
Hugenote Kollege, Wellington
Mendelssohnversameling, Parlementsbiblioteek, Kaapstad
Mount Holyoke Seminary, Amerika
MuseumAfrica, Johannesburg
Nederlandse Topografiese Dienst, Delft, Nederland
Potchefstroom Museum, Potchefstroom
Privaatversamelings
Rijksmuseum, Amsterdam, Nederland
Staatsargief, Kaapstad
Staatsargief, Pretoria
Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad
Suid-Afrikaanse Kunsgalery, Kaapstad
Swellengrebel-argief, Breda, Nederland
Universiteit van Stellenbosch, Stellenbosch
Wellington Museum, Wellington
William Fehrversameling, Rust-en-Vreugd, Kaapstad

INHOUDSOPGAWE

p.

INLEIDING	1
HISTORIESE HOOGTEPUNTE VAN WELLINGTON.....	6
LYS VAN KUNSTENAARS EN PIKTURALE WERKE.....	8
HOOFSTUK 1 : BODEM	29
1.1 PRENTE VIR BESPREKING.....	29
1.2 KUNSTENAARS SE VERBAND MET DIE DRAKENSTEINVALLEI, WAGENMAKERSVALLEI EN WELLINGTON.....	30
1.3 AGTERGROND.....	31
1.3.1 Ontdekking en vestiging van die Drakensteinvallei.....	33
1.3.2 Naamgewing van Wagenmakersvallei en Wellington	35
1.4 DIE DRAKENSTEINVALLEI, DRAKENSTEINBERGE, PAARLBERG EN ANDER HEUWELS	39
1.4.1 Die Drakensteinvallei	39
1.4.2 Drakensteinbergreeks	42
1.4.3 Paarlberg en ander heuwels	47
1.4.3.1 <i>Babylons Toren</i>	47
1.4.3.2 <i>Paarlberg</i>	47
1.4.3.3 <i>Groenberg</i>	50
1.5 RIVIERE, FONTEINE EN WATERVALLE.....	51
1.6 VOËL- EN DIERELEWE IN DIE DRAKENSTEINVALLEI	60
1.6.1 Voëlsoorte.....	60
1.6.2 Grootwild, bokke, bobbejane en ander diere	61
1.7 PLANTEGROEI IN DIE DRAKENSTEINVALLEI, WAGENMAKERS- VALLEI EN WELLINGTON	63
1.7.1 Bome.....	63
1.7.2 Proteas en heide	65

1.7.3	Varings, palmiete en ander waterplante	66
1.7.4	Bolplante.....	68
1.7.5	Vetplante, aalwyne en ander plante	68
1.8	SAMEVATTING	69

GEESTELIKE KULTUUR

HOOFSTUK 2 : DIE KERK.....	70
2.1 PRENT VIR BESPREKING	70
2.2 KUNSTENAAR SE VERBAND MET WELLINGTON	70
2.3 AGTERGRONDGESKIEDENIS.....	70
2.3.1 Ontstaan van die Wellington-gemeente.....	72
2.4 GEESTELIKE KULTUURASPEKTE	75
2.4.1 Protokol in die kerk	75
2.4.2 Eredienste	76
2.4.3 Sondagskool.....	76
2.4.4 Die groot herlewing.....	76
2.4.5 Wederdopersekte.....	78
2.5 SAMEVATTING	80

HOOFSTUK 3 : SENDING

3.1 PRENT VIR BESPREKING	81
3.2 KUNSTENAAR SE VERBAND MET WAGENMAKERSVALLEI.....	81
3.3 SENDINGWERK IN DIE WAGENMAKERSVALLEI EN WELLINGTON.....	81
3.4 SAMEVATTING	87

HOOFSTUK 4 : FEESVIERINGE, SPORT EN ONTSPANNING.....

4.1 PRENTE VIR BESPREKING.....	88
4.2 KUNSTENAARS SE VERBAND MET WELLINGTON	88
4.3 FEESVIERINGE, SPORT EN VERMAAK.....	88
4.3.1 Feesvieringe	90

4.3.1.1	<i>Inwyding van die eerste brug oor die Bergrivier.....</i>	90
4.3.1.2	<i>Inwyding van Bainskloofpas.....</i>	91
4.3.1.3	<i>Opening van die Kaapstad en Wellingtonspoorlyn.....</i>	92
4.3.1.4	<i>Inwyding van die opgaardam.....</i>	92
4.3.1.5	<i>Tweehonderdjarige viering van die herroeping van die Edik van Nantes.....</i>	92
4.3.1.6	<i>Inwyding van Langham Park.....</i>	93
4.3.1.7	<i>Koningin Victoria se Diamantherdenking as monarg.....</i>	93
4.3.1.8	<i>Inwyding van die Lady Lochbrug.....</i>	93
4.3.1.9	<i>Samevatting.....</i>	95
4.4	SPORT	95
4.4.1	Rugby.....	95
4.4.2	Krieket.....	95
4.4.3	Fietsry.....	96
4.4.4	Ander sportsoorte.....	96
4.4.5	Samevatting	97
4.5	ALGEMENE TYDVERDRYWE	97
4.5.1	Roei	97
4.5.2	Swem.....	97
4.5.3	Perdry	97
4.5.4	Briefskryf, lees en buiteligontspanning.....	98
4.5.5	Wellington Volunteer Rifles.....	98
4.5.6	Wandelings	98
4.5.7	Uitstappies en ritte.....	99
4.5.8	Verenigingslewe op Wellington	100
4.5.9	Musiek, konserte en ander vermaaklikhede.....	100
4.5.10	Verjaarsdae	101
4.5.11	Gasvryheid en kuier	102
4.5.12	Basaars.....	104
4.5.13	Piekniek	105
4.6	KALENDERFEESTE	106
4.6.1	Guy Fawkes	106
4.7	KINDERSPEL.....	107

4.8	JONGMENSVERMAKE.....	108
4.8.1	Partytjies	108
4.8.2	Bergklim	109
4.8.3	Kwajongstreke	109
4.8.4	Samevatting	110

STOFLIKE KULTUUR

HOOFTUK 5 : KERKARGITEKTUUR..... 111

5.1	PRENTE VIR BESPREKING.....	111
5.2	KUNSTENAARS SE VERBAND MET DIE DRAKENSTEINVALLEI, WAGENMARKERSVALLEI EN WELLINGTON.....	111
5.3	DIE KERKARGITEKTUUR IN DIE DRAKENSTEINVALLEI GEDURENDE DIE SEWENTIENDE EN AGTIENDE EEU	113
5.3.1	Die Hugenotekerk in die Drakensteinvallei.....	113
5.3.2	Kerkargitektuur in die Wagenmakersvallei en Wellington gedurende die negentiende eeu	114
5.3.2.1	<i>Sendingkerk in die Bovenlei, Wagenmakersvallei.....</i>	<i>114</i>
5.3.2.2	<i>Nederduits Gereformeerde Kerk, Wellington.....</i>	<i>118</i>

HOOFTUK 6 : PLAASWONINGS..... 124

6.1	PRENTE VIR BESPREKING.....	124
6.2	KUNSTENAARS SE VERBAND MET DIE DRAKENSTEINVALLEI, WAGENMAKERSVALLEI EN WELLINGTON.....	125
6.3	HOLLANDSE TYDVAK: 1687-1806.....	128
6.3.1	Pioniersfase: 1687 tot 1717	128
6.3.1.1	<i>Plaaswonings.....</i>	<i>128</i>
6.3.1.2	<i>Grondplanne</i>	<i>131</i>
6.3.1.3	<i>Boumateriaal</i>	<i>132</i>
6.3.1.4	<i>Voorkant van die huis.....</i>	<i>133</i>
6.3.2	Agtiende-eeuse plaaswonings: 1717 tot 1806	135
6.3.2.1	<i>Grondplanne</i>	<i>135</i>

6.3.2.2	<i>Boumateriaal</i>	139
6.3.2.3	<i>Voorkant van die huis</i>	139
6.4	BRITSE TYDPERK: 1806 – 1910	147
6.4.1	Negentiende-eeuse plaaswonings.....	147
6.4.1.1	<i>Grondplanne</i>	149
6.4.1.2	<i>Boumateriaal</i>	150
6.4.1.3	<i>Stoepe en verandas</i>	151
6.4.1.4	<i>Mure</i>	151
6.4.1.5	<i>Voordeure</i>	152
6.4.1.6	<i>Vensters</i>	152
6.4.1.7	<i>Vloere</i>	153
6.4.1.8	<i>Dakkonstruksie</i>	155
6.4.1.9	<i>Solder</i>	158
6.4.1.10	<i>Gewels</i>	158
6.5	PLAASWERFAANLEG	158
	HOOFSTUK 7 : DORPSUITLEG	164
7.1	PRENTE VIR BESPREKING	164
7.2	KUNSTENAARS SE VERBAND MET WELLINGTON	164
7.3	FAKTORE WAT DIE DORPSUITLEG VAN WELLINGTON BEINVLOED HET	165
7.4	STRATE	168
7.4.1	Kerkstraat.....	171
7.4.2	Malherbestraat	174
7.4.3	Bainstraat.....	175
7.4.4	Pentzstraat.....	175
7.5	STASIE	177
7.6	PARKE, PLEINE EN OPENBARE TERREINE	177
7.6.1	Markplein.....	178
7.6.2	Dorpsmeent.....	179
7.6.3	Langham-park	180
7.6.4	WA Joubert-plein.....	180

7.6.5	St George-plein	180
7.6.6	Victoria-park	182
7.7	WATEROORSIENING	183
HOOFSTUK 8 : BAINSKLOOFPAS.....		186
8.1	KUNSWERKE	186
8.2	KUNSTENAARS SE VERBAND MET WELLINGTON	187
8.3	BAINSKLOOFPAS.....	189
8.4	BANDIETE	196
8.5	ENEKELE HISTORIESE PLEKKE VAN BELANG OP BAINSKLOOFPAS... 199	
8.5.1	Goudmyn (5.1 km)	200
8.5.2	Akkerbome.....	200
8.5.3	Morrie se draai en Brandewynsdraai (8.8 km).....	200
8.5.4	Tonnel (9,1 km).....	201
8.5.5	Gawie se water (11,2 km).....	201
8.5.6	Die Nek (14,0 – 14,3 km).....	204
8.5.7	Montagu Rotse (16,5 km).....	204
8.5.8	Biskop se rots (17,6 km).....	204
8.5.9	Bell se rots (17,7 km)	206
8.5.10	Bayley se krans (17,8 km)	206
8.5.11	Pilkingtonbrug (17,9 km)	206
8.5.12	Dacre se preekstoel (19,5 km)	206
8.5.13	Wolwekloof (Tweede Tol – 21,4 km).....	206
8.5.14	Borcherd se brug (21,5 km)	207
8.5.15	Darling se brug (29,1 km).....	207
8.6	DIE WITRIVIER.....	207
8.7	DIE BELANG EN BETEKENIS VAN BAINSKLOOFPAS.....	208
HOOFSTUK 9 : EVALUERING.....		210
BRONNELYS		212

INLEIDING

Probleemstelling

Tydens die beplanningsfase van 'n oorkoepelende bewaringsprojek, die Wellington 2000-projek, wat deur die plaaslike gemeenskap van dié dorp geloods is, het die volgende vrae ontstaan:

- Het reisigers Wellington besoek nadat hulle in die Paarl aangedoen het?
- Wat het hierdie reisigers gemotiveer om die Drakensteinvallei te besoek?
- Is hierdie reisigers se waarnemings in geskrewe en/of pikturale bronne gedokumenteer?

Hierdie studie het as opdrag uit bogenoemde vrae voortgevloei en na 'n deeglike voorafstudie, het verdere vrae na vore gekom:

- Wat het hierdie reisigers in die Wagenmakersvallei aangetref ten opsigte van menslike bewoning, plantegroei en dierelewe?
- Het die omgewing (bodem) die mense van Wellington en hulle leefwyse beïnvloed?
- Indien reisigers wel geskrewe en pikturale dokumente nagelaat het, tot watter mate sal sodanige dokumentasie as bronne vir 'n kultuurhistoriese ondersoek kan dien?

Die studie implementeer dus pikturale bronne as aanvullende navorsingsmateriaal tot primêre en sekondêre bronne, om 'n beskrywende kultuurgeskiedenis tot gevolg te hê. Volgens Ferreira (1987:9) is dit mode om ontledende of analitiese kultuurgeskiedenis as superieur teenoor die beskrywende kultuurgeskiedenis te beskou. Hy skryf dat dit 'n wanopvatting is, want die onderskeid tussen die kategorieë dui op die *doel* en die *vorm* daarvan en dat dit nie 'n aanduiding van gehalte is nie (1987:9). Wanneer 'n gemeenskap kennis dra van sy verlede, ontwikkel 'n eie identiteit en groepsgebondenheid.

Doel van navorsing

Die doel van hierdie studie is:

- om deur middel van geskrewe en pikturale bronne 'n kultuurhistoriese ondersoek van die Wellington-omgewing te doen.

- om 'n lys van kunstenaars en prente met betrekking tot Wellington, binne die tydvak wat aangedui is, saam te stel.

Terreinafbakening

Hierdie studie word binne 'n spesifieke tydvak geplaas, naamlik 1657 tot 1900. Slegs geselekteerde kultuurhistoriese aspekte word ondersoek, om sodoende aan lengtebeperkings te voldoen. Daardeur word verhoed dat die onderwerpe oppervlakkig bespreek word. Sekere aspekte soos die onderwys is wel nagevors, maar nie by die studie ingesluit nie, op grond van die feit dat daar nie onomwonde bewyse is dat die visuele dokumentasie oor dié spesifieke onderwerp, voor die einde van die negentiende eeu voltooi is nie. Daar kon byvoorbeeld geen datums opgespoor word in verband met die skilderye van dr Andrew Murray nie. Die skilderye is gedateer op grond van die styl waarvoor die kunstenaar Hugo Naudé voor die einde van die negentiende eeu bekend was.

Prente wat vir bespreking geselekteer is, moes 'n bydrae lewer tot die kultuurhistoriese beeld van Wellington. Wellington is topografies deel van die Drakensteinvallei en daarom word die bodem, fauna en flora as deel van die vallei gesien. Wellington is nooit in isolasie behandel nie, maar as deel van 'n breër geheel. Alhoewel gedetailleerde prente van die plantegroei nie gevind is nie, is die plantegroei wel ter wille van volledigheid bespreek. Die kultuurhistoriese waarde van die plantegroei is verhoog deur die medisinale en ander gebruike daarvan.

Foto's word nie ingesluit as bron vir hierdie studie nie. Hoewel foto's ook visuele bronne is, word dit nie ingesluit in die definisie van *pikturale werke* nie.

Begripsomskrywing

Pikturale Africana word dikwels nie deur historici en navorsers as belangrik geag nie, want hulle beskou dit bloot as 'n mooi prentjie wat as illustrasie vir 'n artikel kan dien. Dit is egter 'n primêre bron van inligting wat meer erkenning behoort te geniet.

Pikturale Africana kan soos volg gedefinieer word:

Die Verklarende Afrikaanse Woordeboek (1965:626) beskryf *pikturaal* soos volg: *wat op die skilderkuns betrekking het*. Die HAT (1975:645) bevestig *pikturaal* soos volg: *Van, met betrekking tot die skilderkuns*.

Africana (mv.) word deur die HAT (1975:20) beskryf as: *Boeke, geskrifte, landkaarte ensovoorts van geskiedkundige belang in verband met Afrika*. Die Verklarende Afrikaanse Woordeboek

(1965:23) skryf dat *Africana* verwys na *boeke, tydskrifte ensovoorts, van geskiedkundige belang, veral oor Suid-Afrika en wat by versamelaars gesog is.*

Daar kan gesamentlik na die term *Pikturale Africana* verwys word as seldsame prente en skilderye van geskiedkundige belang, wat betrekking het op Suid-Afrika.

Pikturale Africana word vanuit 'n kultuurhistoriese oogpunt geëvalueer en nie vanuit 'n kuns- of estetiese oogpunt nie. Dit beteken dat die inhoud van die kunswerk belangrik is. Die kultuurhistoriese waarde van 'n prent is veral belangrik by aspekte van die stoflike kultuur, soos argitektuur, meubelkuns of kleredrag. 'n *Pikturale* bron kan dan 'n duideliker uitbeelding as 'n beskrywing gee. *Pikturale Africana* word as 'n primêre bron beskou, aangesien dit die geskiedenis van 'n land, dorp of omgewing, op 'n gegewe tyd visueel uitbeeld. Dit kan egter nooit in isolasie as bron gebruik word nie, maar moet altyd saam met geskrewe dokumentasie soos dagboeke, reisjoernale, briewe, ensovoorts gebruik word. Die betroubaarheid en geldigheid van die visuele dokumentasie word verhoog indien geskrewe bronne die inhoud van die tekening kan staaf. Dit beteken natuurlik nie dat *pikturale* bronne nie ook nuwe inligting kan oplewer nie. Die kultuurhistoriese inligting wat uit die tekening verkry word, moet binne historiese verband geplaas word.

Grobbelaar beskryf kultuur as al die geestelike en stoflike dinge wat die mens tot stand bring deurdat hy, onder dwang van sy gees, op die natuur inwerk, waarby die bonatuurlike ook 'n rol speel. Volgens Grobbelaar omvat kultuur die mens se lewe volkome en is elke skeppingsdaad 'n kultuurdaad (1974:11). Kultuurgeskiedenis word deur Pretorius beskryf as 'n wetenskap gebore uit 'n diepgaande behoefte aan 'n totale beeld van die mens se verlede. Sy noem dat die vakgebied kultuurgeskiedenis die vraag vra hoe die mens van vroeër gelewe en gedink het (Pretorius 1987:89). Burden beskryf Kultuurgeskiedenis soos volg: *Kultuurgeskiedenis maak 'n studie van die kultuurproduk, die skeppingsproses wat dit tot stand gebring het, die stimulus wat die proses geïnisiëer het en van die samehang van of verbande tussen kultuurprodukte en die dimensies waarbinne hul tot stand kom; dit is 'n studie waarbinne die skepper, die mens self, sentraal staan* (2000:19).

Metode van navorsing

Die primêre bron van hierdie tesis is die visuele materiaal. Addisioneel tot die *pikturale* werke is argivale bronne sowel sekondêre geskrewe bronne by die studie betrek. Heersende politieke, ekonomiese en maatskaplike faktore is in ag geneem, veral in die bespreking van aspekte soos die argitektuur en godsdiens. 'n Lys van alle prente met betrekking tot Wellington is opgestel en

navorsing is gedoen oor die betrokke kunstenaars. So ver as moontlik is oorspronklike kunswerke geraadpleeg en bespreek.

Navorsing is hoofsaaklik gedoen in die spesiale versamelings van die volgende instansies: Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad; Mendelssohn-versameling, Parlementsbiblioteek, Kaapstad; Staatsargief, Kaapstad; William Fehr-versameling, Kaapstad; MuseumAfrica, Johannesburg; Standard Bank Argief, Johannesburg; Africana-kamer, J.S. Gericke Biblioteek, Universiteit van Stellenbosch; Drakenstein Heemkring, Paarl; Suid-Afrikaanse Kultuurhistoriese Museum, Kaapstad; Suid-Afrikaanse Kunsgalery, Kaapstad; Wellington Museum; Privaatargief, mevrou Joyce Hoogenhout, voorheen van Wellington. Onderhoude is gevoer met inwoners van Wellington, soos mnr Dan Retief, Welvanpas. Toonaangewende kunsgalerye en museums is gekontak om kunswerke op te spoor. Slegs vyf kunswerke is in privaatbesit gevind.

Bronbespreking

Dit is opmerklik dat die visuele dokumentasie hoofsaaklik landskapstonele insluit. Daar is baie min portretstudies gevind, behalwe dié van ds Andrew Murray, ds AF du Toit en mnr en mev AW Louw. Finansiële oorwegings kan vir die skaarste aan portretstudies aangevoer word, want dit was slegs finansiëel welvarende persone wat dit kon bekostig om portretstudies van familieleden te laat skilder. In die gevalle van ds Du Toit, mev Du Toit en ds Murray sou die kerk moontlik die koste daarvan gedra het.

Die spelling van onderskrifte op die prente, wat deur kunstenaars aangebring is, is onveranderd behou in die bespreking en lysing daarvan. Die kultuurhistoriese waarde, asook die geldigheid van die piktorale werke, word verhoog indien die kunstenaar die prent onderteken, gedateer of enige ander inligting, soos die datum en 'n relevante byskrif, op die prente aangebring het. Indien geskrewe bronne die kunstenaar se besoek aan die dorp, plek of omgewing bevestig, verhoog dit die kultuurhistoriese waarde en geldigheid van die prent. Ter illustrasie: Backhouse beskryf sy besoek aan die Wagenmakersvallei in 1840 en maak 'n houtgraviering, met 'n onderskrif, van die Sendingkerk in die Bovlei. Wanneer daar meer as een weergawe van 'n spesifieke onderwerp of toneel wat deur verskillende kunstenaars geteken is, gevind is, kan die die visuele inligting vergelyk word. T Bowler en A de Smidt het althuis dieselfde tonele in Bainskloofpas onafhanklik van mekaar geskilder. Dit is ook voordelig indien die toneel teen 'n breë agtergrond, met meer detail, in teenstelling met 'n nader beeld met minder inligting verskyn. 'n Meer volledige ontleding is dan moontlik. Kontemporêre afbeeldings van dieselfde tonele maak dit moontlik om te bepaal of dit in ooreenstemming is en verhoog die geldigheid en

akkuraatheid van die pikturale werke. 'n Voorbeeld hiervan is die verskillende pikturale bronne van die kerk wat met mekaar vergelyk kan word.

Geskrewe bronne soos *The origins and development of early Cape material culture* van K Stromsoë en RF Kennedy se *Catalogue of pictures* en *Catalogue of prints* is bestudeer om aanvanklik die lewensvatbaarheid van die onderwerp te bevestig. Bronne soos die *Cape of Good Hope Almanack 1805-1863* en *1865-89*, die *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek* en die *Standard Encyclopaedia of Southern Africa* is geraadpleeg vir aanvullende inligting, veral in verband met die kunstenaars. Briewe van Mary Otis Preston, Anna Bliss en Abbey Ferguson het waardevolle inligting bevat, asook die dagboeke van Godlonton en Visser.

Die volgende bibliografieë is geraadpleeg: *Bibliography of personal accounts of the Cape of Good Hope in printed books 1715-1850* deur KLM Schmidt; *Personal accounts of the Cape of Good Hope between 1652 and 1715* deur LJ Engels; *Paarl 1687-1899* deur FPG Shuttleworth; S Mendelssohn se *South African bibliography*; *Suid-Afrikaanse bibliografie* en die *Repertorium van Suid-Afrikaanse tydskrifartikels*. Die bestudering van hierdie bibliografieë is as uiters noodsaaklik beskou ter wille van volledigheid.

HISTORIESE HOOGTEPUNTE VAN WELLINGTON

- 1657 Abraham Gabbema en sy verkenningsgroep betree op 22 Oktober die Drakensteinvallei en gee aan die Bergrivier sy naam.
- 1687 Simon van der Stel ken op 16 Oktober plase toe in die Drakensteinvallei.
- 1691 Gemeente Drakenstein met ds Pierre Simond as eerste predikant word gestig. Die Hugenotekerkie was naby Babylonstoren geleë.
- 1699 Die eerste vyftien plase word in die Wagenmakersvallei aan boere toegeken.
- 1716 Reën en stormwinde beskadig die Hugenotekerkie by Babylonstoren tot so 'n mate dat dit onherstelbaar is.
- 1720 'n Nuwe kerk word aan die voet van die Paarlberg gebou. Hierdie kerk was op die terrein van die huidige Strooidakkerk.
- 1700-1800 Verskeie reisigers het die Drakensteinvallei gedurende die agtiende eeu besoek, soos Valentijn in 1705 en 1714, De la Caille in 1751, Thunberg en Masson in 1775, De Jong in 1792 en Lady Anne Barnard in 1797. Hierdie reisigers dokumenteer hulle waarnemings in briewe, dagboeke en reisjoernale.
- 1820 Die Sendinggemeente, Bovlei, word gestig.
- 1840 Die NG Kerk Wellington stig af van die Paarl-gemeente. Die plaas Champagne word onderverdeel in erwe en die kerk op die oorblywende gedeelte gebou.
- 1842 Jan Hendrik Retief open 'n skooltjie in Wellington.
- 1845 Die harde pad oor die Kaapse Vlakte word voltooi. Dit verbeter vervoer en kommunikasie.
- 1852 Die Wagenmakersvallei-skool open.
- 1853 Die Bainskloofpas en Wellingtonbrug open met groot feesvieringe op 13 en 14 September.

- 1857 Wellington Bank open met 'n kapitaal van vyftigduisend pond.
- 1860 Die Blouvilleiskool open.
- 1863 Die Kaapstad-Wellingtonspoorlynverbinding word geopen.
- 1864 Groenbergskool open.
- 1873 Wellington kry munisipale status.
- 1874 Hugenate Seminarium open.
- 1875 Brand verwoes groot gedeeltes van Kerk- en Pentzstraat in Oktober. Die Genootskap van Regte Afrikaners (GRA) word in Gideon Malherbe se huis in die Paarl gestig. CP Hoogenhout van die Groenbergskool, Wellington, is een van die stigterslede.
- 1877 Sendinginstituut open in Wellington.
- 1878 Standard Bank open in Kerkstraat op 18 Februarie.
- 1879 Wellington Biblioteek gestig.
- 1883 Opleidingskool ingewy.
- 1886 Goodnowsaal word in gebruik geneem.
- 1889 Vrouesendingbond word in Goodnowsaal gestig.
Hugo's Konfytfabriek word opgerig.
- 1890 Pioneer Dried Fruit Company word gestig.
Western Tanning word gestig.
Standard Bank neem Wellington Bank oor.
NG Kerk kry 'n toring by.
- 1891 Lady Lochbrug word ingewy.
- 1899 Meisie Industriële Skool word geopen.

LYS VAN KUNSTENAARS EN PIKTURALE WERKE

In hierdie lys van kunstenaars en pikturale werke, word die kunstenaars in alfabetiese volgorde geplaas, met 'n kort lewensgeskiedenis wat daarop volg. Die kunswerk se titel word volgens die onderskrif of deur die algemene inhoud bepaal. Indien die onderskrif deur die kunstenaar voorsien is, is daar deurgaans by die spelling van die kunstenaar gehou, ongeag of dit foutief is. Indien beskikbaar word die datum na die titel van die kunswerk geplaas. In sekere gevalle is dit deel van die titel self. 'n Kort beskrywing van die inhoud, die medium wat gebruik is, asook die plek van bewaring en die bronne waarin reproduksies van die kunswerke verskyn, word ook ingesluit.

ARLING, RF

Gebore : onbekend

Oorlede : onbekend

Arling was die landmeter betrokke by die opdeling van erwe van die plaas Champagne (Oberholster 1940:12). Daar is geen verdere inligting aangaande RF Arling beskikbaar nie.

Plaats van G Le Roux genaamd Champagne (ca 1838) (nageteken van oorspronklike deur Mej Malherbe op 14 Mei 1895)

Landmeterkaart met pastorie, kerk en erwe

Pen

Versameling Wellington Museum

BACKHOUSE, JAMES

Gebore : 1794, Engeland

Oorlede : 1869, Engeland

Backhouse was nie net 'n kwakerleraar en sendeling nie, maar ook 'n blomkweker en botanikus. Hy arriveer gedurende Junie 1838 aan die Kaap en reis in September 1838 met 'n ossewa na die binneland, waar hy verskillende sendingstasies, onder andere Wagenmakersvallei besoek. Backhouse reis ook deur die Oos-Kaap, Botswana en deur Klein en Groot Namakwaland. Hy bereik Kaapstad uiteindelik gedurende Mei 1840 en verlaat die Kaap gedurende Desember van dieselfde jaar. Backhouse publiseer sy reisverhale in *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa* (SABW I:32-33).

Waggonmakers Valley, Paris Missionary Station (1840)

Bovlei Sendingkerk

Houtsnywerk

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

Reproduksie: Backhouse: *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*

BAIN, ANDREW GEDDES

Gebore : Mei 1797, Skotland

Oorlede : Oktober 1864, Kaapstad

Bain het bekendheid verwerf as padbouer, geoloog, ontdekkingsreisiger, soldaat, skrywer en kunstenaar. Hy arriveer in 1816 in Suid-Afrika en was verantwoordelik vir die bou van die Michells-, Bainskloof- en Katbergpasse. Bain was ook onder andere die skrywer van *Caatje Kekelbek*, een van die vroegste geskrifte in Afrikaans (SABW I:36-40).

Rough sketch (from memory) of the newly discovered kloof between Wellington and Breede River (1846)

Kaart om alternatiewe roete vir voorgestelde pas aan te dui

Ink, gekleur

Versameling Staatsargief, Kaapstad

BARNARD, LADY ANNE (GEBORE LINDSAY)

Gebore : 12 Desember 1750, Balcarres, Skotland

Oorlede : 6 Mei 1825, Londen

Lady Anne Barnard was getroud met Andrew Barnard, koloniale sekretaris van die Kaap gedurende die Eerste Britse Besetting (1795-1803). Die Barnards het in 1797 aan die Kaap gearriveer. Aangesien die goewerneur, Lord Macartney, se vrou hom nie na die Kaap vergesel het nie, het Lady Anne die rol van eerste dame aan die Kaap vervul. Haar briewe, veral dié aan Henry Dundas, bevat waardevolle inligting omtrent die Kaap en die sosiale lewe gedurende die laat agtiende eeu. Sy verlaat die Kaap vroeg in 1802 (DSAB I:55-56).

Benjamin Gottlieb Weigt of Waggonmakers Valley (1797)

Lady Anne Barnard se gasheer in seremoniële drag

Akwarel

Versameling Graaf Crawford, Balcarres, Skotland.

Reproduksie: Robinson: *The letters of Lady Anne Barnard to Henry Dundas*

BIK, ADRIANUS, JOHANNES

Gebore : 13 Januarie 1790, Duinkerken, Nederland
Oorlede : 1872

Adrianus Johannes Bik en sy broef, Jannes Theodorus, was albei professionele tekenaars en deel van prof CGC Reinwardt se ekspedisie wat 'n wetenskaplike studie van Java en die omliggende eilande vanaf 1815 tot 1822 gemaak het. Prof Reinwardt was hoogleraar in plantkunde en chemie aan die *Antheneum Illustre* in Amsterdam. Hulle arriveer op 8 Januarie 1816 aan die Kaap en vertoef vir vyf weke hier. Tydens sy verblyf aan die Kaap het AJ Bik 'n aantal watterverfstudies gemaak, onder andere van Wagenmakersvallei (Pretorius 1985:8-9; Gordon-Brown 1975:124).

Gezicht van het achterste gedeelte van de Wagenmakers Valy, Kaap de Goede Hoop 1816

Panorama van Groenberg met ongeïdentifiseerde plaasopstalle

Akwarel

Versameling Rijksmuseum, Amsterdam

Reproduksie: *S.A. Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis*, (2(2) Julie 1985).

BOWLER, THOMAS WILLIAM

Gebore : 9 Desember 1812, Tring, Hertfordshire, Engeland
Oorlede : 24 Oktober 1869, Londen

Bowler vergesel Thomas Maclear, die koninklike sterrekundige, as sy manlike bediende na Kaapstad en arriveer hier in die Kaapkolonie op 5 Januarie 1834. Bowler word egter teen 1835 deur Maclear afgedank. Sy naam verskyn in 1839 in die *Cape of Good Hope Directory* as 'n inwoner van Kaapstad en sy beroep word as landskapskilder en kunsonderwyser aangedui. Bowler het vir die volgende dertig jaar tonele en gebeurtenisse aan die Kaap noukeurig vasgelê. Hy het bekendheid verwerf as kunsonderwyser met bekende leerlinge soos Abraham de Smidt. Die grootste belang in Bowler se werk is die dokumentering van historiese gebeurtenisse en om by die inwoners van die Kaap 'n bewustheid vir die kunste te skep (SABW II: 76-79).

1. Bergriver, Paarl, looking westward (1851)

Panorama van die Bergrivier en voëls

Akwarel

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

2. Baines Kloof (ca 1854)

Tolhuis in Bainskloof

Akwarel

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

3. The Bergriver valley from Drakenstein (ca 1860)

Panorama van Bergriviervallei met kleinwild op die voorgrond

Akwarel

Mendelssohn Versameling, Parlementsbiblioteek.

4. Wellington Station. Good Hope 4 November 1863

Aankoms van die eerste trein, Wellington

Akwarel

Versameling Staatsargief, Kaapstad

Reproduksie: *Illustrated London News*, January 1864

5. Bainskloof Octr 1863 (moontlik die werk van A. de Smidt)

Die Eerste Tol met tolhuis

Akwarel

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

6. Looking north from top of Bainskloof 23 Oct. 1869 (moontlik die werk van A de Smidt)

Panorama van Bainskloof met 'n ongeïdentifiseerde klein huisie op die voorgrond

Akwarel

Mendelssohn Versameling, Parlementsbiblioteek

BURCHELL, WILLIAM JOHN

Gebore : 23 Julie 1781, Fulham, Londen

Oorlede : 23 Maart 1863, Fulham, Londen

Burchell het bekendheid as kunstenaar, natuurkundige, reisiger en skrywer verwerf. Hy arriveer in 1810 aan die Kaap en vertrek gedurende Junie 1811 op sy reis deur Suid-Afrika. Hy het op hierdie reis deur die land botaniese en dierkundige voorbeelde bymekaar gemaak en ongeveer vyfhonderd tekeninge gemaak. Teen April 1815 was hy terug in die Kaap. Hy publiseer in 1822 en in 1824 twee volumes in verband met sy reise in Suid-Afrika, *Travels in the interior of Southern Africa* (Gordon-Brown 1975:130).

1. The pont at Groote Bergriver 23.6.1811

Die pont by die Bergrivier, wat 'n ossewa met osse oor die rivier vervoer

Potloodskets

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

2. Crossing the Berg River (1811)

Toneel van die Bergrivier en omgewing, met die pont en mense wat toekyk, op die voorgrond
Akwarel

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

Reproduksie: Burchell: *Travels in the interior of Southern Africa*

DANIELL, THOMAS

Gebore : 1749

Oorlede : 1840

Thomas Daniell was 'n Engelse landskapkunstenaar en graveur wat in 1784, vergesel van sy broerskind William Daniell, na Indië vertrek. Die Daniells sou ongetwyfeld by die Kaap aangedoen het. Thomas Daniell se werk is in Holman se boek *A voyage round the world* in 1834 gepubliseer (Gordon-Brown 1975:144).

Waterfall at Great Drakenstein (1834)

Panorama van Waterval in Groot Drakenstein

Litografie

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

Reproduksie: Holman: *A voyage round the world; including travels in Africa ..*

DENMAN, JL

Gebore : onbekend

Oorlede : onbekend

Geen inligting omtrent hierdie kunstenaar kon gevind word nie.

Map shewing the wine growing districts of Paarl, South Africa (ca 1831)

Kaart van die wynproduserende distrikte, insluitende Paarl en Wagenmakersvallei

Litografie

William Fehr Versameling, Rust-en-Vreugd, Kaapstad

DE LA CAILLE, ABBÉ NICOLAAS LOUIS

Gebore : 1713, Ardennes, Frankryk

Oorlede : 1762, Parys, Frankryk

Vader Nicolas Louis de la Caille was in 1736 as leraar georden, maar hy het hom tot die sterrekunde gewend. Hy is in 1736 uitgenooi om hom by die Koninklike Sterrewag in Parys aan te sluit. Die meeste van sy navorsing is in die *Histoire* van die Akademie vir Wetenskappe in Frankryk gepubliseer. De la Caille arriveer in 1751 in Kaapstad waar hy 'n sterrewag opstel in die agterplaas van sy huis. Die doel van sy ekspedisie was om die sterre van die suidelike halfond se posisie te bepaal en hierdie waarnemings te kombineer met Europese waarnemings. Die gemiddelde afstande van die son en maan is ook gemeet. De la Caille het in al hierdie doelstellings geslaag en het ook 'n aantal geografiese studies gedoen (SABW III:208).

Kaart van die Kaapse Skiereiland en omgewing (ca 1751-1753)

De la Caille se kaart van die Kaap die Goede Hoop

Pentekening

Versameling Staatsargief, Kaapstad

DE SMIDT, ABRAHAM

Gebore : 1829

Oorlede : 1908

Abraham de Smidt het in 1872 vir Charles Bell as Landmeter-Generaal van die Kaap opgevolg. Hy was 'n bekwame kunstenaar, landskapskilder en kunskenner, met 'n buitengewone kennis van die topografie van die land. Abraham de Smidt was 'n leerling van TW Bowler (SABW III:216; Gordon-Brown 1975:149).

1. Bainskloof (geen datum)

Panorama van Bainskloof en die Witrivier

Akwarel

Versameling Suid-Afrikaanse Kunsgalery, Kaapstad

2. Bainskloof 1864

Panorama van Bainskloofpas

Akwarel

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

3. Bainskloof Pas (1865)

Panorama van Bainskloofpas, Montagu rotse en die Witrivier

Akwarel

Brenthurst Versameling

Reproduksie: Viney & Brooke Simons: *The Cape of Good Hope 1806 to 1872*

4. Bainskloof, Dacrés pulpit (1865)

Bainskloofpas met die Preekstoelrots wat oor die pad hang

Akwarel

Versameling Suid-Afrikaanse Kunsgalery, Kaapstad

5. Bain'skloof Pas (1872)

Die Tonnel in Bainskloofpas

Akwarel

William Fehr Versameling

D'OYLY, SIR CHARLES

Gebore : 18 September 1781, Indië

Oorlede : 21 September 1845, Leghorn

D'Oyly was 'n amptenaar van die Bengaalse staatsdiens. Hy het om gesondheidsredes vanaf April 1832 tot Mei 1833 na die Kaap gekom. Hy was 'n bekwame kunstenaar en bestee sy tyd aan die maak van pensketse en akwarelle van Kaapstad en naburige plekke soos die Paarl en Wagenmakersvallei. Die sketse met onderskrifte en datums toon dat hy 'n ywerige kunstenaar was en gee ook 'n aanduiding van sy reise deur die platteland (SABW III:245).

1. View of the Paarl and Great and Little Drakenstein from Du Toitskloof, 22 October 1832

Panorama van die Drakensteinvallei vanaf Du Toitskloof

Pen- en akwareltekening

Versameling Staatsargief, Kaapstad

Reproduksie: Gordon-Brown: *The Cape Sketchbooks of Sir Charles D'Oyly 1832-1833*

2. View of Mr Latega's Farmhouse in Waggonmaker's Valley 23 Oct. 1833

Plaasopstal, moontlik Doolhof

Pen- en akwareltekening

Versameling Staatsargief, Kaapstad

Reproduksie: Gordon-Brown: *The Cape Sketchbook of Sir D'Oyly 1832-1833*

3. View of Field Cornet Mallung's Farm House on the road from Waggonmaker's Valley to Tulbagh 23 Oct. 1833

Ongeïdentifiseerde plaasopstal, moontlik Vondeling

Pen- en akwareltekening

Versameling Staatsargief, Kaapstad

Reproduksie: *The Cape Sketchbook of Sir D'Oyly 1832-1833*

GRAY, SOPHIA WHARTON (MYDDLETON)

Gebore : 1814

Oorlede : 1871

Sophia Gray het bekendheid verwerf nie net as argitek vir die ontwerp van kerke, kapelle en pastorieë nie, maar ook as kunstenaar. Sy was getroud met Robert Gray, biskop van die Kaap die Goeie Hoop. Sophia het veral potlood- en waterverfstudies van landskappe en geboue van argitektoniese belang gemaak. Haar sketse illustreer biskop Gray se *Three months' visitation by the bishop of Cape Town* en WA Newman se biografie van John Montagu. Sy het gereeld haar man op sy reise na die binneland vergesel (SABW IV:206-207).

1. Montagu Rots (1853)

Panorama van Bainskloofpas en Montagu Rots

Litografie

Plek van bewaring onbekend

Reproduksie: Newman: *Biographical memoir of John Montagu*

2. The Bishop's Arch, Bainskloof (geen datum)

Panorama van Bainskloofpas en die Biskop se rotsboog

Litografie

Plek van bewaring onbekend.

Reproduksie: Gutsche: *The Bishop's lady*

HAVERFIELD, JOHN TUNSTALL

Gebore : onbekend

Oorlede : 1886

Daar word aanvaar dat Haverfield as 'n bemanningslid op die H.M.S. *Narcissus* gedien het, wat vanaf 1861 tot 1864 aan die Kaap vertoef het (Gordon-Brown 1975:174). Haverfield se prente is almal van tonele in die platteland. Die meeste is voorsien van 'n onderskrif sowel as die datum en jaar. Sy reise na die platteland kan so gevolg word (De Wet 1962:30-33).

1. Paarl to Wellington, 1863

Toneel met Wellington se berge in die agtergrond en 'n wa met ses perde op die voorgrond

Pen- en inktekening

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

2. 7th July 1863. From Wellington. Paarl Drakenstein Valley & Simons Berg

'n Panorama van die Wellingtonberge en Simonsberg, vrouens wat klere in 'n spruit was, met 'n huis in die agtergrond

Potlood, pen, ink en waterverf

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

Reproduksie: *Africana Notes and News* 1962

3. Wellington Mountains 8 July / 63

'n Panorama van Groenberg, Bainskloof en Sneekop

Buitegeboue en arbeidershuisies is op die voorgrond

Akwarel

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

Reproduksie: *Africana Notes and News* 1962

HERSCHEL, SIR JOHN, FREDERICK, WILLIAM

Gebore : 7 Maart 1792, Slough, Buckinghamshire, Engeland

Oorlede : 11 Mei 1871, Collingwood, Kent, Engeland

Sir John Herschel het bekendheid verwerf as sterrekundige, skeikundige en natuurwetenskaplike. Hy kom op 15 Januarie 1834 in Kaapstad aan en keer in Maart 1838 na Engeland terug. Herschel maak heelwat potloodsketse van tonele aan die Kaap met behulp van die *camera lucida*, wat 'n noukeurige weergawe van 'n toneel bied. Sy sketse was veral van tonele in die omgewing van die Paarl en Stellenbosch. Hierdie sketse word nie as oorspronklike kunswerke beskou nie aangesien die *camera lucida* gebruik is. Dit is egter wel van historiese belang na aanleiding van die sketse se noukeurigheid en akkuraatheid (SABW I:378-379).

1. Panorama from Paarl Rock (1-2/5) (1834-1838)

Panorama in twee panele B1 en B2 vanaf Paarlberg in die rigting van Wellington. Die Diamantrots van Paarlberg is op die voorgrond met Groenberg in die agtergrond.

Potloodskets

Versameling Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad

2. Panorama from Paarl Rock (3-5/5) (ca 1836)

Panorama in drie panele B3, B4 en B5 van die verskillende dele van die Paarlvallei

Potloodskets

Versameling Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad

JOBERNS, CHARLES HENRY

Gebore : onbekend
Oorlede : onbekend

Joberns was 'n priester van die Anglikaanse kerk, Kaapstad, vanaf 1874 tot 1877. Daar is geen verdere inligting oor hom beskikbaar nie (Kennedy VII 1972:27).

Bainskloof Aug. 23-75 (1875)

Toneel van die Witrivier en Bainskloofpas
Akwarel
Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

KLEINERTZ, W

Gebore : Onbekend
Oorlede : Onbekend

Geen inligting oor die kunstenaar kon opgespoor word nie.

Dutch Reformed Church, Wellington (ca 1882)

Syaansig van die kerk in Wellington
Litografie
Versameling Wellington Museum
Reproduksie: Kerkkalender 1882

LANDSBERG, OTTO HEINRICH LUDWIG

Gebore : 1803, Duitsland
Oorlede : 1905, Rosebank, Kaapstad

Otto Landsberg het bekendheid verwerf as tabakhandelaar, musikus en kunstenaar. Hy het in 1818 in die Kaap aangeland en hom aanvanklik as 'n horlosiemaker gevestig. Sy prente is realisties en in fyn besonderhede geskilder (SABW II:389-390).

1. Top of Bains Kloof (geen datum)

Toneel van Bainskloof en die tolhuis
Olieverf
Versameling Potchefstroom Museum
Reproduksie: De Villiers: *Otto Landsberg*

2. Bainskloof (1854)

Panorama van Bainskloofpas met 'n kapkar op die agtergrond

Akwarel

Privaatversameling

Reproduksie: De Villiers: *Otto Landsberg*

3. Playing football on the campground Wellington (1870)

Toneel op die markplein van Wellington met die kerk op die agtergrond en 'n perderuiter, mense wat wandel en met 'n bal speel op die voorgrond

Akwarel

Versameling Potchefstroom Museum

Reproduksie: De Villiers: *Otto Landsberg*

LE CAMP, ELIZABETH WINGFIELD

Gebore : 1835, Ierland

Oorlede : 1925

Elizabeth Le Camp het as 'n kind na Suid-Afrika saam met haar aangetroude tantes verhuis. Haar een tante, Maria Jolly, het later met Thomas Bowler in die huwelik getree. Elizabeth Le Camp was later ook 'n student van Thomas Bowler (Kennedy II:220).

Near the Paarl (1856)

Panorama van die Bergrivier, met koeie wat in die water staan

Potloodskets

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

LOUW, AW

Gebore : Onbekend

Oorlede : Onbekend

Die enigste inligting beskikbaar oor Mnr AW Louw is dat hy op een stadium 'n direkteur van die Wellington Bank was (Mnr D Retief 1998:onderhoud).

Selfportret (1834)

'n Jeugdige meneer AW Louw

Akwarel

Versameling Bovlei Kelder, Wellington

MALAN, SOLOMON CAESAR

Gebore : 1812

Oorlede : 1894

Solomon Caesar Malan was nie net 'n kunsskilder nie, maar ook 'n kenner van tale en 'n skrywer van godsdienstige werke. Hy besoek die Kaap vanaf Mei tot September 1839. Gedurende hierdie tydperk van vier maande maak Malan 60 sketse en akwarelle van die Kaapse Skiereiland en Franschhoek. Die waarde van sy werk lê in die kultuurhistoriese dokumentasie van sy tekeninge (SABW II:444-445).

Bergriver Cape of Good Hope (1839)

Panorama van die Bergrivier

Akwarel

Versameling Universiteit van Stellenbosch

Reproduksie: Booyens: *Solomon Caesar Malan*

MICHELL, CHARLES CORNWALLIS

Gebore : 1793

Oorlede : 1851

Charles Cornwallis Michell was 'n soldaat, padingenieur, argitek, staatsamptenaar, asook 'n bekwame kunstenaar. In 1828 word hy aangestel as landmeter-generaal en siviele ingenieur van die Kaap. Hy was onder andere verantwoordelik vir die bou van Sir Lowry's Pas. Michell was saam met John Montagu, koloniale sekretaris, verantwoordelik vir die stigting van die Sentrale Weëraad in 1843. Michell het die Mosterdshoekpas, later bekend as Michellspas en Cradockskloofpas beplan. Hy was 'n uitstekende tekenaar en 'n bekwame skilder van natuurtonele en spotprente (SABW I:565-567).

1. Cape Peninsula Franschhoek & Paarl areas (1837)

Kaart van bogenoemde areas

Ink en pentekening

William Fehr Versameling, Rust-en Vreugd, Kaapstad

2. From Baynes Kloof looking back towards Wellington (1872-1873)

Panorama vanaf Bainskloof oor die vallei met Paarlberg in die agtergrond

Akwarel

Versameling Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad

3. **Wellington S.A. Men trying to catch and hold mules (1872-1873)**

Toneel met mans wat 'n paar muile probeer vang.

Akwarel

Versameling Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad

N, HB

Gebore : Onbekend

Oorlede : Onbekend

Volgens Gordon-Brown is daar geen inligting bekend oor hierdie kunstenaar, wat gedurende 1851 sketse aan die Kaap gemaak het nie. Gordon-Brown skryf dat hy moontlik as soldaat gedurende die Grensoorloë gedien het (1975:199).

Bainskloof Dacre's Pulpit (ca 1852)

Toneel met kapkar in Bainskloof by Dacre's Preekstoelrots

Akwarel

Mendelssohn Versameling, Parlementsbiblioteek

NAUDÉ, HUGO

Gebore : 23 Julie 1868, Worcester, Kaapprovinsie

Oorlede : 5 April 1941, Worcester, Kaapprovinsie

Hugo Naudé is gebore op die plaas Aan-de-Doorns, in die distrik Worcester. Sy besondere kunstalent is deur Olive Schreiner aangemoedig en in 1899 vergesel sy Hugo Naudé na Europa. Hy bestudeer die kunste in verskeie lande en keer in 1896 terug na Worcester waar hy hom op portretstudies toegespits het. Aan die begin van die twintigste eeu het hy hom op landskappe begin toespits (Berman 1983:302-303).

1. Dr Ferguson (ca 1896)

Portretstudie van Abbey Ferguson

Olieverf

Versameling Bybelmedia Wellington

2. Dr Andrew Murray (ca 1896)

Portretstudie

Olieverf

Versameling Hugenate Hoërskool, Wellington

Reproduksie: Ferguson: *The Builders of Huguenot*

3. Dr Andrew Murray (ca 1896)

Portretstudie

Olieverf

Versameling Hugenate Kollege Wellington

POTTER, PIETER

Gebore : 1635

Oorlede : Ongeveer 1661

Potter was van Nederlandse afkoms en was 'n landmeter en kartograaf. Hy arriveer in 1655 aan die Kaap en was as die eerste landmeter van die Kaap aangestel. In Oktober 1657 vergesel Pieter Potter Abraham Gabbema op 'n reis na die binneland, vandag bekend as die Paarl en die Swartland, om geografiese data in te samel. Dit was Potter se taak om dagboek te hou en die roete aan te teken. Potter was egter soms nie akkuraat nie, soos byvoorbeeld sy tekening van die Bergrivier (DSAB V:607).

Kaart (1658)

Vroegste kaart om die roete na die Paarlvallei aan te dui

Pen- en inktekening

Versameling Staatsargief, Kaapstad

Reproduksie: Mossop: *Old Cape Highways*

POORTERMANS, JOHANNES CORNELIUS

Gebore : 1786, Nederland

Oorlede : 1870, Paarl

Poortermans was 'n litograaf en kunsskilder wat in 1833 aan die Kaap arriveer. Sy litografieë wat onder andere plaas- en straattonele uitbeeld, was met die hand met waterverf ingekleur. Hierdie akwarelle en litografieë is waardevolle dokumentasie van die verlede (SESA III:654).

Wellington Church (1857)

Vroegste prent van die Wellington kerk

Litografie

Mendelssohn Versameling, Parlementsbiblioteek

Reproduksie: Poortermans: *A series of lithographic drawings (1835-1857) containing views, characters, plants, etc.*

PRESTON, MARY OTIS

Gebore : 20 Julie 1857, Amerika

Oorlede : 29 April 1933, South Hadley, Amerika

Mary Otis Preston was 'n onderwyseres aan die Hugenate Seminarium, Wellington, vanaf 1882 tot 1889. Sy het gedurende haar verblyf in Wellington gereeld met haar familie in Amerika gekorrespondeer. Hierdie briewe bevat waardevolle inligting omtrent die dorp en sy inwoners gedurende die laat negentiende eeu.

Sketch of Wellington (8.2.1883)

Dorpsplan van Wellington in 1883

Pentekening

Argief Mount Holyoke Seminary, Amerika

WM Preston: Joernaal I 1883:107

ROSS, FB

Gebore : Onbekend

Oorlede : Onbekend

Geen inligting omtrent hierdie kunstenaar kon opgespoor word nie.

1. Witte River, Wolve Kloof (ca 1885)

Witrivier, Bainskloof, met voëls

Pentekening

Plek van bewaring onbekend

Reproduksie: *The South African Illustrated News*, Mei 1885

2. On the Road (ca 1885)

Voetganger op Bainskloofpas, met uitsig op die diep kloof

Pentekening

Plek van bewaring onbekend

Reproduksie: *The South African Illustrated News*, Mei 1885.

3. The Road (ca 1885)

Voetganger op Bainskloofpas

Pentekening

Plek van bewaring onbekend

Reproduksie: *The South African Illustrated News*, Mei 1885

4. First Toll (ca 1885)

Die tolhuis op Bainskloofpas

Pentekening

Plek van bewaring onbekend

Reproduksie: *The South African Illustrated News*, Mei 1885

5. Bridge, Wolve Kloof (ca 1885)

Brug oor Witrivier by die Eerste Tol

Pentekening

Plek van bewaring onbekend

Reproduksie: *The South African Illustrated News*, Mei 1885

6. The Road (ca 1885)

Bainskloofpas met 'n kar en perd

Pentekening

Plek van bewaring onbekend

Reproduksie: *The South African Illustrated News*, Mei 1885

7. Pulpit Rock (1885)

'n Man te perd naby Preekstoelrots

Pentekening

Plek van bewaring onbekend

Reproduksie: *The South African Illustrated News*, Mei 1885

SCHRÖDER, NH

Gebore : Onbekend

Oorlede : Onbekend

Geen inligting omtrent hierdie kunstenaar kon opgespoor word nie.

Pulpit Rock – Bainskloof (ca 1884)

Preekstoelrots, Bainskloofpas

Pentekening

Plek van bewaring onbekend

Reproduksie: *The South African Illustrated News*, Augustus 1884

SCHUMACHER, J

Gebore : Onbekend

Oorlede : Onbekend

Schumacher was 'n kunstenaar van Duitse oorsprong en moontlik in diens van die HOIK. Hy het Hendrik Swellengrebel op 'n reis van die Kaap na die binneland, vanaf 1776 tot 1777, vergesel. Gedurende sy reise het hy verskeie tekeninge gemaak (Gordon-Brown 1975:219).

Ferry in the Bergriver at Paarlberg 1776 – 1777

Panorama oor Bergrivier met pont

Akwarel

Swellengrebel-argief, Breda, Nederland

Reproduksie: Hallema: *The Cape in 1776 – 1777 – Aquarelles Johannes Schumacher*

SELLENY, JOSEPH

Gebore : 1824

Oorlede : 1875

Selleny was 'n tekenaar en litograaf aan boord van die Oostenrykse fregat Novara, wat vanaf 1857 tot 1859 op 'n wetenskaplike reis om die wêreld gevaar het. Die fregat was vir paar dae gedurende Oktober 1857 aan die Kaap en Selleny het 'n hele paar plekke op die platteland, onder andere Wellington, besoek. Sy sketse dien as illustrasie in Karl Scherzer se reisjoernaal *Circumnavigation of the globe by the Austrian Frigate Novara* (Gordon-Brown 1975:219; Kennedy IV:125).

1. Paine's Kloof – as it is (ca 1857)

Bainskloofpas aan die Wellingtonkant, voor die Nek

Akwarel, pen- en inktekening

Mendelssohn Versameling, Parlementsbiblioteek

Reproduksie: Scherzer: *Narrative of the circumnavigation of the globe ...*

2. Paines Kloof as it is (1861)

Dieselfde toneel as bogenoemde

Houtgravure

Versameling MuseumAfrica

Reproduksie: Scherzer: *Narrative of the circumnavigation of the globe ...*

3. Baines Kloof (1861)

Panorama vanaf Bainskloof oor die berge van die Drakensteinvallei

Houtgravure

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

Reproduksie: Scherzer: *Reize der Oesterreich ischen fregatte Novarra um die Erde ...*

4. Darling Bridge (1861)

Toneel by Darlingbrug, Bainskloof

Houtgravure

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

Reproduksie: Scherzer: *Reize der Oesterreich ischen fregatte Novarra um die Erde ...*

STADE, EV

Gebore : Onbekend

Oorlede : Onbekend

Stade het die Kaap vroeg in 1710 besoek. Daar is nie veel omtrent die kunstenaar of sy besoek aan die Kaap bekend nie. Ses van sy tekeninge is in 1950 deur Dr C Koeman in die argiewe van die Nederlandse Topografiese Dienste, Delft gevind (Hattersley 1969:vii). Stade se tekeninge is van belang aangesien dit die vroegste pikturale dokumentasie van die Drakensteinvallei insluit.

1. Drakenstijns Colonie aan Caap de Goede Hoop daar de kerk staat, leggende ongeveer 6 uren van't Casteel, Mart 1710

Panorama van huise en eerste kerkie in die Drakensteinvallei

Pentekening

Versameling Nederlandse Topografiese Dienst, Delft, Nederland

Reproduksie: Coertzen: *Die Hugenate van Suid-Afrika 1688 – 1988*

Oberholster: *Paarlvallei 1687 – 1987*

2. De Perel, omtrent 3 uren van Drakenstijn (1710)

Panorama van die Paarl, met 'n plaasopstal teen die Paarlberg

Pentekening

Versameling Nederlandse Topografiese Dienst, Delft, Nederland

Reproduksie: Oberholster: *Paarlvallei 1687 – 1987*

SMITH, CHRISTOPHER WEBB

Gebore : 1793, Londen
Oorlede : 1871, Florence, Italië

Christopher Webb Smith was 'n amateur kunstenaar en voëlkundige in diens van die Bengaalse staatsdiens. Gedurende 1837 tot 1839 vestig hy hom tydelik aan die Kaap om gesondheidsredes. In hierdie tydperk maak hy 'n hele aantal sketse van die Kaap en die omgewing. Die byskrifte van sy sketse gee 'n aanduiding van sy bedrywighede aan die Kaap (SABW I:766).

1. **Waggonmakers Valley from Lutiefs** (ca 1838)

Panorama van 'n plaasopstal, moontlik Welvanpas, teen die berg
 Akwarel

Mendelssohn Versameling, Parlementsbiblioteek.

2. **Dragon's Pot Drakenstein** (ca 1838)

Panorama van 'n berg, moontlik Spitskop, in die Drakensteinvallei
 Akwarel

Mendelssohn Versameling Parlementsbiblioteek

VALENTIJN, FRANCOIS

Gebore : Dordrecht 1666
Oorlede : Den Haag 1717

Valentijn was 'n predikant en die skrywer van die werk *Beschryvinge van Oud en Nieuw Oost Indien*, wat uit vyf volumes bestaan. Dele vier en vyf handel oor die Kaap. Valentijn het die Kaap vier maal onderweg van en na die Ooste besoek gedurende 1685, 1695, 1705 en 1714. Sy beskrywinge bevat waardevolle inligting oor die vroeë nedersetting en plaaslike inwoners. Valentijn het egter nooit self die Drakensteinvallei besoek nie, maar hy was egter bekend vir sy algemene betroubaarheid en noukeurigheid. Sy kaarte gee belangrike inligting omtrent plaaseienaars (SABW I:816).

1. **Kaart van de Caap der Goede Hoop** (datum onbekend)

Kaart wat eienaars van plase aandui in Stellenbosch, Drakenstein en Wagenmakersvallei
 Pentekening

Versameling Staatsargief, Kaapstad

2. Caarte van de Caap de Goede Hoop leggend in't Zuyder gedeelte van Africa (datum onbekend)

Kaart van die Kaap wat Paarlberg en Babilonstoring aandui

Pentekening

Versameling Staatsargief Kaapstad

ONBEKENDE KUNSTENAARS

1. Caarte van de beyde afgelegenste colonien Drakensteen en Waveren (ca 1710)

Kaart van Drakenstein en Waveren wat plaaseienaars en plase aandui

Pentekening

Versameling Staatsargief, Kaapstad

2. Wellington Cape of Good Hope '72

Panorama van die dorp

Akwarel

Versameling MuseumAfrica, Johannesburg

3. Piet Retief (datum onbekend)

Akwarel

Fotostaat: Staatsargief, Kaapstad

4. Mev AW Louw (datum onbekend)

Portretstudie

Akwarel

Privaatversameling Wellington

5. Mev AW Louw (datum onbekend)

Portretstudie

Olieverf

Privaatversameling

6. Mevrouw AF du Toit (datum onbekend)

Portretstudie van eerste predikant in Wellington se vrou

Olieverf

Versameling Wellington Museum

7. Dominee AF du Toit (datum onbekend)

Portretstudie van eerste predikant in Wellington

Olieverf

Versameling Wellington Museum

8. Magdalena Retief (1720 – 1817) (datum onbekend)

Portretstudie van die stammoeder van Retieffamilie

Medium onbekend, moontlik akwarel

Versameling Staatsargief, Pretoria

Reproduksie: *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis*, (5(3) Julie 1991)

9. Meneer AW Louw (datum onbekend)

Portretstudie

Akwarel

Privaatversameling Wellington

10. Meneer AW Louw (datum onbekend)

Portretstudie

Olieverf

Privaatversameling Wellington

HOOFSTUK 1

BODEM

1.1 PRENTE VIR BESPREKING

1.1.1 1658

Kaart

Potter, P

1.1.2 ca 1700

Kaart van de Caap der Goede Hoop ...

Valentijn, F

1.1.3 1811

Crossing the Bergrivier

Burchell, WJ

1.1.4 ca 1834 - 1838

Panorama from Paarl Rock (1-2/5)

Herschel, JFW

1.1.5 1838

Dragon's Pot Drakenstein

Smith, CW

1.1.6 1851

Bergriver, Paarl, looking westward

Bowler, TW

1.1.7 ca 1856

Near the Paarl

Le Camp, EW

1.1.8 1860

The Bergriver Valley from Drakenstein

Bowler, TW

1.1.9 1863

7th July 1863. From Wellington. Paarl Drakenstein Valley & Simons Berg.

Haverfield, JT

1.1.10 1863

Wellington Mountains 8 July / 63

Haverfield, JT

1.2 KUNSTENAARS SE VERBAND MET DIE DRAKENSTEINVALLEI, WAGEN- MAKERSVALLEI EN WELLINGTON

Pieter Potter vergesel Abraham Gabbema op 'n reis na die binneland gedurende Oktober 1657. Dit was Potter se taak om die roete aan te teken en dagboek te hou (DSAB V:607). Potter se besoek aan die Drakensteinvallei word deur die inskrywing in Van Riebeeck se dagjoernaal bevestig. Daar bestaan geen ander dokumentasie om sy besoek aan die vallei te bevestig nie. Alhoewel die kaart nie deur Potter onderteken is nie, word dit aan hom toegeskryf, aangesien hy 'n kartograaf en landmeter van beroep was.

F Valentijn het die Kaap vier maal besoek onderweg van en na die Ooste gedurende 1685, 1695, 1705 en 1714. Alhoewel Valentijn nooit self die Drakensteinvallei besoek het nie, was hy bekend vir sy algemene betroubaarheid en noukeurigheid (SABW I:816). Raidt voer aan dat die Valentijn-kaart nie die resultaat van 'n regstreekse opmeting is nie, maar dat dit 'n kombinasie van ouer kaarte is (1971:21). Die Valentijn-kaart bevat egter belangrike inligting omtrent plaaseienaars aan die begin van die agtiende eeu.

WJ Burchell reis op 23 Junie 1811 deur die Wagenmakersvallei. Sy beskrywings van die omgewing, die plantegroei en die pont is in sy reisverhaal *Travels in the interior of Southern Africa* gepubliseer. Burchell beskryf die plantegroei wat op sy prent van die pont voorkom (1822:178). Die beskrywing van die omgewing in die reisverhaal verhoog die geloofwaardigheid van die prent.

Sir John Herschel en sy familie arriveer in 1834 aan die Kaap. Hy het talle potloodsketse van tonele aan die Kaap met behulp van die *camera lucida*, 'n optiese instrument, gemaak. Die Herschel-familie se besoeke aan Wagenmakersvallei en die Drakensteinvallei word bevestig in Lady Herschel se briewe aan familie (Warner 1991:53, 55) en verhoog die geloofwaardigheid van die prent.

Christopher Webb Smith was gedurende 1837 tot 1839 tydelik aan die Kaap gevestig. Gedurende hierdie tyd maak hy 'n aantal sketse van die Kaapse platteland, onder andere tonele van die Wagenmakersvallei en Drakensteinvallei (SABWI:766). Daar is egter geen geskrewe dokumentasie om sy besoek aan die vallei te bevestig nie. Die prente is egter van 'n onderskrif voorsien en gedateer, wat die geloofwaardigheid daarvan verhoog.

Na aanleiding van Thomas Bowler se gedateerde kunswerke kan daar afgelei word dat hy Wellington en die omgewing gereeld besoek het. Geskrewe dokumentasie wat sy besoeke en indrukke van Wellington en omgewing bevestig, kon egter nie opgespoor word nie.

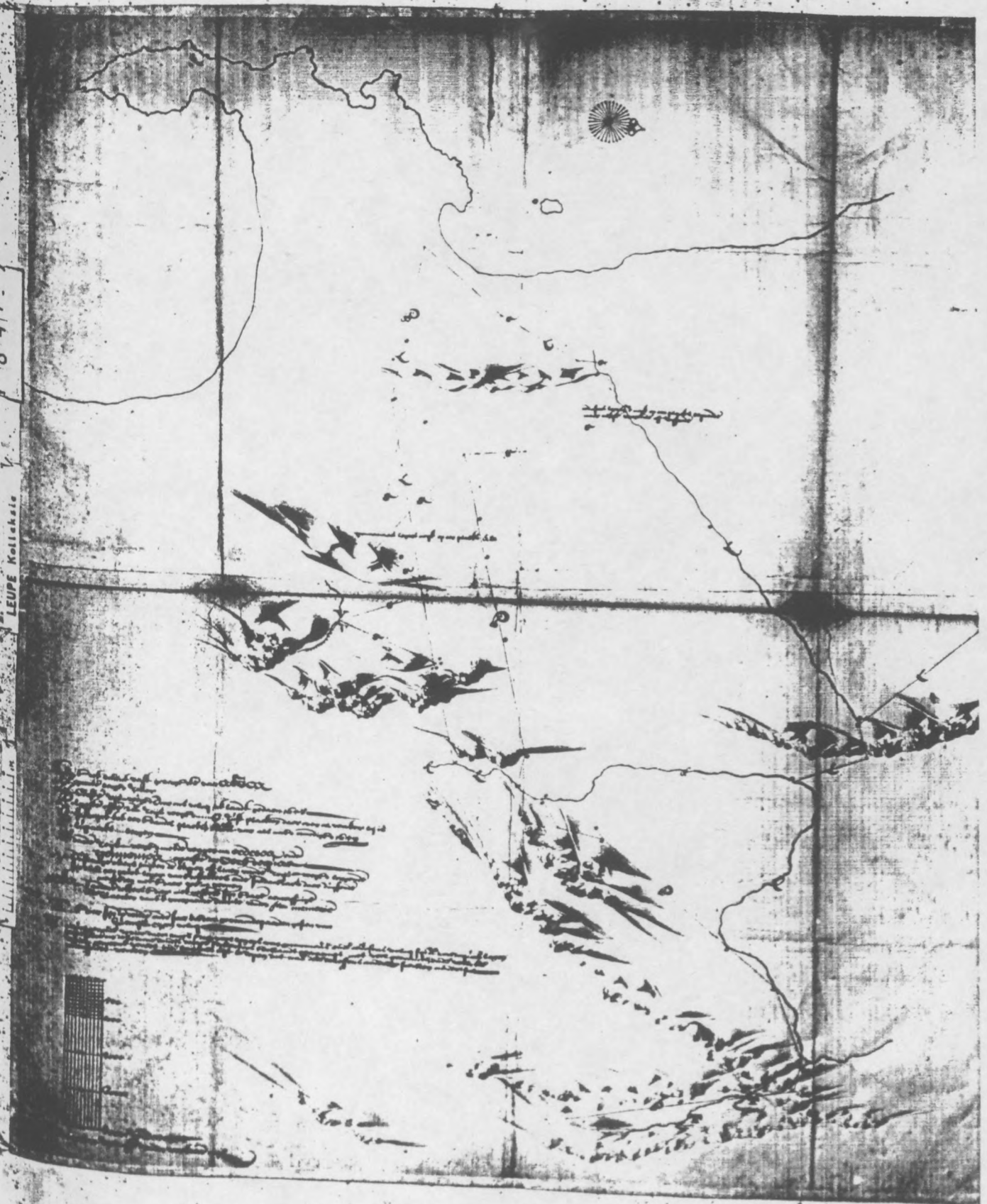
Elizabeth Le Camp het as 'n kind saam met haar tantes na Suid-Afrika verhuis. Een van haar tantes, Maria Jolly, het later met TW Bowler in die huwelik getree. Elizabeth was ook 'n student van Bowler (Kennedy II:220). Vermoedelik het sy Bowler op sy uitstappies na die Drakensteinvallei vergesel. Daar bestaan egter geen geskrewe dokumentasie om hierdie afleiding te bevestig nie. Die prent is wel van 'n onderskrif voorsien.

Daar word aanvaar dat Haverfield as 'n bemanningslid op die *H.M.S. Narcissus* gedien het, wat vanaf 1861 tot 1864 aan die Kaap vertoef het (Gordon-Brown 1975:174). Haverfield het sy prente gedateer en ook van 'n onderskrif voorsien. Ekstra inligting, soos bergname, is ook bygevoeg op die prent self. Dit is dus moontlik om sy reise deur die Skiereiland te volg (De Wet 1962:30-33). Daar bestaan geen geskrewe dokumentasie om sy besoek aan Wellington te bevestig nie.

1.3 AGTERGROND

Wellington is in die Drakensteinvallei, 72 kilometer noord-oos van Kaapstad en 13 kilometer noord van die Paarl geleë. Die Drakensteinvallei word afgebaken as die gebied binne die landdrosdistrikte van die Paarl en Wellington. Alhoewel hierdie gebied geografies 'n swak gedefinieerde begrip is, is die Drakenstein tog 'n besliste streeksbenaming. Die Drakensteinvallei sluit die gebied langs die Bo-Bergrivier en sy bolope in, vanaf sy oorsprong in die Groot Drakensteinberg suid-wes van Franschhoek, tot ongeveer vyf kilometer noord van Hermon, waar die landdrosdistrik van Wellington eindig. Die Drakensteinvallei word afgebaken deur die Drakensteinbergreeks in die ooste en die Paarlberg aan die westekant. Die Bergrivier vloei in 'n noordelike rigting deur die Drakensteinvallei. Die ligging van die Drakensteinvallei is ongeveer tussen 34°S en 33°24'S, dit wil sê oor 'n afstand van ongeveer 40 kilometer. Die distrik Wellington

LEUPE Kollakala

P Potter: Kaart (1658)

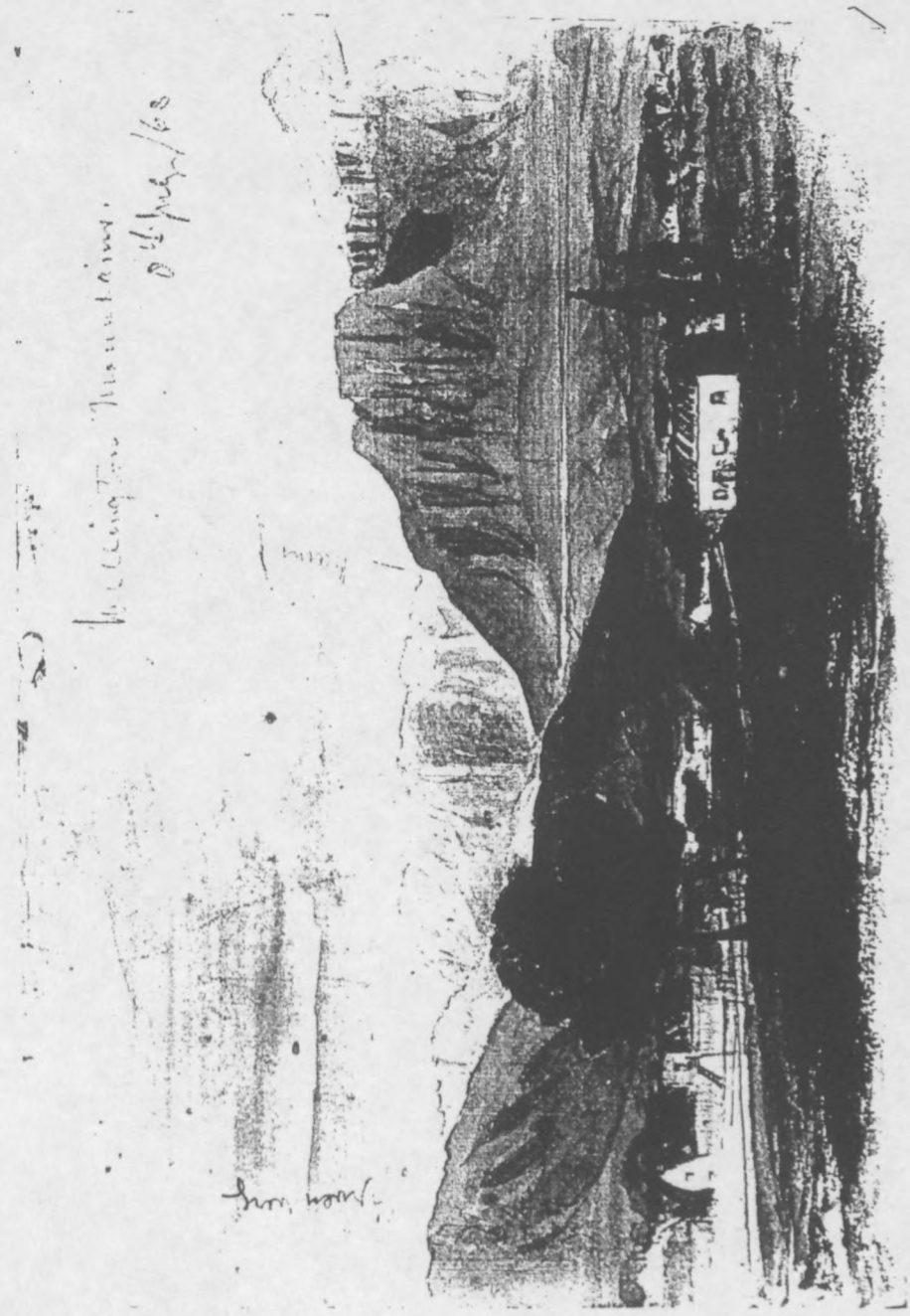
is egter baie smaller en strek van $18^{\circ}55'$ O tot $19^{\circ}12'$ O, dit wil sê 'n afstand van slegs 20 kilometer (Swanevelder 1987:1-3; Raper 1987:582).

1.3.1 Ontdekking van en vestiging in die Drakensteinvallei

Vyf jaar na die landing van Jan van Riebeeck aan die Kaap, het 'n reisgeselskap onder bevel van die fisikaal Abraham Gabbema, op 'n verkenningstog na die binneland vertrek. Gabbema was vergesel van die landmeter Pieter Potter, asook 'n verdere 17 persone. Hulle het die fort op 19 Oktober 1657 verlaat, met die opdrag om vee van die Saldanhas te ruil en hulle uit te nooi om na die fort te kom en handel te dryf. Potter se opdrag was om dagboek te hou en 'n kaart van die roete saam te stel (De Wet 1987:13; Godée Molsbergen 1916:28). Die kaart van 1658 dui die roete aan wat Gabbema en sy geselskap gevolg het.

Potter se inskrywing vir 22 Oktober 1657 dui aan dat die geselskap verby 'n heuwel, wat hulle Klapmutsberg noem, getrek het. Die berg het vir hulle soos 'n mansmus met oorklappe gelyk. Hulle het die Bergrivier om vieruur die middag bereik. Aan die westekant van die *Groote Berghriviere* het die granietkoepels van 'n berg geglinster in die son. Gabbema het die berg *Diamant- ende Peerlberg* genoem. Die volgende dag, 23 Oktober 1657, het die geselskap barber in die Bergrivier gevang. Die vis het blykbaar goed gesmaak en is met *Hollandse snoeck* vergelyk, maar dit was vol grate (Bosman & Thom 1955:454; SABW II:254). Seekoeie is in die rivier opgemerk, spore van kwaggas gevind en 'n renoster het deur die trop beeste, wat van die Saldanhas geruil is, gehardloop. Die gras in die vallei was so lank dat hooi daarvan gemaak kon word. Gabbema het die grond van die Drakenstein as skraal en sanderig, *met steentjes gemenght* en op sekere plekke as klipagtig beskryf (Bosman & Thom 1955:454; Godée Molsbergen 1916:29; Theal 1922:75). Potter se kaart dui Klapmutsberg, Paarlberg en die Bergrivier aan. Hierdie kaart dui ook die roete van 1658 aan. Die roete van 1657 volg die regterlyn op die kaart en die roete van 1658 volg die lyn aan die linkerkant. Die Gotiese skrif en tekens is nie baie duidelik op die kaart nie.

'n Geselskap onder leiding van Jan van Harwarden het op 26 Februarie 1658 weer na die binneland vertrek. Pieter Potter se taak was om die kenmerke van die bodem waar te neem vir 'n kaart en hy moes weer joernaal hou. Die groep het verby Paarlberg getrek, met die berg dus aan hul regterkant (dit beteken hulle het deur Agter-Paarl getrek en dit word ook so op die kaart aangedui). Daarna het die groep oor die Bergrivier in 'n noordoostelike rigting gegaan en ongeveer drie dae in die omgewing van Wagenmakersvallei deurgebring. Gerrit Beukeren het hier aan ingewandkoors gesterf (De Wet 1987:14; Theal 1922:76; Mossop 1927:44-46).

J T Haverfield: Wellington Mountains

Nadat 'n aantal voornemende vryburgerboere Simon van der Stel versoek het om aan hulle plase toe te ken, het hy besluit om hulle langs die Bergrivier te vestig. Die 23 nuwe plase is deur goewerneur Van der Stel op 16 Oktober 1687 aan die vryburgers langs die Bergrivier toegeken. Elke plaas het 'n 60 roede breë front teen die westelike rivieroewer gehad en was 600 roede lank. Een roede is gelyk aan 3,8 meter en elke plaas was ongeveer 51,4 hektaar groot. Die plase het aan mekaar gegrens, sodat die vryburgers hulle beter teen moontlike aanvalle van die Khoi kon beskerm (De Wet 1987:15). Van der Stel het die nuwe nedersetting vernoem na Kommissaris Hendrik Adriaan van Rhee tot Drakenstein, Heer van Mijdsrecht, wat die Kaap in 1685 besoek het (Theal 1922:326; Boëseken 1964:89; Mentzel 1944:13). Die distrik Drakenstein word op Valentijn se kaart aangedui.

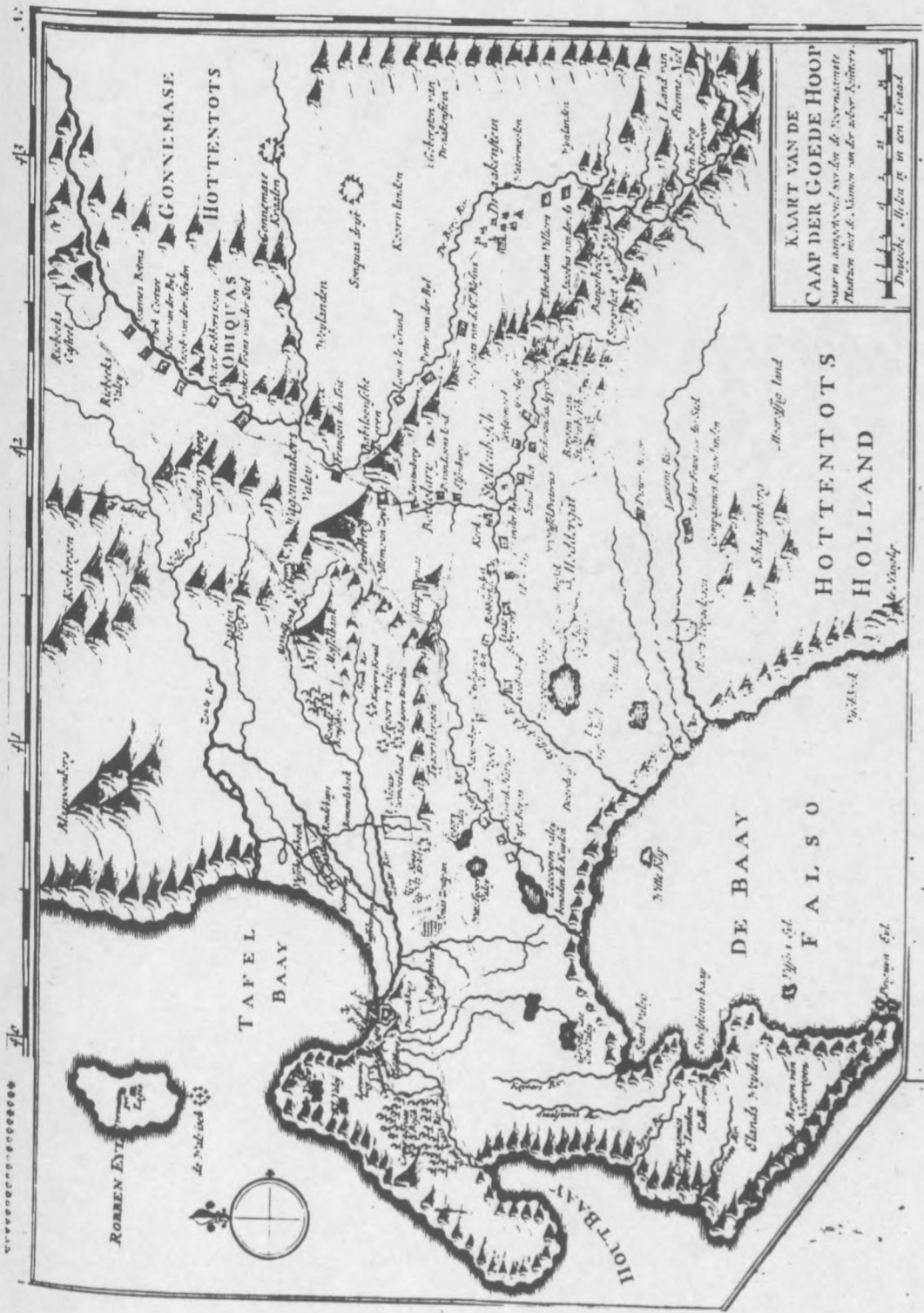
Simon van der Stel het ook die grense van die nuwe nedersetting bepaal en dit is uitgebrei soos grond benodig is. 'n Jaar later het Van der Stel weer plase uitgereik en het die Franse Hugenate hulle in die Drakensteinvallei gevestig. Die dagregister meld dat Simon van der Stel van mening was dat in die Drakensteinvallei *veel schoone en vrugtbare landerijen* was. Sy seun Willem Adriaan het in 1699 na die Drakenstein gereis, maar was glad nie met die vallei beïndruk nie. Hy het dit 'n *slecht en waterige land* genoem (De Wet 1987:15; Boëseken 1964:63, 92, 165).

Die Drakensteinvallei was tot die helfte van die negentiende eeu deel van die fiskale afdeling Stellenbosch. Alhoewel Stellenbosch en die Drakensteinvallei as een distrik onder die beheer van een landdros was, het die twee onderskeie distrikte hulle eie heemrade gehad. Die Afdelingsraad Paarl is op 9 Julie 1855 geproklameer en die afdeling Paarl is in die volgende distrikte verdeel: Suider-Paarl, Noorder-Paarl, Klein Drakenstein, Dal Josafat, Wagenmakersvallei, Groenberg, Paardeberg, Agter-Paarl, Groot Drakenstein en Franschoek (Oberholster & Van Breda 1987:32, 33; Barrow 1806:52,53; Van der Spuy 1912:13).

1.3.2 Naamgewing van Wagenmakersvallei en Wellington

Die vroegste naam vir Wellington was Limietvallei en teen die einde van die sewentiende eeu was die Limietberge, noord van Groenberg, die grense van die kolonie (Green 1957:53; Botha 1962:25). Die Haverfield-prent *Wellington Mountains* dui Groenberg met 'n byskrif aan en Limietkop is net regs agter Groenberg geleë.

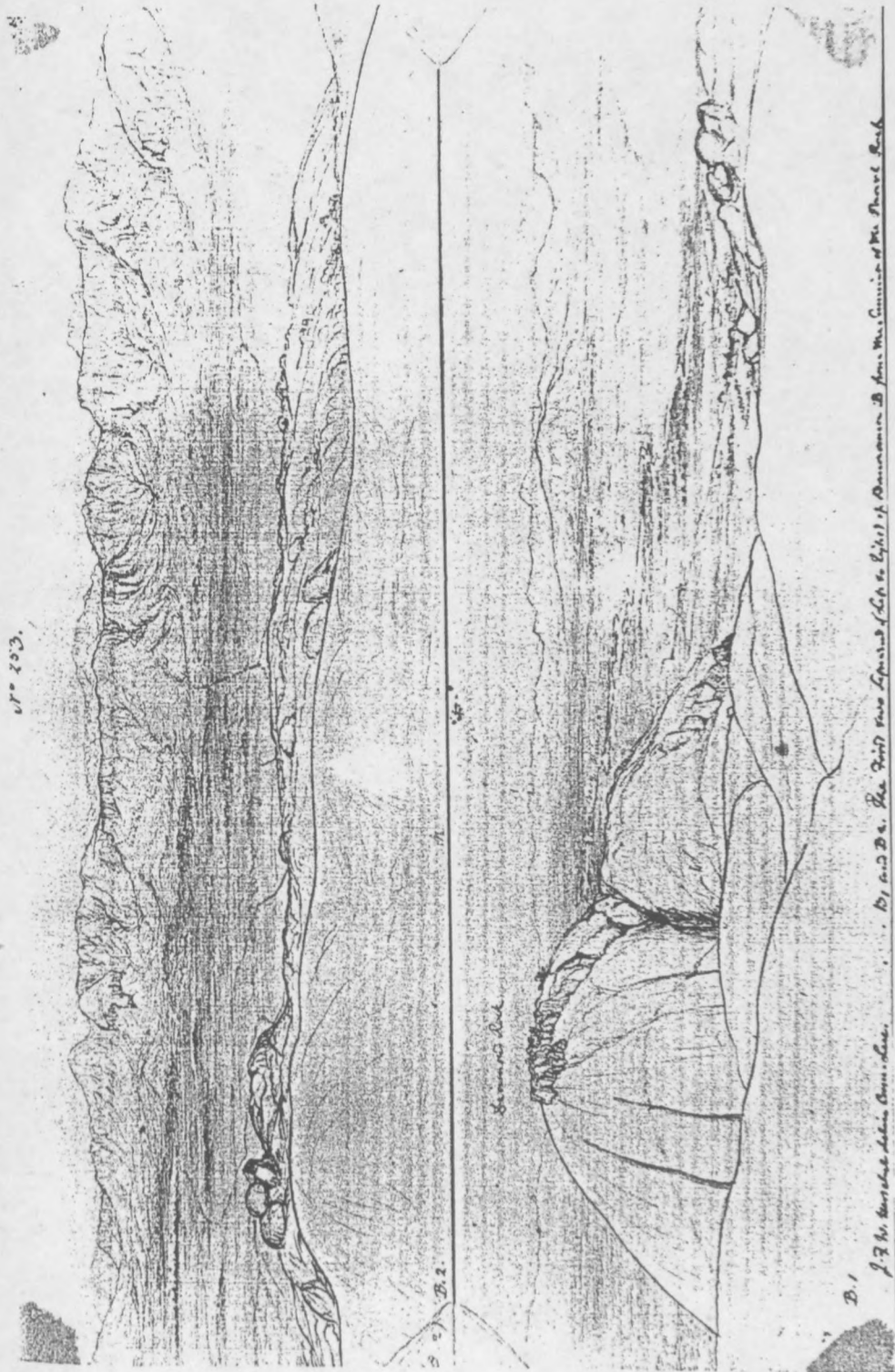
Die naam Wagenmakersvallei verskyn vir die eerste maal in die joernaal op 26 Oktober 1698, toe 'n aantal Drakensteinse boere Simon van der Stel versoek het om nuwe plase uit te reik. Die eerste boere in die Wagenmakersvallei se grondaktes was op 28 Februarie 1699 geregistreer.

F Valentijn: Kaart van de Caap der Goede Hoop

Die meeste van hierdie aktes is op 3 Desember 1706 deur WA van der Stel onderteken, maar sommiges is egter eers op 4 September 1714 deur MP de Chavonnes onderteken (Boëseken 1970:105, 106). Die Valentijn-kaart (ca 1700) dui reeds op daardie stadium die distrik as *Wagenmakers Valey* aan.

Daar bestaan verskillende teorieë oor die naam Wagenmakersvallei. Valentijn beweer die eerste inwoner van die omgewing was 'n wamaker (Raidt 1971:162, 165). Mentzel noem dat die verklaring wat Valentijn aanvoer ook Kolbe se oortuiging was, maar Mentzel was egter oortuig dat hierdie verklaring, in verband met die oorsprong van die naam Wagenmakersvallei, twyfelagtig is (1944:66). Mentzel gee nie 'n rede vir sy bewering nie. Val du Charron is die Franse vertaling vir Wagenmakersvallei. Pettman voer aan dat die naam Wagenmakersvallei afgelei is van die Franse woord *charron*, wat wamaker beteken (1985:111). Nienaber bevestig ook dat die oorsprong van die naam onseker is (1963:30). Daar is 'n teorie dat die naam Wagenmakersvallei afgelei is van die waboom (*protea nitida*). Hierdie hout is gebruik vir die maak van die nawe van die wawiele (Green 1957:53). Van der Merwe is ook van mening dat die naam Wagenmakersvallei sy oorsprong het in die feit dat goeie wamakershout in hierdie vallei aangetref is (1983:98). Hierdie verklaring is die mees waarskynlike vir die oorsprong van die naam Wagenmakersvallei. Wellington is in 1840 na die Hertog van Wellington, wat Napoleon by die slag van Waterloo verslaan het, vernoem (Raper 1987:582). In 'n humoristiese weergawe van waarom Wellington juis hierdie naam gekry het, word daar vertel dat dominee GWA van der Lingen, predikant van die Drakensteingemeente, die afstigting van die nuwe gemeente van Wellington heftig teengestaan het. Die Wellingtonners was egter net so hardkoppig. Daar is toe blykbaar gesê dat die dorp juis Wellington moet heet, omdat ds Van der Lingen sy Waterloo daar teengekom het (Smith 1990:4). Mnr MJ Stucki wat vanaf 1860 onderwyser by die Blouville-skool was, vertel dat daar in daardie tyd nog steeds na Wellington as die Vlei verwys is. Die Vlei was die afkorting vir Wagenmakersvallei (1935:8, 28). Vroeër het Wellington die spotnaam Nasaret gedra. Volgens Coetzee is hierdie benaming se oorsprong en betekenis duister (1948:97). Smith beweer dat die naam Nasaret moontlik deur die Paarliete kon gebruik gewees het, om te suggereer dat daar niks goeds van Wellington se kant kan kom nie (1990:4).

JFW Herschel: Panorama from Paarl Rock (1-2/5)

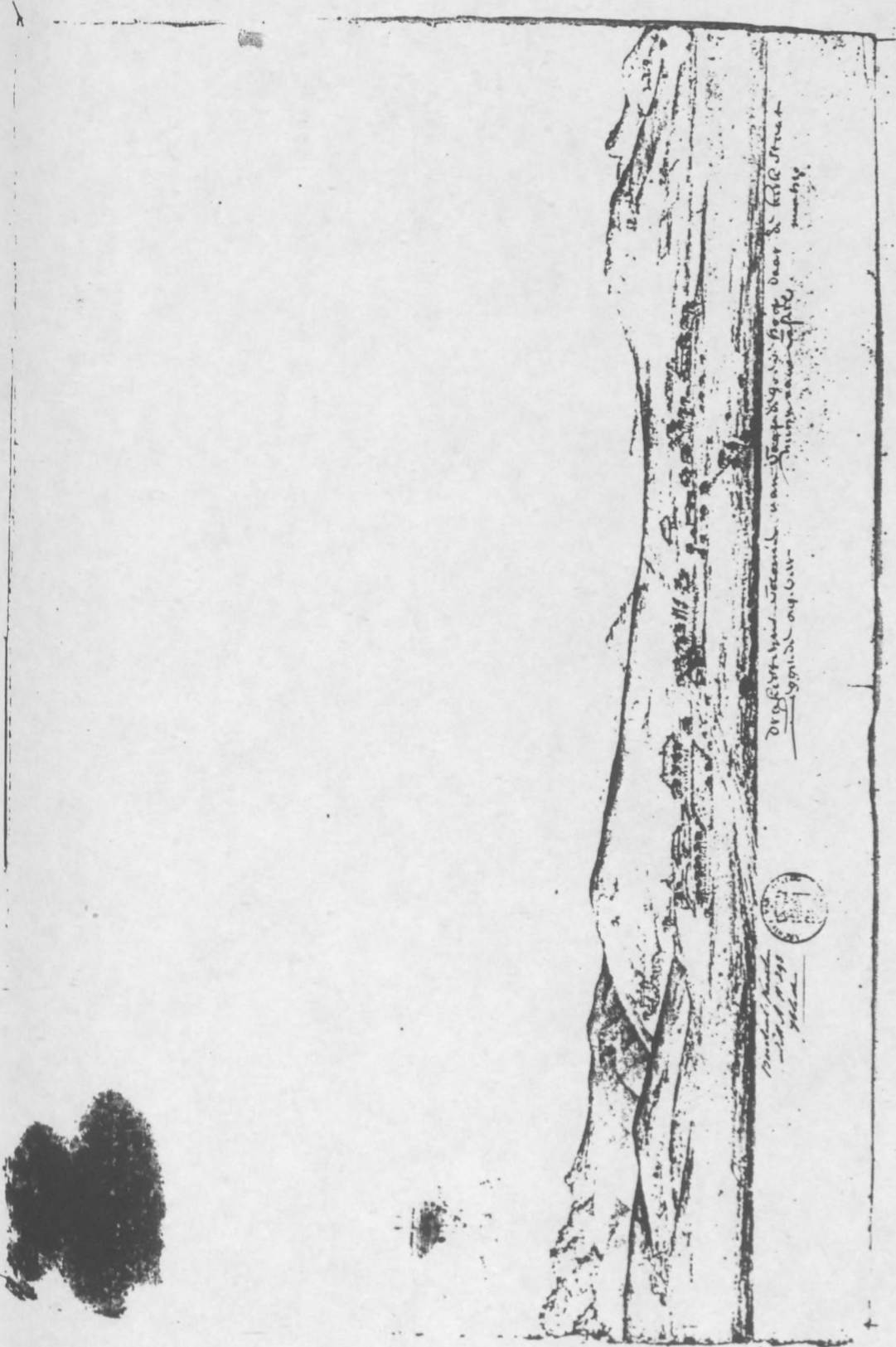
1.4 DIE DRAKENSTEINVALLEI, DRAKENSTEINBERGE, PAARLBERG EN ANDER HEUWELS

1.4.1 Die Drakensteinvallei

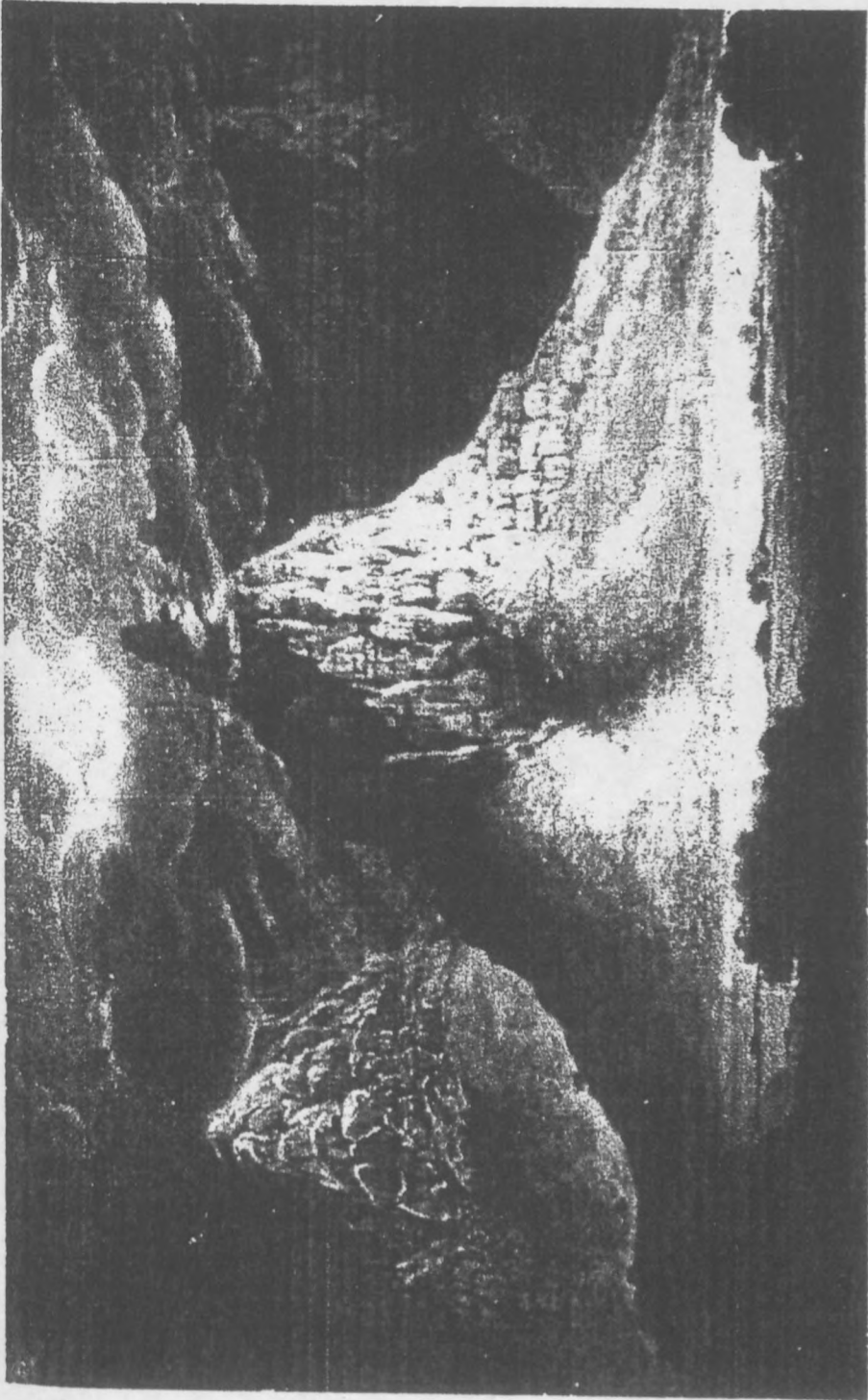
Die Drakensteinvallei kan beskryf word as 'n lang, laagliggende vallei wat hoofsaaklik uit 'n gelyke oppervlakte bestaan, afgewissel deur heuwels en tussen twee bergreekse geleë (Mentzel 1944:61). 'n Bergreeks aan die oostekant van die vallei strek in 'n suid-noord rigting (Swanevelder 1987:4; Thunberg 1795:254). 'n Onderbroke reeks heuwels of eilandberge kom aan die westekant voor. Die vallei is in die suide deur berge geslote, maar in die noorde, in die rigting van Wellington, is die vallei oop (Semple 1968:182). Wanneer 'n mens vanaf 'n uitkykpunt op die Drakensteinberge in die rigting van Malmesbury of Hermon kyk, is die grootste gedeelte van die bodem gelyk, dit wil sê 'n vlakte. Vanaf die Groot Drakensteinberge sien 'n mens dat die bodem tussen die Klein Drakensteinberge en die Paarlberg 'n laagte vorm, dit wil sê 'n vallei (Van der Spuy 1912:6).

'n Groot gedeelte van die boeregemeenskap is aan die oostekant van die Bergrivier geleë. Daar is 'n relatiewe klein spasie aan die westelike oewer tussen die Paarlberg en die Bergrivier. Uitbreiding moes dus in 'n noordelike en suidelike rigting geskied (Maré & Sands 1924:32). Die Herschel-skets B1 toon die Bergrivier wat deur die middel van die vallei kronkel. Die vallei is ook duidelik 'n gelyk oppervlakte met hier en daar heuwels en hoogtes.

Die Klein Drakensteinberge lê aan die oostekant van die Bergrivier in teenstelling met die Groot Drakensteinberge wat aan die westelike oewer geleë is. Die Wildepaardejachtstreek aan die oostekant van die Bergrivier, naby Drosterberg, dui op die bergsebras waarop daar in die streek vroeër jag gemaak is. Die Klein Drakenstein strek algaande noordwaarts en sluit by Dal Josafat aan (Van Huyssteen 1985:46, 47). Die naam Dal Josafat is van Bybelse oorsprong en verwys na Joël 3:1-2: *Want kyk, in dié dae en in die tyd wanneer Ek die lot van Juda en Jerusalem verander, sal ek die nasies versamel en hulle na die dal van Josafat laat aftrek, om daar met hulle 'n strafgerig te hou ter wille van my volk en my erfdeel Israel, wat hulle onder die nasies verstrooi het en my land wat hulle verdeel het* (SESA III:551; Joël 3:1-2). Die agtergrond en redes waarom die naam Josafat juis aan hierdie vallei gegee is, is onbekend. Barrow skryf dat Dal Josafat en Wagenmakersvallei twee klein valleie is wat omsluit word, tussen heuwels na die noorde of boonste deel van die Drakensteinvallei (1806:58). Lichtenstein verstaan onder die veldkornetskaps Wagenmakersvallei die plase wat in die holte van die vallei, tussen die suidelike kant van Groenberg en die berg lê (1930:119). Die Blouville van Wellington lê noord van Dal

EV Stade: Drakenstijns Colonie aan Caap de Goede Hoop ...

C Webb Smith: *Dragon's Pot Drakenstein*

Josafat en suid van Wellington. Die Bovlei is net onder Bainskloof, langs Groenberg geleë (Van Huyssteen 1985:101). Die talle reisigers wat die Wagenmakersvallei en Wellington tot die einde van die negentiende eeu besoek het, het baie maal teenstrydige opinies gehad omtrent die distrik. Lichtenstein (1930:119) en Burchell (1822:138, 139) wat die Drakensteinvallei vroeg in die negentiende eeu besoek het, het die Wagenmakersvallei as een van die vrugbaarste en mooiste plekke aan die Kaap die Goeie Hoop beskou en Lady Anne Barnard (Robinson 1994:249) verwys ook na die vrugbaarheid van die vallei. Daarenteen verwys ander skrywers na die vallei as 'n plat, sanderige vlakte, 'n wilde, onontwikkelde vlakte of as 'n opgedroogde, kaal veld (Derham 1879:42; Bulger 1867:248; Anoniem 1806:287).

Die Kaapse sandvlakte was 'n natuurlike hindernis tussen Kaapstad en die Drakensteinvallei, wat 'n dagreis ver van Kaapstad geleë was (Van Breda 1987:52). Jacob Francken (1761:99) skryf dat die Drakensteinvallei agt ure van die Kaap geleë is. Die Stads-prent *Drakenstijns Colonie aan Caap de Goede Hoop* ... (p.112) dui in die onderskrif aan dat die vallei ongeveer ses ure van die Kaap geleë is. Volgens Thunberg is hierdie Kaapse sandvlakte sonder enige water, behalwe in die nabyheid van kleiner heuwels (Forbes 1986:49). 'n Reisiger wat dus nie water saamgebring het nie, kon moontlik by 'n skaapwagter water gekry het of die skaapwagter kon dalk aan die reisiger water uitwys. Daarenteen is groot gedeeltes van die vlakte in die winter onder water, as gevolg van die gedurige reën (Forbes 1986:49).

1.4.2 Drakensteinbergreeks

Thunberg beskryf die Drakensteinreeks asof dit vanaf die Kaap oor die hele horison gestrek het (Forbes 1986:49). Die reisiger Bulger skryf oor hierdie bergreeks die volgende: *Dragon's Stone Hills are treeless masses of solemn-looking rock* (1897:246). Champion beskryf die buitelyne van die Drakensteinbergreeks in 1836 as onreëlmatig en majestueus (Booth 1968:10). Hy vertaal Drakenstein ook met *Dragon Rock* en noem dat met 'n klein bietjie verbeelding dit as die draak se lêplek beskou kon word (1968:10). Christopher Webb Smith verwys na 'n bergspits, moontlik Spitskop, as *Dragon's Pot, Drakenstein*. Die gedagte van die draak in die vallei word hierdeur versterk. Champion dink ook dat die Drakensteinberge anders as enige ander berge in Amerika, sy tuisland, is. Daar is nie 'n boom of bos teen die berghange en sandsteenkrans nie (Booth 1968:10). Die kruine word as rooikleurig beskryf en die berge as skerp, ru en ongelyk (Bunbury 1848:191; Swaving 1828:454). Backhouse gebruik ook die term *Dragonstone* (1844:616).

Moontlik kan die vertaling *Dragonstone* aanleiding gegee het tot die volksvertelling van 'n draak wat in die vallei gebly het. Die inwoners van die vallei het teen die einde van die negentiende eeu nie meer geweet dat die vallei en bergreeks vernoem is na die Kommissaris van Rhee de tot Drakenstein, die Heer van Mijdsrecht nie (Boëseken 1964:30). Ds SJ du Toit, een van die stigters van die Genootskap van Regte Afrikaners (G.R.A.) vertel dat hy as kind wou weet waar die naam Drakenstein vandaan kom. Daar is aan hom vertel dat volgens oorlewering 'n reusagtige, groot voël in die vallei gewoon het. Dit was eintlik 'n draak en so is die twee plekke, Groot en Klein Drakenstein toe na die voël vernoem (Grobbelaar 1977:28). Die legendariese kinderskrik Antjie Somers het ook êrens in die Wellington-berge gewoon en saans na die dorp gekom om kinders wat na sonder buite rondloop, te vang (Visser 1954:9).

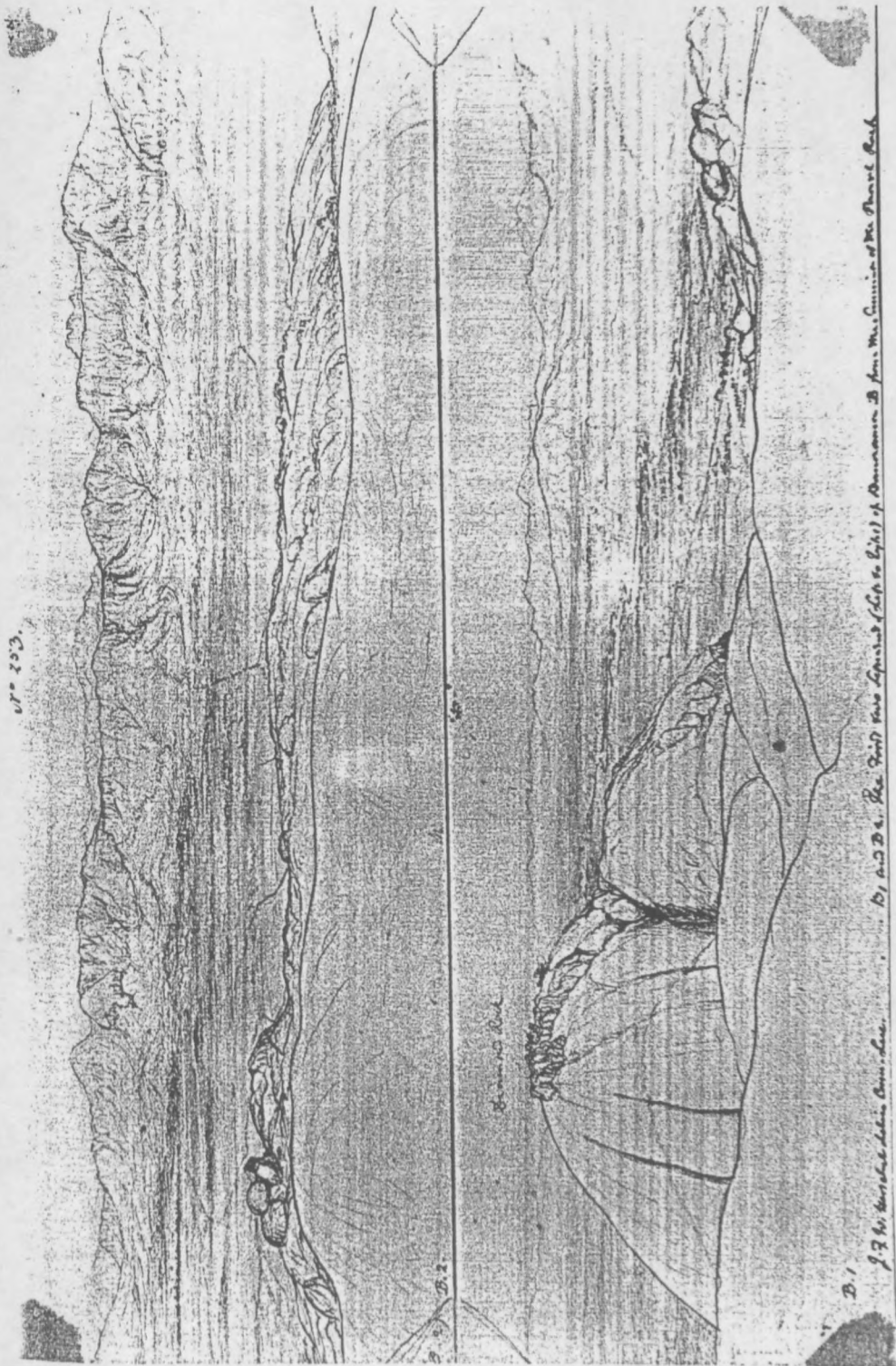
Die Drakensteinbergreeks dien as 'n windbreker vir die geweldige mag van die suidooste- en noordwestewinde (Burton 1907:57; Swaving 1828:455). Thunberg skryf dat hy gehoor het dat die oostewinde groot skade kan aanrig in die omgewing en dat veral die koringoeste skade lei (Forbes 1986:40). Thunberg beweer dat die plase in die vallei, tussen die berge, hulle dag en nag op verskillende tye kry. Hy verduidelik dat die plase wat aan die westelike berghange geleë is, eerste daglig kry. Die plase aan die oostekant van die vallei is op dieselfde tyd in donkerte (Thunberg 1795:254; 255). Hierdie plase is op verskillende tye van die dag, met sonsopkoms of sonsondergang, aan die skadukant van die berg geleë.

Die Drakensteinbergreeks was een van die vroegste plekke waar seine met kanonne afgevuur is (Botha 1926:86). Gabbema en sy geselskap kon op 24 Oktober 1657 die kanonskoot vanaf Tafelbaai in die vallei hoor (Bosman & Thom 1955:454). Volgens Swanevelder (1987:4) was die Drakensteinbergreeks 'n formidabele hindernis en dit het tot gevolg gehad dat die ontdekking van die verskillende bergdele oor 'n lang tydperk geskied het. Dit het op sy beurt daartoe gelei dat hierdie bergreeks nie net een naam het nie, maar oor kort afstande verskillende name ontvang het (Swanevelder 1987:4). In 1687 was die grens van die kolonie die Drakensteinberge (Botha 1962:25). Die berge aan die suide- en oostekant van die Drakensteinvallei staan uit die suide agtereenvolgens bekend as die Groot Drakenstein-, Franschhoek-, Hawekwa-, Obiekwa-, Slanghoek-, en Elandskloofberge. Die Klein Drakensteinberge is aan die oostekant van die Bergrivier geleë terwyl die Groot Drakensteinberge aan die westekant geleë is. Die westekant van die vallei is nie so skerp afgebaken soos die oostekant van die vallei nie. Die Drakensteinpiek word in die Groot Drakensteinberge gevind en 'n oper en laer landskap word daarna aangetref, met slegs enkele, laer berge soos Simonsberg, Paarlberg en Kasteelberg (Swanevelder 1987:4-5). Bulger vind ook dat die heuwels in die omgewing van Wellington verder uitmekaar is (1867:252).

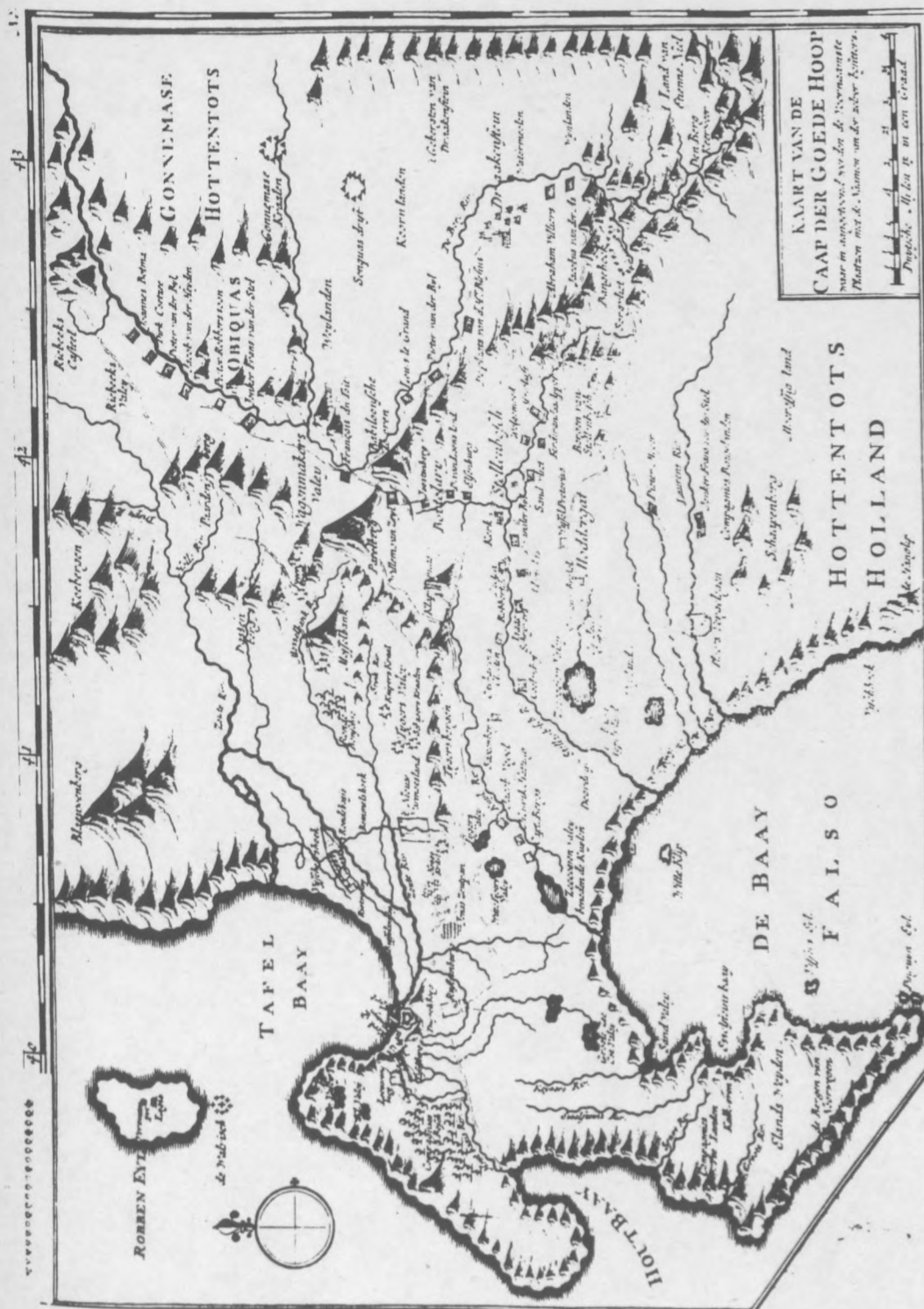
Die Webb Smith-prent *Dragon's pot* is heel moontlik van Spitskop, wat prominent is met sy bekende geel sloot, in die Klein Drakenstein. Hierdie sloot het baie lank gelede ontstaan as gevolg van 'n fontein wat teen Spitskop se hange afgeloop het. Die onderliggende klei het gedisintegreer en as gevolg van voortdurende erosie is die sloot gevorm (Basson 1996:6). Die sloot het deur die jare toegegroei, maar die fontein vloei nog steeds. Spitskop sluit oor 'n rug by Middagberg aan. Middagberg se kruin is oneweredig en sy skaduwees dui in die middag die tyd in die Klein Drakenstein aan. Drostersberg met sy hoë kranse volg daarna (Basson 1996:6, 7). Hierdie naam is afgelei van die talle drosterneste wat vroeër in die Drakensteinberge voorgekom het. Drosters was dikwels slawe wat weggehardloop en in die berge skuiling gesoek het. Daar was blykbaar 'n groot drosternes tussen Waaihoek en Wellington tot vroeg in die negentiende eeu. Hierdie vesting was in 'n deel van die berge wat op daardie stadium nog onbekend was (Green 1949:24). Andrew Geddes Bain dui ook hierdie drosternes op sy kaart (sien Hoofstuk 8) van die voorgestelde pas naby Wellington aan. De Villiers Visser wat in 1883 in Wellington gebore is, skryf in sy dagboek dat die drosters teen die hange van die berge in grotte gewoon het. Saans kon 'n mens hulle vure hoog teen die berge sien brand (Visser 1954:9).

Felixberg is naby Drostersberg in die agtergrond en hierdie berge vorm die Wildepaarde-jachtskloof. Net noord van Drostersberg volg Donkerkloof. Donkerkloof is naby die perde-skoendraai aan die begin van die N1-bergpas. Langs Donkerkloof volg Sneekop wat aansluit by Hugenotekop. Sneekop in Du Toitskloof is dikwels in die winter met sneeu bedek. Laatmiddag kan die Italiaanse kruis op Hugenotekop se weerkaatsing gesien word. Hugenotekop is net bokant die hoogste deel van die Du Toitskloofpas (Basson 1996:6, 7). Reeds in 1774 verwys Thunberg na Du Toitskloof. Hy skryf dat dit die naam is van 'n voetpaadjie wat oor die berge lei en per perd oorgesteek kan word (Forbes 1986:204). 'n Anonieme skrywer noem dat die see na die weste vanaf Du Toitskloof gesien kan word en na die noorde is die bergreekse van Piketberg en Piquenier duidelik sigbaar. Die Bergrivier kan duidelik waargeneem word soos dit deur die vallei kronkel. In Du Toitskloof is daar ook 'n ou mangaanmyn (*Cape Monthly Magazine* 1873:320; Van der Spuy 1912:15).

Die hoogste bergspits in die omgewing van die Du Toitskloof is die Du Toitspiek, wat ook een van die hoogste berge in die Boland is (Versveld & De Klerk 1947:145, 158). Miaspoort en Rooikoppie volg na Du Toitskloof. Rooikoppie is naby die wesingang van die Hugenote Tonnel geleë (Basson 1996:7, 14). Boontjieskloof is bokant die Nederburgplase, Goedverwagting, Eben

JFW Herschel: Panorama from Paarl Rock

F Valentijn: *Kaart van de Caap der Goede Hoop*

en Ebenhaezer, geleë. Witpoortjie begin aan die bergkant van die pad, regoor die plek waar die Italiaanse monument op die N1-bergpad is. Die Klein Drakensteinberge en die Hawekwaberge volg na Witpoortjie (Basson 1996:7). Die Hawekwas is sigbaar op die Herschel-prent, *Panorama from Paarl Rock B2*, meer na links langs die ronde kruin van Sneekop. Die Obiqua- en Hawekwabergreeks lê noord van die Klein Drakensteinberge. Dit vorm die noordelike gedeelte van die Du Toitskloof. Die Obiquaberge naby Wellington kry hulle naam van 'n Khoi-stam wat in die berge gebly het. *Obiqua* beteken *moordenaars* en die term is omvorm na Hawekwa (SESA V:452; Pettman 1985:5; Van Huyssteen 1985:86). Die Valentijn-kaart dui die Obiquas noord van Wagenmakersvallei aan. Die Hawekwas staan ook bekend as die Sewe Susters na aanleiding van die sewe spitsberge (Versveld & De Klerk 1947:146; Green 1957:90). Wanneer 'n mens op 'n sekere tyd van die middag, so ongeveer 16:00, in die omgewing van die Goodnowsaal in Wellington in die rigting van die Hawekwas kyk, sien 'n mens die skaduwee van 'n ou man. Dit is die Ouman van Obiqua (Dr M Rust 1998:onderhoud).

Heel links op die Herschel-prent *Panorama from Paarl Rock B2* is Laer Sneekop met sy ronde kruin duidelik sigbaar. Laer Sneekop is ook op die Haverfield-prent *Wellington Mountains* bokant Bainskloofpas te sien. Sneekop is dikwels in die winter met sneeu bedek en wanneer dit met wolke bedek is, word daar geglo dit gaan reën. Hoër Sneekop is regs van Laer Sneekop, langs die Sewe Susters (Groenberg, die Limietberge en Elandskloofberg is na die noorde).

1.4.3 Paarlberg en ander heuwels

1.4.3.1 *Babylons Toren*

Hierdie heuwel is geleë by die regter ingang van die Drakensteinvallei vanaf die Paarl. Dit is 'n spits heuwel en staan geïsoleerd (Botha 1926:88). Daar is verskillende spellings vir Babylons-toring. Valentijn dui hierdie heuwel prominent op sy kaart aan en verwys daarna as *Babiloon-sche Tooren*. Pettman skryf dat *Babylonsche Toren* of die *Toring van Babel* so vroeg as 1691 genoem word. Die naam het 'n Bybelse oorsprong, naamlik Genesis 11:4 (Pettman 1985:198). Backhouse skryf dat Tafelberg vanaf hierdie punt sigbaar is (1844:616).

1.4.3.2 *Paarlberg*

Gabbema en sy geselskap sien in Oktober 1657 Paarlberg aan die westekant van die vallei. Die granietkoepels was nat en het soos juwele in die son geglinster. Hy noem dit die *Diamant-ende Peerlberg* (SESA VIII:421). Paarlberg met sy granietkoepels word duidelik aangedui op die Potter-kaart. Valentijn dui ook Paarlberg op sy kaart aan. Die Herschel-prent *Panorama from*

Paarl Rock B1 toon die granietkoepels aan. Herschel dui deur middel van 'n byskrif die Diamantrots aan.

Gedurende die agtiende en negentiende eeu het daar talle reisigers, soos Lichtenstein (1930:123) en Lady Anne Barnard (Robinson 1994:248) na die Drakensteinvallei gereis. Die meeste van hierdie reisigers was getref deur die uitsonderlike voorkoms van die Paarlberg. So reis Cornelius de Jong in 1792 oor die Kaapse vlakte na die Drakensteinvallei. Hy skryf dat Paarlberg van ver af sigbaar is en dat dit as 'n baken beskou kan word (De Jong 1811:93). Volgens Walter Derham kan Tafelberg vanaf die kruin van die Paarlberg gesien word (1879:40).

Lichtenstein skryf dat 'n groot ronde, kaal granietblok bo-op Paarlberg se kruin lê. Die granietrots is deur koloniste met 'n pêrel vergelyk en word Paarlrots genoem. 'n Kleiner en meer hoekige rotsblok lê naby en word die Diamant genoem (Lichtenstein 1930:123). Die Herschel-prent *Panorama from Paarl Rock B1* toon die gladde voorkoms van die graniet en dat daar 'n afwesigheid van plantegroei is. Lady Anne Barnard bevestig dat hierdie rotse *Paarl* of pêrels genoem word na aanleiding van hul vorm (Robinson 1994:248). 'n Aantal reisigers voer aan dat daar eintlik drie rotse bo-op Paarlberg is. Hierdie rotse se name is vandag soos volg: Bretagne of Brittanica Klip, Gordon's Kop en Paarl Klip. Gordon's Kop is na Kolonel Robert Gordon vernoem (Pettman 1985:113; SESA VIII:421). Volgens oorlewering het Gordon's Kop sy naam aan 'n tragedie te danke. Naby die kruin van Gordon's Kop is daar 'n diep skeur in die rots. 'n Seun met die naam Gordon het daar ingeval en was erg geseer. Sy pa moes hom uiteindelik skiet om hom 'n uitgerekte marteldood en lyding te spaar (Green 1949:32; Maré & Sands 1924:28). Die legende van die seun in die rotsskeur is 'n bekende volksvertelling.

Die Khoi-stamme wat in die omgewing gewoon het, het aan die Paarlberg die naam Skilpadberg gegee, omdat die groot koepels aan 'n skilpaddop herinner het (*Lantern* Mei 1988:25; SESA VIII:421). Green vertel dat die Khoi eeue gelede met verwondering na die rotse gekyk het en aan drake herinner is. Hulle het gesê dat die drake opgestaan het om te kyk na die mense in Tafelbaai, maar die drake het toe in dieselfde posisie gebly (Green 1949:33).

Verskeie reisigers het probeer aandui hoe groot die rotskoepels is, deur te vertel hoe lank dit geneem het om rondom die rotse te loop. Barrow skryf in 1797 dat dit hom 'n halfuur geneem het om rondom een rots te loop (Fairbridge 1924:40). Thunberg skryf dat die basis van die twee baie groot en steil rotse so wyd is, dat dit hom amper 'n uur geneem het om rondom dit te loop (1795:136). Dit het Lady Anne Barnard langer as 'n halfuur geneem om rondom elk van die

JT Haverfield: Wellington Mountains

rotse te loop (Robinson 1994:248). Die voorkoms van die rotse het die reisigers getref en dit as uniek, uitsonderlik en feitlik glad beskryf (Robinson 1994:248; Masson 1776:271). 'n Anonieme skryfster, moontlik Lady Duff Gordon, vergelyk die rotse met twee enorme kwepers. Die heuwel is ook vol voetpaadjies wat na die twee groot grys rotse kronkel (*Cape Monthly Magazine* 1871:268; 1983:84). Volgens Carmichael kondenseer vog en vloei dit in 'n permanente stroom teen die rotse af (Hooker 1831:15). Goncharov noem dat ligstrepe teen die hange van Paarlberg blink. Drie stroompies verander in die winter in watervalle (1961:102). Daar word in die Drakensteinvallei geglo as die rots "sweet", gaan dit reën.

Mense het voorheen graag na die rotse op Paarlberg gestap (de Klerk 1987:164). Opelug danse is lank gelede in die "danssaal" op die berg gehou. Die danssaal word gevorm deur twee rotse wat teen mekaar leun naby Britanniarots (Green 1949:32). Daar word in verskeie joernale en publikasies na hierdie rotse verwys. In die *Cape of Good Hope Almanac* is daar 'n berig dat daar 'n koel skuilplek in 'n groot ruimte bo-op die berg is (1842:359). Bulger skryf dat hierdie natuurlike vertrek duidelik 'n plek van gereelde vermaak was, want baie name is teen die rots-wande geskryf (1867:250). Thunberg verwys na hierdie vertrek as die Kelder of *Company's Cellar* (1795:136). Lady Anne Barnard skryf aan Henry Dundas dat sy betwyfel of hierdie "hol" rots 20 duisend mense kan inpas soos vertel word. Sy reken dat slegs 200 mense binne kan inpas (Robinson 1994:248).

1.4.3.3 Groenberg

Barrow beskryf Groenberg as die grootste heuwel wat in die noordelike gedeelte van die vallei voorkom (1806:58). Haverfield dui Groenberg in *Wellington Mountains* met 'n byskrif aan. Die Herschel-prent *Panorama from Paarl Rock B1* dui Groenberg in die middel van die prent, meer na regs aan.

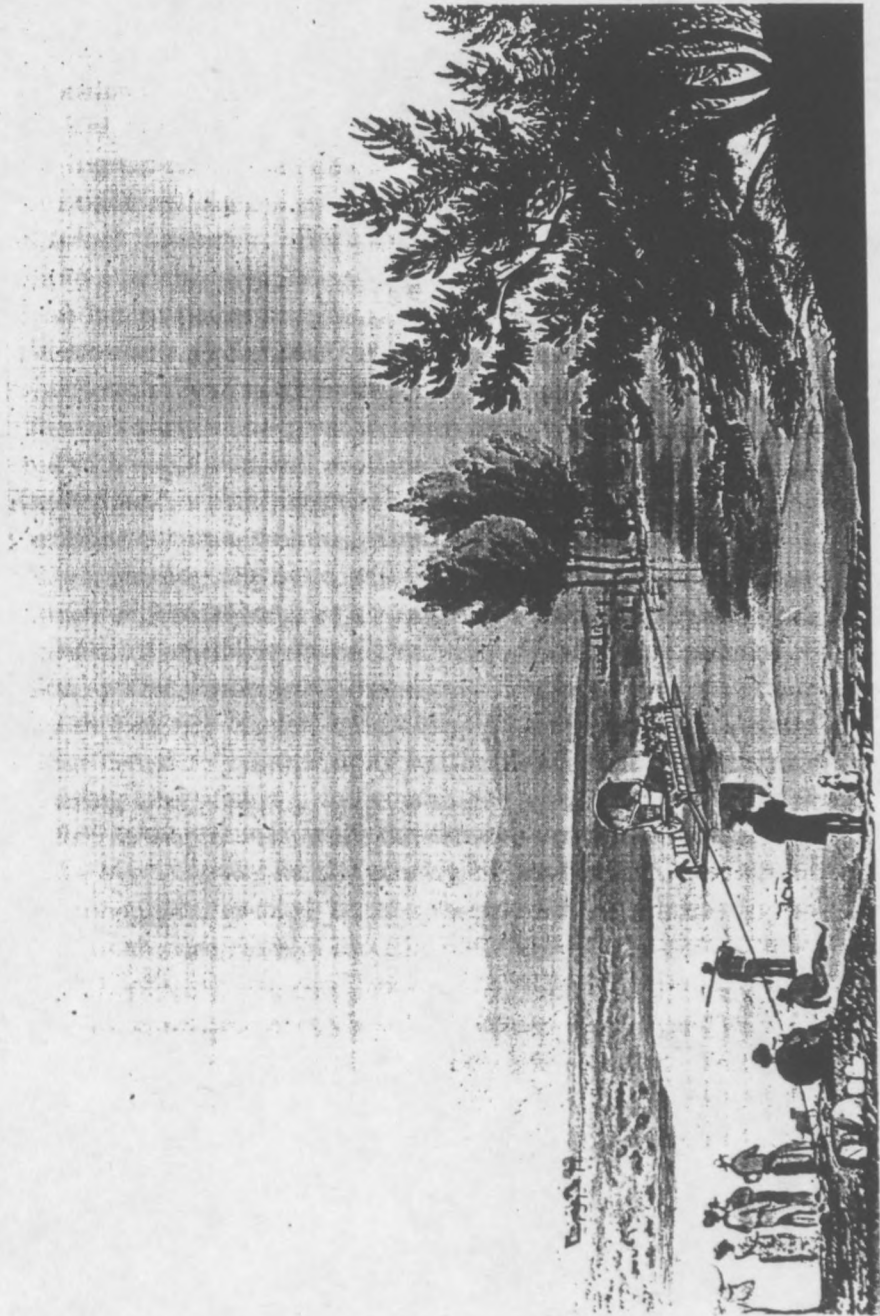
Botha noem dat Groenberg een van die vroegste plekke was vanwaar 'n sein met 'n kanon afgevuur is (1926:86). Goncharov, 'n Rus wat Wellington in 1853 besoek het, skryf dat Groenberg nie net alleen groen is soos die naam aandui nie. Hy beskryf dit soos volg: *It is very beautiful with wide spreading slopes and picturesque knolls and gullies* (1961:134). 'n Onbekende dame, wat heel moontlik Lady Duff Gordon was, besoek Wellington gedurende April 1862 (Levy 1973:287, 289). Sy en haar geselskap het 'n berg wat vreemd lyk, uitgeklim. Hierdie berg, Groenberg, is altyd groen, het geen rotse op nie en is met ronde bosse bedek wat soos 'n dik tapyt lyk (*Cape Monthly Magazine* 1871:272; 1983:87). Vanaf Groenberg is Tafelberg, Leeukop en die see in die verte sigbaar. Sy en haar geselskap het 'n mooi uitsig oor die koringlande

en wingerde van Agter-Paarl en Riebeeck-Kasteel gehad. Die plase met hul landerye het soos dobbelsteentjies of kwiltblokke gelyk (*Cape Monthly Magazine* 1871:272; 1983:87, 88). Nog 'n onbekende skrywer besoek Wellington gedurende die winter van 1873. Hy verwys na Groenberg as die Ferweelberg omdat dit so sag soos mos en fluweel lyk (*Cape Monthly Magazine* 1873:214). Groenberg lyk vir die mense van Wellington soos "*Queen Vic lying in state*", met haar mantel om haar gedrapeer (Mnr D Retief 1998:onderhoud). Wanneer Groenberg se kruin toe is met wolke, sê die inwoners dat hy 'n mussie op het en dit gaan reën. Daar bly 'n draak en hy hou nie van reën nie. As dit koud word, blaas hy sy warm asem uit en dit gaan sit dan op sy koppie soos 'n mussie om hom warm te hou (Mev J Hoogenhout 1998:onderhoud).

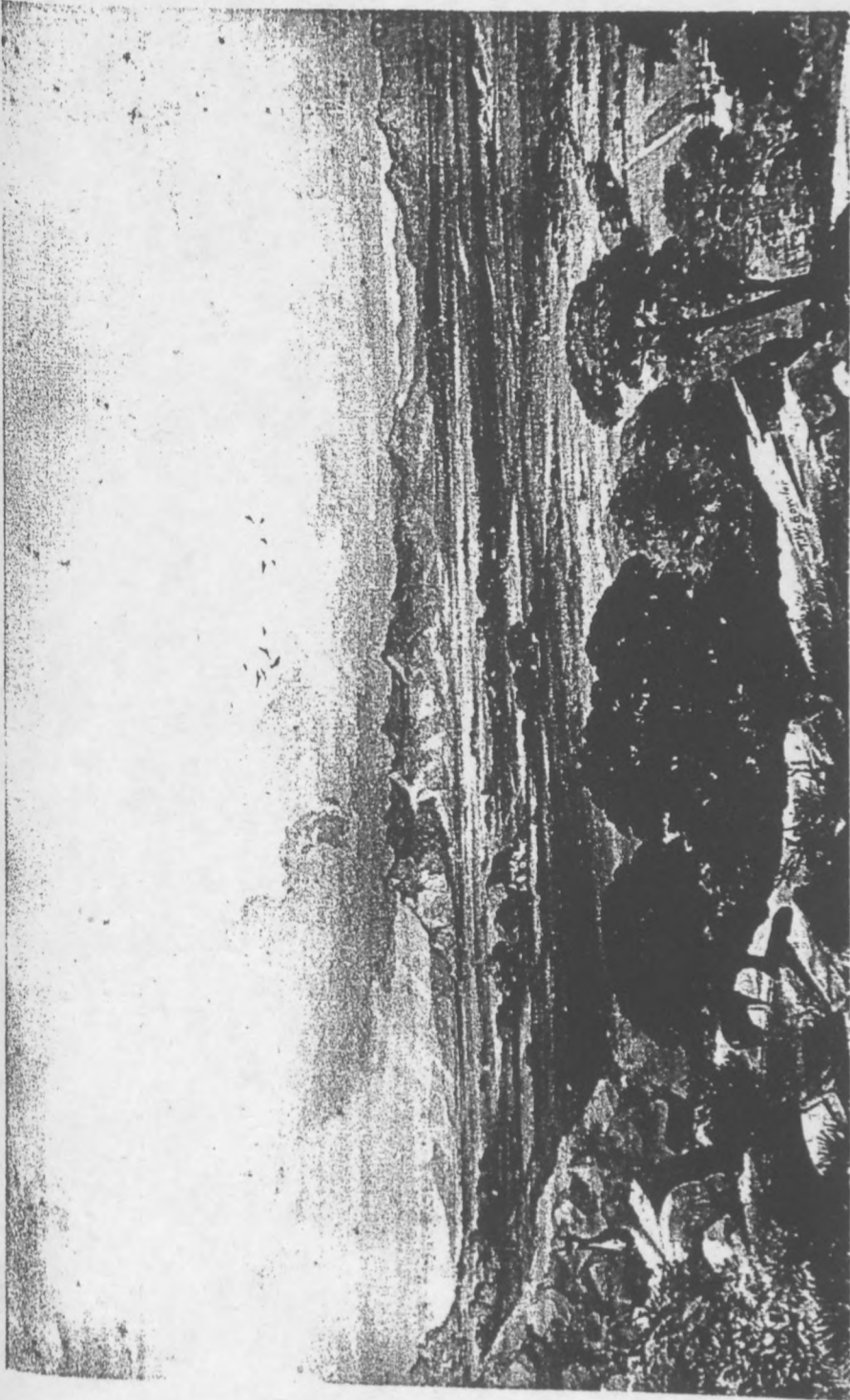
1.5 RIVIERE, FONTEINE EN WATERVALLE

In 1657 ontdek Gabbema en sy geselskap 'n groot rivier wat oënskynlik uit 'n berg te voorskyn kom en noem dit daarom die Bergrivier. Die Bergrivier is waar dit ontspring tussen die Drakenstein- en Franschoekberge, naby Dwarsberg, slegs 'n klein stroompie, maar dit word deur talle stroompies en sytakke op sy weg aangevul. Die Bergrivier vloei in 'n noordwaartse rigting deur die Drakensteinvallei, Swartland en Sandveld tot by Velddrift waar dit uitmond (Nienaber 1963:29; *Lantern* Mei 1988:21; Swanevelder 1987:6; Van der Spuy 1912:15; Maré & Sands 1924:29). Die Portugese ontdekkers het die Bergrivier Santiago genoem, omdat hulle dit gesien het op die dag van die Heilige Johannes (Sant' Iago), die beskermheer van Spanje. Vanaf Van Riebeeck se tyd is dit egter die Bergrivier genoem en die naam Santiago het verdwyn (Green 1967:205).

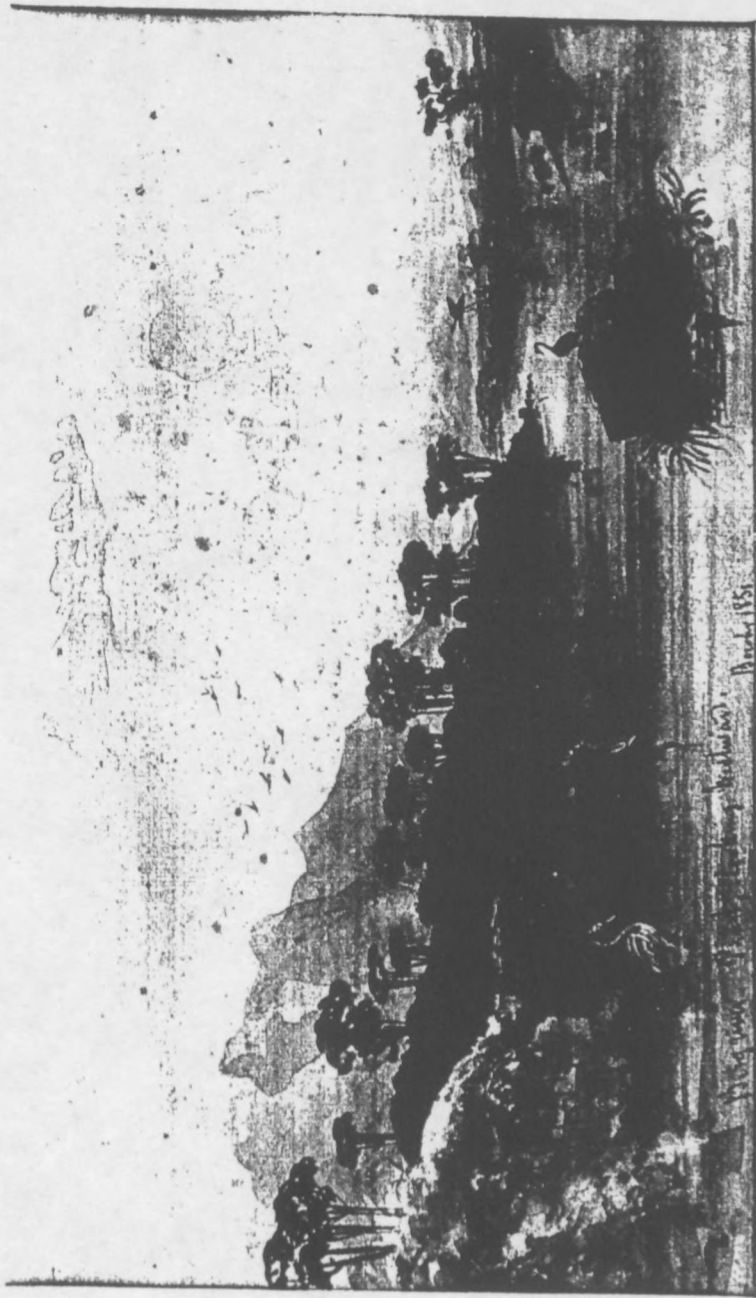
Die Bergrivier deel die Drakensteinvallei in twee. Dit kan duidelik op die Herschel-prent *Panorama from Paarl Rock B1* gesien word. Valentijn dui ook die Bergrivier op sy kaart aan. Hierdie rivier met sy talle sytakke was 'n hindernis en het reise tot in die negentiende eeu bemoeilik. Die sterrekundige Sir John Herschel, skryf in sy dagboek van sy moeite om waterstrome in die Drakensteinvallei oor te steek. Reisigers was van driewe afhanklik om die Bergrivier oor te steek. Die meeste driewe was in die omgewing van die Paarl en Wellington, soos Ceciliadrift, Kalkoentjiesdrift, Katryntjiesdrift, Bootmansdrift en Zanddrift. Katryntjiesdrift was ongeveer twee en 'n halwe kilometer van die pont. Die pont oor die Bergrivier het mense en waens oor die rivier vervoer (Van Breda 1987:55, 60). Die Burchell-prent *Crossing the Bergriver* beeld die pont met 'n wa en 'n span osse uit, wat in die proses is om die rivier oor te gaan.

WJ Burchell: *Crossing the Bergriver*

TW Bowler: *The Bergriver from Drakenstein*

TW Bowler: Bergriver, Paarl, looking westward

E Le Camp: Near the Paarl

Etlike strome en fonteine vloei vanuit die berge wat die Drakensteinvallei omring en verleen 'n vrugbaarheid aan die vallei, wat 'n sterk kontras vorm met die droë sand in die omgewing. Die hele Drakensteinvallei word goed besproei deur die Bergrivier en sy talle sytakke (Lichtenstein 1930:124; Valentia 1809:37; Barrow 1806:57; Masson 1776:271). Aan die regteroewer van die Bergrivier, dit wil sê aan die westekant, kom die volgende riviere voor: Franschhoek-, Wemmershoek-, Wildepaardejachts- en Hugosrivier, wat voorheen as die Paulsrivier bekend gestaan het. Laer af in die Klein Drakenstein word dit die Palmietrivier genoem. Nader aan Wellington word die Leeuw-, Slang-, Doring-, Kompanjies-, Koopmans-, Spruit- en Kromrivier gevind (Van der Spuy 1912:15; Basson 1996:7; Swanevelder 1987:6). Aan die linkeroewer van die Bergrivier kom die Dwars- en Van Wijkshivier voor (Van der Spuy 1912:16).

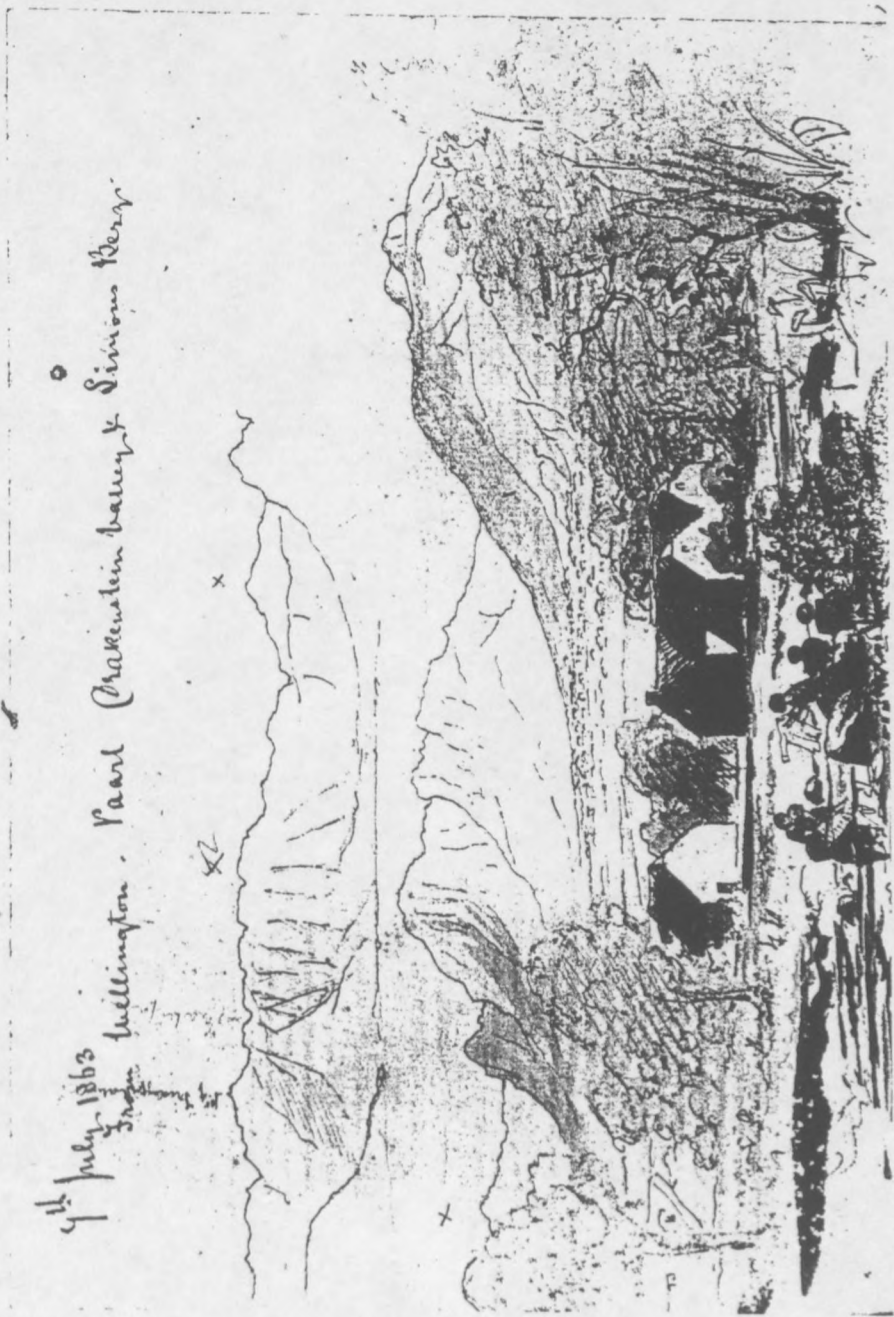
Die landerye is gewoonlik na aan die basis van die berg aangelê, sodat dit besproei kon word deur die klein stroompies wat uiteindelik sytakke van die Bergrivier word (Masson 1776:270; Mentzel 1944:62). Hierdie landerye aan die basis van die berg, is duidelik op die Bowler-prent *The Bergriver from Drakenstein*. Die Bergrivier vloei dwarsdeur die jaar en is een van die riviere wat nooit opdroog nie (Maré & Sands 1924:29; Mentzel 1944:71). Gedurende die somer is die rivier se watervlak so laag dat daar eilande in die middel van die rivier is. Koeie en skape wei ook dan in die rivier (Lichtenstein 1930:122; WM Preston: Joernaal II 1886:383). Hierdie eilande en lae watervlak toon Bowler in die prent *Bergriver, Paarl, looking westward*. In Elizabeth le Camp se prent *Near the Paarl* wei koeie in 'n rivier, heel moontlik die Bergrivier, waarvan die watervlak baie laag is. Carmichael, 'n Britse soldaat wat Paarl en Wagenmakersvallei op 17 en 18 Januarie 1806 besoek, beskryf die Bergrivier en omgewing van Wagenmakersvallei as 'n reeks diep poele of seekoeigate in die somer. Hierdie seekoeigate word deur 'n klein stroompie verbind (Hooker 1831:15). Champion verwys na die Bergrivier as *a mere brook two feet deep and a few yards wide* (Booth 1968:10). Semple (1968:183) beskryf ook die Bergrivier as 'n klein stroompie wat deur die vallei vloei.

Champion noem egter dat die Bergrivier in die winter 'n magtige stroom is, wat ongeveer een tot twee myl breed vloei en die gemeenskap van die buitewêreld afsny (Booth 1968:10). Carmichael bevestig dat die Bergrivier in die winter so diep en vinnig vloei, dat kommunikasie tussen Kaapstad en Drakenstein soms vir weke afgesny is (Hooker 1831: 15). Burchell noem dat die Bergrivier soms onverwags in vloed is en dat die watervlak dan vinnig styg. Hy was op 23 Junie 1811 aan die linkeroewer van die Bergrivier, by die Wagenmakersvalleipont. Die rivier was in vloed en hy sê ook dat die rivier diep en vinnig vloei. Die rivier was op daardie plek klaarblyklik ongeveer 70 meter breed (Burchell 1822:178). Die rivier verander in 'n sterk

stroom wanneer dit onverwags in die Drakenstein- en Franschoekberge reën. 'n Tragiese voorval het kort voor Burchell se besoek plaasgevind waar 'n boer met sy hele gesin in hulle wa gedurende die nag meegesleur is deur die vloedwaters (Burchell 1822:178). Valentijn bevestig dat verdrinkings plaasgevind het en dat dit gevaarlik is om die Bergrivier in die wintermaande oor te steek. Gedurende die wintermaande wanneer die Bergrivier in vloed is, verhoed die rivier dat die mense kerk toe kon gaan (Raidt 1971:163). Godlonton (SAP 1850:53) het die Bergrivier in Oktober 1850 baie wyd gevind. Hy skryf dat die Bergrivier in die middel van die vallei steil oewers het, maar later was die rivier so wyd soos 'n meer. Hiervan kan afgelei word dat die rivier sy walle oorstroom het. Die pontboot moes Godlonton en sy geselskap oorneem en dit het een sjieling gekos. Godlonton se perde moes ongeveer vir 'n halfmyl deurswem en deurwaad. Die tuine en wingerde was alles onder water (SAP Godlonton 1850:54). Preston skryf: *The Bergriver had risen and overflowed its banks so that the flats were all under water* (WM Preston: Joernaal I 1882:59).

Mentzel voer aan dat die Bergrivier sy oewers in die winter tot so 'n mate oorstroom dat brûe buitengewoon lank sou moes wees. Weens die gebrek aan hout sou so 'n brug baie meer as 'n soortgelyke brug van klip in Europa kos. Mentzel noem ook dat dit die rede is waarom daar slegs enkele watermeulens gebou is. Gedurende die reënseisoen vloei al die riviere so sterk en oorstroom hul oewers tot so 'n mate, dat die vinnig vloeiende waters die meulens op die oewers wegspoel. Hout was skaars en dit het die bou van keerwalle en leivore beperk (Mentzel 1944:71,72). Valentijn dui op sy kaart slegs een watermeul in die Drakenstein aan. Dit word naby die kerkie en die plaas van Abraham Villiers aangetref. 'n Onbekende skryfster beskryf die brug oor die Bergrivier gedurende die laat negentiende eeu as 'n nagmerrie en vergelyk dit met 'n houtwurm. Die brug het hoë pale om die hoeveelheid vloedwaters in die winter te kan hanteer (*Cape Monthly Magazine* 1871:269; 1983:85). Preston skryf dat hulle met 'n voetbruggie oor 'n stroom geloop het. Die voetbruggie is baie hoog gebou, sodat dit nog steeds bokant die watervlak is met die stroom in vloed. Slegs die strome in die dorp het bruggies oor gehad. By die gebrek of afwesigheid van 'n voetbrug is daar van een klip na 'n ander gespring wanneer 'n stroom oorgesteek word (WM Preston: Joernaal I 1882:36, 51).

Gabbema en sy geselskap het barber in die Bergrivier vang. Daar is na die barber as Hollandse snoek verwys. Alhoewel dit vol grate was, het dit goed gesmaak (Bosman & Thom 1955:454). Mentzel vergelyk die karp wat in die Bergrivier aangetref word met die Europese karp. Witvis, forel en ander klein vissoorte kom ook in die Bergrivier voor (Mentzel 1944:18; Maré & Sands 1924:29).

JT Haverfield: From Wellington, Paarl, Drakensteinvalley & Simonsberg

Daar is ook in die Drakensteinvallei geglo dat watergeeste in die Bergrivier woon. In die Wellington-omgewing word die verhaal van die watermeisie of meermin vertel. CP Hoogenhout skryf in 1879: *Halfmens en halfvis sou daar waarlik so iets bestaan? Hulle vertel dit wel, maar ek glo dit nie, kinders!* Die watermeisie het klaarblyklik net op die eilande in die rivier verskyn en was baie menssku (Grobelaar & Van der Merwe 1987:162). Daar word ook vertel dat 'n jongman graag langs die Bergrivier gesit en droom het. Sy pa het gedink hy sit en gesels met die water en hy is dan ook later na 'n gestig gestuur. Die watermeisie wat in die rivier gewoon het, was baie geheg aan die jongman. Sy het kwaad geraak toe hy nie meer by die rivier kom sit nie en menseleuens begin eis. Wanneer iemand in die rivier verdrink het, was dit vir 'n ruk veilig, maar dan moet 'n mens maar weer wegbly of iemand sal verdrink (Grobelaar 1977:16). Daar is ook 'n waterslang wat in die Wellington- en Paarlomgewing verskyn het. Die waterslang het snags op 'n plaas in die Paarl verskyn. Hy dra 'n blink steen of diamant wat groot kragte het, op sy kop. In Wellington is geglo dat hierdie slangsteen 'n mens hipnotiseer wanneer jy daarna kyk. Dan kan jy in die water val en verdrink (Grobelaar & Van der Merwe 1987:162).

Wasvrouens het wasgoed in die Bergrivier, ander riviere en strome gedoen. Die Haverfield-prent *From Wellington, Paarl Drakensteinvalley & Simonsberg* toon 'n paar wasvrouens wat besig is om klere in 'n stroom te was. Die wasvrouens het die wasgoed en linne kom haal en op hulle koppe tot by die wasplek gedra. Daar het hulle in die water gestaan en die klere op 'n gladde wasklip met klippe gekap totdat dit skoon was. Die klere is op die sand uitgesprei en met klippe vasgepak sodat die wind dit nie kon wegwaai nie. Dit is ook oor 'n bos uitgesprei om droog te word. Die knope is gereeld stukkend gekap in die wasproses. Daarom is knope van been by die gros gekoop (WM Preston: Joernaal I 1882:521; Joernaal I 1883:112; Bliss: brief: 30 November 1873).

Verskeie skrywers verwys na die pragtige waterval op mnr Isaac Marais se plaas in die Groot Drakenstein (Swaving 1828:455; Fairbridge 1924:39; Robinson 1994:88). Hierdie waterval is loodreg en van vër af sigbaar. Die skrywers verskil oor die hoogte van die waterval, wat as enige iets van eenhonderd tot selfs agthonderd voet hoog aangedui is (*Cape Good Hope Almanac* 1842:358; Robinson 1994:878, Swaving 1828:455; Fairbridge 1924:39). Daar is ook teen die wande van Hugenekop naby Donkerkloof in die reëntyd 'n besondere hoofwaterval. In Bainskloof is daar "ontelbare" watervalletjies gedurende die winter (Van Hübner 1886:48; *Cape Monthly Magazine* 1875:316; Basson 1996:7). In die *Cape of Good Hope Almanac* word daar geskryf dat daar twee myl noord van die Paarl 'n fontein is wat sterk met swael deurdrenk is. Die leser word herinner aan die waarde van hierdie waters vir velsiektes, maag- en lewerkwale.

Die temperatuur van die water is klaarblyklik net 'n klein bietjie hoër as die lug buite (*Cape of Good Hope Almanac* 1842:360).

1.6 VOËL- EN DIERELEWE IN DIE DRAKENSTEINVALLEI

Reisigers was so beïndruk met die voël- en dierelewe in die Drakensteinvallei, dat daar dikwels gedetailleerde beskrywings in reisjoernale in die verband voorgekom het. Nie alle reisigers en besoekers het ewe veel diere en voëls gesien nie en sommige het daarom hul teleurstelling daaroor uitgespreek.

1.6.1 Voëlsoorte

Verskeie voëlsoorte, soos Kaapse patryse, rooivlerkpatryse, kwartels, korhane, fisante, wilde eende, ganse en wilde duiwe het algemeen in die Drakensteinvallei voorgekom. Die koloniste het na die korhaan as 'n wilde pou verwys, al het hierdie voëls geen ooreenkoms met mekaar getoon nie (Barrow 1806:58; Barrow 1847:145; Bulge 1867:25; Raven-Hart 1976:44). Barrow skryf dat die patryse glad nie vir mense bang was nie en het hierdie voëls met mak hoenders op 'n plaaswerf vergelyk (1847:145).

Die Bowler-prent *Bergriver, Paarl, looking westward* toon 'n aantal voëls in die omgewing van en in die Bergrivier. Volgens dr M Cherry (1999:onderhoud) is hierdie voëls nie flaminke nie, maar vermoedelik blou reiers, omdat daar 'n beduidenis van 'n kuifie op die koppe van die voëls is. Die aanwesigheid van die kuifie, die vorm van die snawel, die lyf, asook die bene van die voëls, sluit die moontlikheid dat dit flaminke is, uit (dr M Cherry 1999:onderhoud). Visvangers kom egter ook in die omgewing van die Bergrivier voor (Maré & Sands 1924:29).

Roefvoëls soos die witkruisarend, dwergarend, rooiborsjakkalsvoëls, swerfvalke en kransvalke word algemeen in die omgewing van Paarlberg en ander berge in die Drakensteinvallei aangetref (Bulger 1867:251; Joubert 1999:9).

Die suikerbos (*protea mellifera*) is 'n groot aantrekkingskrag vir suikerbekkies wat ook algemeen in die vallei aangetref word. Bulger het drie soorte suikerbekkies op Paarlberg aangetref, naamlik *nectarinia famosa*, *nectarinia violacea* en *pomerops caffer*. *Nectarinia violacea* is 'n donkergroen suikerbekkie en staan ook as jangroentjie bekend. *Nectarinia violacea* het 'n groen kop, oranje bors, grys lyfie en staan as die oranjebors-suikerbekkie bekend. Burger beskryf *pomerops caffer* as groter as die ander twee voëltjies, met 'n lang stert (1867:249; Newman

1992:390, 400; Joubert 1999:9). Die volksnaam vir *pomerops caffer* kon nie opgespoor word nie. Die moontlikheid dat die Latynse benaming vir hierdie voëltjie verander het is nie uitgesluit nie, aangesien geen verwysing na *pomerops caffer* opgespoor kon word nie.

Afgesien van suikerbekkies kom mossies, grysvinke, langstert vinke, swaeltjies, die janfiskaal of laksman, hamerkoppe, uile en die Kaapse glasogie ook in die vallei voor (Anoniem 1998:92; Trotter 1903:216; Bulger 1867:249, 251). In die volksgeloof is die uil die aankondiger van naderende onheil of die dood. Gedurende Oktober 1792 het Cornelius de Jong 'n uil in die nag in die Drakensteinvallei hoor roep. Hy het 'n voorgevoel gehad dat dit 'n slegte voorteken vir sy reis was. Sy vrese is bewaarheid toe hulle skaars 'n halfuur van dominee Aling se pastorie in die vallei die wa omgegooi en 'n wiel gebreek het (De Jong 1811:93-99).

1.6.2 Grootwild, bokke, bobbejane en ander diere

Gabbema en sy geselskap het in 1657 die spore van kwaggas in die vallei opgemerk. Seekoeie is ook in die Bergrivier gesien en 'n renoster het deur die trop beeste gehardloop (Bosman & Thom 1955:454; Godée Molsbergen 1916:29). Volgens Carmichael was die seekoeie teen 1806 tot so 'n mate in die vallei uitgewis, dat slegs enkeles in die Bergrivier aangetref is (Hooker 1831:16).

De la Caille het gedurende sy besoeke van 1751 en 1755 opgemerk dat olifante, leeus, zebras, elande en kwaggas nie meer aan die Kaap en onmiddellike omgewing voorgekom het nie (Raven-Hart 1976:31). Bergzebras en renosters het egter nog gedurende die agtiende eeu op Paarlberg voorgekom (Joubert 1999:9). Barrow noem dat, omdat daar reeds gedurende die agtiende eeu 'n toename van mense in die Drakensteinvallei was, min diere in hul natuurlike habitat gevind is (1806:58). Ook Lady Anne Barnard het in 'n brief aan Henry Dundas in November 1797, geskryf dat dit opmerklik was hoe min wild hulle in die Wagenmakersvallei en Paarl gesien het (Robinson 1994:255).

Die Bowler-prent *The Bergriver valley from Drakenstein* toon vier bokkies op rotse, aan die linkerhoek van die prent. Drie van die bokkies het duidelike kort, spits horinkies. Hierdie bokkies is moontlik klipspringers na aanleiding van die wit kol op die bors en die kort, spits horinkies. Slegs die manlike klipspringers (*Oreotragus oreotragus*) het horings. Klipspringers leef in klein groepies saam, veral aan die basis of op rotskoppies (Wynn-Jones 1980:112-113). Barrow skryf dat die duiker, grysbok en steenbokkie volop in die meer noordelike gedeelte van die Drakensteinvallei voorgekom het. Klipspringers en reebokkies het algemeen in die berge voorgekom (Barrow 1806:58). Masson het gedurende sy besoek aan die vallei in November 1775 tevergeefs na die reebok op Paarlberg gesoek (1776:270). Die kleiner boksoorte soos die

ribbok, grysbokkie, duiker en steenbokkie kom vandag nog steeds ook op die vlaktes tussen die lae bosse voor (*Lantern* Mei 1988:22; Joubert 1999:9).

Die Bowler-prent *The Bergriver valley from Drakenstein* toon drie bobbejane aan die regterkant van die prent. Verskeie reisigers het na die vernielsug van die bobbejane in die Drakensteinvallei verwys. So het Schofield Mayson geskryf dat daar volop bobbejane tussen die rotsskeure voorkom en dat hulle daagliks na die vallei gaan en 'n maaltyd uit die Paarliete se tuine geraap het (1861:55). Reeds teen die einde van die sewentiende eeu is daar verwys na die vernielsug van die bobbejane aan die Kaap. WA van der Stel het agtduisend akkerboompies aan die Drakensteinvallei voorsien, maar die bobbejane het omtrent al hierdie boompies verniel (Boëseken 1964:164). Ook Burchell verwys daarna dat die bobbejane baie probleme verskaf het (1822:143). Baie van die reisigers was nuuskierig om die bobbejane te sien, maar nie almal was so gelukkig om die diere te gewaar nie (Goncharov 1961:136; Derham 1879:43).

Verskeie reisigers, onder andere De la Caille, Barrow en Goncharov verwys daarna dat wilde honde, hiënas en jakkalse in die Drakensteinvallei voorgekom het (Raven-Hart 1976:32; Barrow 1847:145; Goncharov 1961:136,139,140). Reisigers het dikwels verkeerdelik na tiere, wolwe en vosse verwys in plaas van luiperds, hiënas en jakkalse. Volgens Warner is die term wolf vir hiënas gebruik (1991:106). Beide De la Caille en Goncharov het genoem dat tiere (luiperds) in verskeie dele van die Drakensteinvallei voorkom (Raven-Hart 1976:32; 1961:139). Volgens oorlewering is die laaste leeu op die plaas Leeuwtuin in die Bovlei, in 1803 doodgeskiet (Green 1957:53).

Gedurende die maand Oktober kan muggies en blindevlieë baie lastig in die Drakensteinvallei wees, soos beide Sparrman (1975:95) en Conrelius de Jong (1811:93,94) ondervind het. De Jong het klein vliegies, heel moontlik muggies, probeer verjaag met doeke en rook, maar sonder veel sukses. Daar op 'n heuwel, waar 'n luggie getrek het, het De Jong verligting gevind, maar in die laagte het die muggies hom weer gepak. Die blindevlieë het hom so gepla nadat hy genoodsaak was om 'n doek oor sy hoed en gesig te hang (1811:93, 94).

Ander diere wat in die Drakensteinvallei voorkom, is dassies, ystervarke, kolhase, rooikatte, bakoorkakkalse, muskeljaatkatte en Kaapse grysmuishonde (Joubert 1999:9). De la Caille het opgelet dat aardvarke en volstruise volop in die omgewing was. Bulger het hom verkyk aan die skoenlappers op Paarlberg en Trotter het verwys na die skril geraas van die sonbesies in die bome (Raven-Hart 1976:44; Bulger 1867:249; Trotter 1903:215,216). Goncharov (1961:34,100) het akkedisse en skilpaaie in die vallei gevind en Marianne North het op 'n wandeling in Wel-

lington klomp sprinkane, met geel lyfies, rooi pote en blou-groen vlerke gesien (Addington Symonds 1892:235). Die weduwee Stucki, tante van MJ Stucki, het in 1846 verneem dat slange volop in die Wagenmakersvallei was en dikwels in die huise gekom het (1849:60).

1.7 PLANTEGROEI IN DIE DRAKENSTEINVALLEI, WAGENMAKERSVALLEI EN WELLINGTON

Die Drakensteinvallei het 'n groot verskeidenheid plante waarvan die meeste nêrens anders voorkom nie. Swanevelder verdeel die plantegroei van die Drakensteinvallei in twee hoofipes, naamlik bergfynbos wat teen die heuwels, hellings en kruine voorkom en kusrenosterveld, wat meer in die noordelike gedeeltes van die vallei, dit wil sê Wellington en omgewing, voorkom. Die kusrenosterveld word oorheers deur die renosterbos (*Elytropappus rhinocerotis*). Die oorheersende plantegroei in die vallei is heide, riete en proteas (Swanevelder 1987:9; *Lantern* Mei 1988:20,22).

Die meeste reisigers wat die Drakensteinvallei gedurende die sewentiende, agtiende of negentiende eeu besoek het, soos Burchell (1822:144), Bunbury (1848:192) Curtis (1819:43) en vele ander, het met waardering na die Drakensteinse landskap en plantegroei gekyk. Charles Darwin was egter die uitsondering. Darwin het aan boord die *Beagle*, op Woensdag 31 Mei 1836, aan die Kaap geland en die skip het vir 18 dae vertoef (Crompton & Singer 1958:9). Darwin reis op 4 Junie 1836 met 'n ossewa vanaf Kaapstad na Paarl en Franschhoek. Hy was nie juis beïndruk met die plantegroei van die Drakensteinvallei nie, want hy skryf in sy dagboek: *I saw so very little worth seeing that I have scarcely anything to say* (Thackery 1987:142; Westra 1986:79; Darwin 1839: 573-578).

1.7.1 Bome

Visuele dokumentasie, asook reisbeskrywings wys dat daar min bome op die vlakte van die Drakensteinvallei was. Burchell bevestig dit en skryf dat die sanderige vlakte in die Drakensteinvallei met bosse oortrek is (1822:144). Goncharov noem dat die vallei in die rigting van Wellington met bosse en grysgas, soos wilde als, oorgroei was (1961:107). Ook Bulger noem dat daar in Wellington en die onmiddellike omgewing nie so volop bome gegroei het nie (1867:252). Die Herschel-prent *Panorama from Paarl Rock B1-B2*, asook die Bowler-prent *The Bergriver valley from Drakenstein* bevestig dat daar nie veel bome op die vlakte voorgekom het nie. Percival skryf dat die berghange egter goed bebos is met silwerbome en ander bome eie-

soortige aan die Kaap (1804:196). Teen die Paarlberg word bome soos die olienhout, klipshout en klipkershout aangetref. Suid van Bretagnerots word 'n groot woud silwerbome aangetref. 'n Anonieme skryfster noem dat silwerboomblare as boekmerke gebruik is. Aan die ooste- en suidekant van die Paarlberg kom hardepeer-, sybas-, wildeperske- en bastersaffraanbome voor. Die olienhout of Kaapse olyf (*Olea similis*) het ook op die vlakte voorgekom (Joubert 1999:9; Percival 1804:196; *Cape Monthly Magazine* 1871:15). Hierdie boom het tot 'n groot mate soos die Europese olyf gelyk en het botaniste verwar. Burchell skryf dat die plaas Olyfenhoutbosch in die Wagenmakersvallei so genoem is omdat die Kaapse olyf daar voorgekom het. Reeds vroeg in die negentiende eeu het daar min van dié bome in die omgewing van die plaas oorgebly. Burchell noem dat die hout geskik is vir die maak van meubels (1822:176). Barrow bevestig dat die hout van hierdie boom, wanneer gepoleer, pragtig en amper deursigtig is (Fairbridge 1924:40).

Teen die berghange kom bome voor soos die wasbessie (*Myrica cordifolia*), wilde amandel (*Brabeum stellatifolium*), rooi-els (*Cunonia capensis*), wit-els (*Weinmannia trifoliata*), lepelhout (*Cassine capensis*), klipkershout, wilde granaat (*Burchellia bubalina*) en die silwerboom (*Leucadendron argenteum*). Kaapse voëlent, 'n parasitiese plant met klein wit bessies, maar sonder blare, is op die takke van die lepelhout gevind (Burchell 1822:142,143; Kidd 1950:7,22; *Lantern* Mei 1988:22; *Reader's Digest* 1990:390; Elioson 1973:213). In die bergklowe waar dit nat en meer beskut is, kom bome soos ysterhout (*Olea spp*) en ook geelhout (*podocarpus*) voor (Swanevelder 1987:10). Die kap van geelhout is reeds vroeg aan die Kaap verbied. In 1739 kla die weduwee Le Riche van die plaas Groenefontein in die Wagenmakersvallei, dat ten spyte van al die tekens van welvaart, sy 'n sukkelbestaan voer. Sy word 'n paar jaar later gevang waar sy onwettig twee waens vol gekapte geelhout vervoer (Boëseken 1970:110).

Masson daarenteen vind 'n groot verskeidenheid van bome op die oewers van die Bergrivier (1776:271). Volgens Bunbury is die oewers van die Bergrivier sonder bome (1867:27). Sekere gedeeltes van die oewers van die Bergrivier is tot 'n mindere of meerdere mate bebos. Die Burchell-prent *Crossing the Berg River* toon min bome op die oewers van die Bergrivier, terwyl die Bowler-prent *Bergriver, Paarl, looking westward* meer bome op die linkeroewer as op die regteroewer vertoon. Burchell skryf egter dat hy groot bosse kareehout (*Rhus viminalis*) op die oewers van die Bergrivier gevind het (1822:179). Die smalblaarmirt (*Metrosideros angustifolia*) en wit populier is ook op die oewers van die Bergrivier aangetref (Burchell 1822:178; Bunbury 1848:192; Palgraves 1983:693). Aangesien brandhout op 'n konstante basis benodig was, kan

die afwesigheid van bome op sekere gedeeltes van die oewers moontlik daaraan toegeskryf word.

Reeds teen die middel van die negentiende eeu is bome wat nie uitsluitlik van 'n inheemse karakter was nie, in die Drakensteinvallei aangetref. Bome soos die denne-, bloekom-, granaat-, akker- en die struikagtige boom *Pride of India* het toe alreeds in die vallei voorgekom (Bulger 1867:247). WA van der Stel het in 1699 agtduisend jong akkerbome na die Drakensteinvallei gestuur (Leibbrandt 1896:12). Bloekombome is in 1820 deur Sir Lowry Cole, goewerneur van die Kaap, ingevoer (Green 1949:20).

1.7.2 Proteas en heide

Proteas en heide het algemeen in die vallei voorgekom. Lichtenstein skryf dat daar vroeg in die negentiende eeu 'n oorfloed van plante, veral proteas, in die Wellington-omgewing voorgekom het (1930:119). Die suikerbos (*protea repens*) en swartbaardsuikerbos (*protea lepidocarpodendron*) het algemeen in Du Toitskloof, Paarlberg en die Drakensteinvallei voorgekom (Bulger 1867:249; Barrow 1847:145; *Cape Monthly Magazine* 1875:319). Bunbury beskryf die suikerbos (*protea repens*) as 'n protea met groot kelk- of koppievormige blomkoppe, wat helder pienk, bruin groen en wit geskakeer is. Die suikerbosblomknoppe het die suikerbekkies aangelok. Soms is die blomkoppe heeltemal wit en vol stroop. Bunbury verwys na die stroop as heuning en vertel dat daar so baie heuning in die blomme is, dat dit uitgeskink kan word deur dit skuins te hou (Bunbury 1848:188,189; Bulger 1867:249). Visser skryf dat die bruinmense die suikerbosblomme se stroop uitgeskud, gekook en dan verkoop het. Die stroop is geëet en ook vir borskwale gebruik (Visser 1954:9). 'n Onbekende dame het op haar besoek aan Wellington suikerbossiehoesstroop ontvang (*Cape Monthly Magazine* 1871:272; 1998:89). Cornelius de Jong noem dat hy gedurende sy besoek aan die Drakensteinvallei in 1792, tee en suikerballetjies met 'n medisinale smaak bedien is (1811:93). Die suikerballetjies is van die suikerbos se stroop gemaak. Die blom lyk soos 'n artisjok en die blomblare bevat 'n soet vog. Die blomme word soggens vroeg gepluk wanneer dit vol dou is. Die stroop word uitgeklop en deur dit te kook verhard dit. De Jong skryf dat dit in die tee en kos gebruik word en dat dit 'n goeie borsmiddel is (De Jong 1811:98).

Volgens Bunbury (1848:192) verskil sommige van die proteas wat in die vallei voorkom van die spesies wat in die res van die Kaapse Skiereiland aangetref word, byvoorbeeld in die geval van die suikerbos en die speldekussings (*Leucospermum spesies*). Die grootste proteasoort wat in die Drakensteinvallei voorkom, is die waboom (*protea nitida*). Die waboom kom volop voor in die

vallei en daar word beweer dat hierdie protea in die vallei groter is as enige ander voorbeelde wat in die res van die Kaap aangetref word (*Cape Monthly Magazine* 1875:319; Basson 1996:6). Die waboom word veral hoog teen die Klein Drakensteinberge aangetref. Dit het blougroen blare en wit-groen blomme, met dik bas om die plant bestand te maak teen vuur. Ander proteasoorte wat in die vallei aangetref word, is die reuseprotea (*protea cynaroides*), wolbaardprotea, verskeie soorte *serruria* en die bergroos. Tolbosse (*leucadendrons*) word ook in die Drakensteinvallei gevind. Dit is ook deel van die proteafamilie (Basson 1996:6; Eliovson 1973: 262; Palgrave 1983:136).

Heide is veral oorvloedig in die vallei aangetref en verskeie skrywers verwys na heide wat deur hulle gevind is. Burchell het op Paarlberg in klam plekke die *Erica pubescens* gevind. Dit het geil gegroei en was oortrek met klein pienk blommetjies. Hierdie heide is klaarblyklik die mees algemene soort (Burchell 1822:143). 'n Onbekende skrywer noem dat hy nie minder as agt verskeie soorte *ericas* in Du Toitskloof gevind het nie. Dit was in blom en *Erica fastigiata* (pienk viersusterheide) en *Erica ventricosa* (pienk washeide) was vir die skrywer die mooiste (*Cape Monthly Magazine* 1875:320; Departement van Natuurbewaring 1985:69, 84). Die *erica walkerii* wat in Oktober blom, word in die Paradyskloof aangetref. Dit is 'n rooi-wit wasagtige heide wat in groot plate aangetref word. 'n Skaars heide, met 'n vierkantige rooi-pers en groen klokkie word op Laer Sneekop aangetref. Derham en 'n onbekende skryfster vind onafhanklik van mekaar 'n skaars, geel heide in Bainskloof (Versveld & De Klerk 1947:139; *Cape Monthly Magazine* 1871: 275; Derham 1879:43).

1.7.3 Varings, palmiete en ander waterplante

Varkore (*Zantedeschia Aethiopica*) kom algemeen in alle nat plekke en langs klein riviere en stroompies voor. Dit word ook langs die Bergrivier aangetref. Varkore of calla lelies is graag gebruik in groot blommerangskikkings. Daar is beweer dat hierdie blomme varkore genoem word omdat die varke lief is vir hierdie plante se wortels en dit graag eet (WM Preston: Joernaal I: 1882:36; 41; Bunbury 1848:188; Addington Symonds 1892:230).

Die adelaarsvaring kom veral in die Drakensteinberge voor. In Donkerkloof kom boomvarings voor, want die son skyn selde daar (Basson 1996:13). Naby Wellington het Derham volop mirte, mosse en varings gevind (1879:43). Bulger vind varings en mos in die skeure van Paarlberg (1867:249,250). 'n Anonieme skrywer het 'n dag in Du Toitskloof deurgebring en nie soveel varings daar aangetref soos hy verwag het nie. Hy het egter varings soos *Asplenium furcatum*, *Mohria thurifraga*, *cetrach capensis*, *Lomaria* en twee soorte *Cheilantes* gevind (*Cape Monthly*

Magazine 1875:319-320). Naby die Witrivier, in Bainskloof, is die klam holtes vol varings en blomme (*Cape Monthly Magazine* 1871:275). Swaving het by die waterval in Groot Drakenstein mos en malvas op die steil rotse gevind. Hy skryf dat daar *balsemiese kruidgewasse* tussen die rotse groei (1828:456).

Die *Disa uniflora* (rooi disa of bakkiesblom) is 'n grondorgidee en kom langs die strome in die Wes-Kaap voor. Die kleur kan rooi, karmyn, oranje, pienk of geel wees. Die rooi disa van Donkerkloof blom van einde van November tot begin Maart (Basson 1996:13; *Readers' Digest* 1990: 396). Pragtige rooi disas is in Paradyskloof, agter Laer Sneekop, in Bainskloof gevind (Versveld & De Klerk 1947:139).

Baie families van die Paarl en Wellington het gedurende Nuwejaar na Du Toitskloof gegaan om 'n Nuwejaarsgebruik na te kom. Daar was 'n wedywing in die soektog na disas en ander blomme, soos die skaars Nuwejaarsblom (*Gladiolus cardinalis*). Helderrooi blomme verskyn in die middel van die somer. Volgens oorlewering is jong mans wat by meisies gekuier het, deur die toekomstige skoonpa ingelig dat hy welkom by die huis sal wees, as hy 'n Nuwejaarsblom as teken van dapperheid saambring. Hierdie blom groei meestal in gevaarlike plekke, byvoorbeeld klam afgronde, soos langs 'n waterval. Nuwejaarsblomme word ook in Donkerkloof aangetref (Green 1957:11,12; Basson 1996:12).

Curtis vertel dat die koloniste ook die wortel van 'n geel iris geëet het. Dit lyk en proe soos kastaiings en word *uyntjies* genoem. Wateruintjie (*Aponogeton distachion*) of waterblommetjie word ook geëet (Curtis 1819:43). Daar word van die waterblommetjie 'n skaap- of lamsbredie gekook. Bulger vind 'n poel water, bedek met geurige blomme van die *Aponogeton distachion*. Hierdie waterplant kom algemeen in die Wes-Kaapse damme en vleie voor in die winter (Bulger 1867:256).

Riete, biesies en palmiete vorm 'n belangrike deel van die fynbosplantegroei (Basson 1996:9). Bunbury noem dat op die sanderige oewers van die Bergrivier palmiete groei (1848:192). Burchell skryf dat by die drif, naby die Wagenmakersvalleipont, palmiete so hoog aan die weerskante van die drif groei, dat dit soos 'n laning lyk. Hy noem dat die palmiete die Berg-rivier op daardie plek verswelg en dat dit gevaarlik vir 'n perd en ruiter is. Sou die ruiter en sy perd in die palmiete verstrengel raak, sal hulle met moeite loswikkell en moontlik verdrink (Burchell 1822:140). Anders Sparrman besoek die Drakensteinvallei gedurende Oktober 1772. Hy loop oor droë palmiete na 'n eiland in die rivier, in die omgewing van die pont. Ook Sparrman dink dit kan gevaar inhou vir perd en ruiter (Forbes 1975:95,96). Bulger vind naby die

Darlingbrug oor die Witrivier palmiete wat in 'n moeras groei. Die palmiete (*pronium palmita*) het sponsagtige stamme (1867:252).

1.7.4 Bolplante

'n Onbekende skrywer het 'n dag in Du Toitskloof deurgebring en verskeie bolplante soos *Amarillas*, *Brunsvigia josephina* (koningskandelaarblom) en *Brunsvigia multiflora* (kandelaarblom) asook verskeie soorte *Watsonias* gevind (Eliovson 1973:80; *Cape Monthly Magazine* 1875:319). In Paradyskloof word in die voorjaar pypies en die seldsame *gladiolus callustus* aangetref (Versveld & De Klerk 1947:139). Volgens Basson kom bolplante na veldbrande tot hul reg (1996:9). Bekende blomme van die *Amaryllis*-familie wat ook in die vallei aangetref word, is die groot pienk Maartlelie en die Veldschoenblom. Bulger het net buite Wellington, op die pad na Tulbagh, Veldschoenblomme (*Haemanthus coccineus*) en *watsonia augusta* (Iridaceae), wat ook as die rooipypie bekend staan, gevind (Bulger 1867:256; Departement van Natuurbewaring 1958:29,117; Basson 1996:9). Tjienkerientjies (*Ornithogalum thyroide*) kom ook in die vallei voor. Die naam is afgelei van die nabootsing van die geluid wat gehoor word wanneer die twee stingels teen mekaar gevryf word (Green 1949:73,74; *Lantern Mei* 1988:22).

Rooikoppie was voorheen bekend vir sy koekemakrankas (Basson 1996:13). Volgens Mentzel (1944:198) verkies die plant, met die Khoi-naam koekemakranka (*gethyllis afra*) turfgrond. Die koekemakranka het vier wit, smal blare omtrent een en 'n kwart duim lank, met nog smaller, rooikleurige lang stroke in die middel. Dit lê plat op die grond met die blare uitgesprei (Mentzel 1944:198). Mentzel vergelyk die vrug met 'n klein Franse raap. Die *gethyllis afra* blom in Desember en dra in Mei na die eerste reëns sy vrugte. Die vrug is ongeveer drie duim lank en in die vorm van 'n klein, sagte piesang. Dit is omtrent so dik soos 'n potlood en het 'n dun, deurskynende vel en is gevul met saadjies en 'n bruin-geel jellie. Die geur van die koekemakranka is onbeskryflik. Kinders het ook baie van die sap gehou (Mentzel 1944:198; Hoogenhout 1977:g.p.). Koekemakrankas is ook tussen die linne in die linnekas geplaas, sodat dit 'n lieflike geur aan die linne gegee het. Dit is ook as boekmerke in Bybels gebruik. Koekemakranka is in brandewyn getrek en as medisyne gebruik. Dit is ook in kookwater soos 'n tee getrek en gebruik vir sooibrand en hartkloppings (Hoogenhout 1977:g.p.).

1.7.5 Vetplante, aalwyne en ander plante

Vetplante is ook in die Drakensteinvallei aangetref, alhoewel dit nie volop is nie. 'n Paar soorte *mesembrianthemums* (vygies), *crassulas* (vetplante) en *Tetragonia hirsuta* (grootsaadklappiesbrak) met geel blomme word aangetref (Burchell 1822:179; Van Breda & Barnard 1991:100;

Readers' Digest 1990:392; *Cape Monthly Magazine* 1875:319). Aalwyne is tussen die granietrotse op Paarlberg aangetref. Ander vetplante wat op Paarlberg aangetref is, is *Cotyledons* (hondeoor of plakkies) (Hooker 1831:15; Roberts 1990:145; Backhouse 1844:616; Bunbury 1848:191). Grys ligene het Paarlrots bedek (Bulger 1867:250). Ander plante wat algemeen in die Drakensteinvallei voorgekom het, is wilde dagga (*Leonitis Leonurus*) met helder geel blomme, surings (*oxalidae*), Afrika Salie (*Salvia Africana*) boegoe (*Diosmas*) en grys slangbos (*Stoebe plumosa*) (Bulger 1867:249, 250; Kidd 1950:2, 33; Burchell 1822:143; Basson 1996:9). Slangbosse is as beddegoed gebruik. Hottentotskooigoed (*Helichrysum crispum*) is vir hartkruie gebruik. Sewejaartjies (*Helichrysum vestitum*) word algemeen in die Drakensteinvallei aangetref. Pienk en geel sewejaartjies wat by Wellington gevind is, is op karton gemonteer in plat blomsproei met skulpe en seegras (Basson 1996:9; Kidd 1950:88; *Cape Monthly Magazine* 1872:16). Bloublomsalie, bergseldery, riete, mimetesoorde, onder andere rooi stompies met hul helderkleurige blare, felicias en polgrasse kom algemeen voor in die vallei (Basson 1996:9; Swanevelder 1987:10; Forbes 1986:40). Renosterbos het op die vlakte voorgekom en word veral in die omgewing van Wellington aangetref. Dit is goeie brandhout selfs terwyl dit nog groen is (Burchell 1822:176). Verskeie reisigers het op klam plekke die vleiplant *Drosera trinerva*, ook bekend as snotblomme of wit sonnedou, aangetref (Bulger 1867:250; Kidd 1950:47; Burbury 1848:192).

1.8 SAMEVATTING

Die bodem is in die geheel bespreek en daarom is plantegroei ook ingesluit. Alhoewel geen visuele bronne gevind is wat plante soos proteas, heide, varings en dies meer in die Drakensteinvallei uitbeeld nie, is dit tog ter wille van volledigheid soos in geskrewe bronne gevind, ingesluit. Die Kaapse fynbos is deel van die sesde Plantkoninkryk en die plantegroei van die Drakensteinvallei is tipies van die fynbosplantegroei. Die plantegroei van die vallei is van so 'n aard dat dit ook moeilik waarneembaar sou wees in 'n visuele bron, behalwe wanneer 'n gedetailleerde prent van 'n plantsoort, byvoorbeeld mos of heide, gedoen is. Herschel het wel sulke tekeninge gemaak, maar daar is geen aanduiding vanwaar hierdie plante afkomstig is nie. Die visuele dokumentasie wat betrekking het op die bodem van die Drakensteinvallei, is op 'n afstand gedoen en daarom is fyn, klein plantsoorte nie herkenbaar nie. Die mense van die vallei en Wagenmakersvallei was ook afhanklik van sekere plantsoorte vir medisinale en ander gebruike, byvoorbeeld hoesstroop is gemaak van suikerbosstroop en koekemakrankas is in brandewyn of kookwater getrek en vir sooibrand en hartkloppings gebruik. Die kultuurhistoriese waarde van die plantegroei word verhoog deur die medisinale gebruik daarvan en dit is bespreek soos dit in geskrewe bronne aangetref is.

GEESTELIKE KULTUUR

HOOFSTUK 2

DIE KERK

2.1 PRENT VIR BESPREKING

2.1.1 1857

Wellington Church

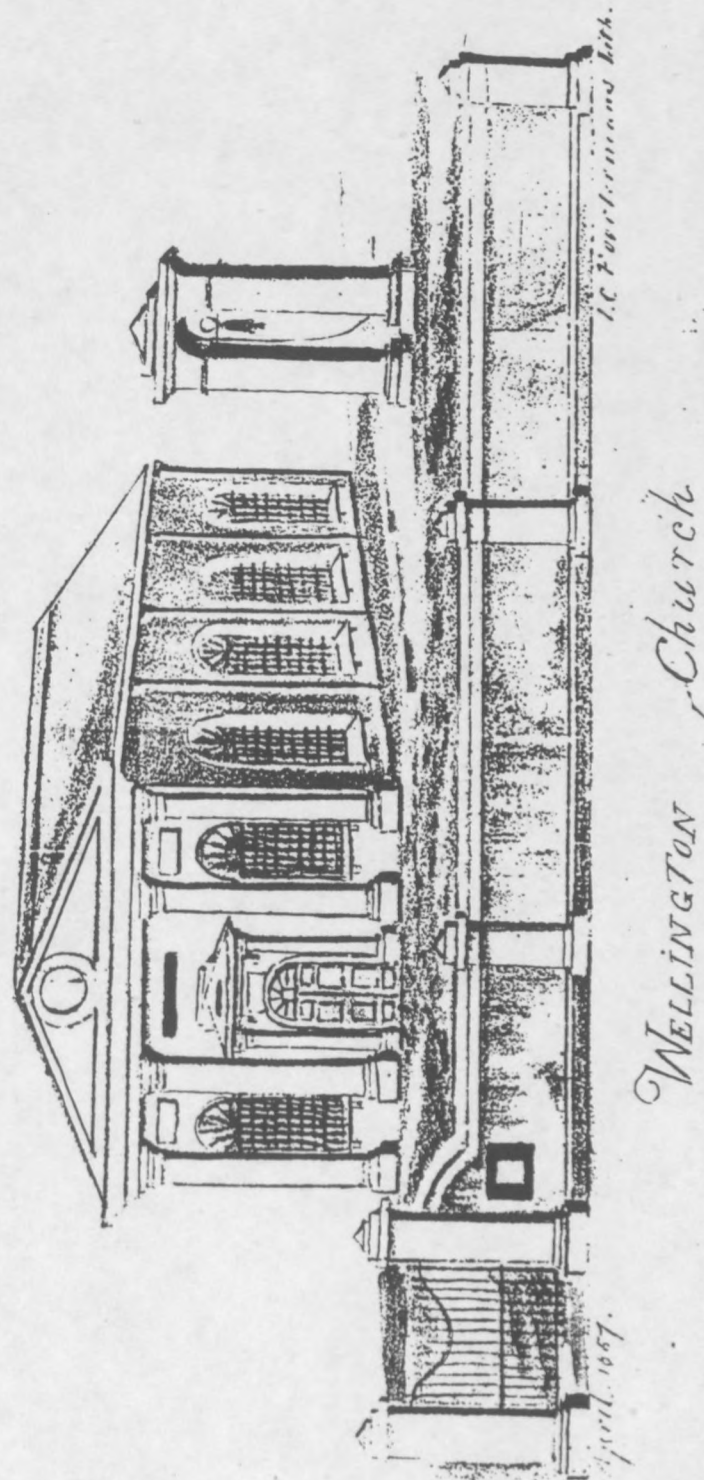
Poortermans, JC

2.2 KUNSTENAAR SE VERBAND MET WELLINGTON

Min is bekend oor Johannes Cornelius Poortermans. Die *Cape of Good Hope Almanac* van 1836 tot 1837 en 1846 tot 1847 dui aan dat hy 'n litograaf, skilder en tabakhandelaar van beroep was. Afgesien van bogenoemde visuele dokumentasie, bestaan daar geen geskrewe dokumentasie om sy besoek aan Wellington te bevestig nie. Dit is wel bekend dat Poortermans in die Paarl gesterf het. Daar kan aanvaar word dat hy Wellington besoek het. Die prent is onderteken, gedateer en van 'n onderskrif voorsien.

2.3 AGTERGRONDGESKIEDENIS

Nadat Goewerneur Simon van der Stel in Oktober 1687 plase aan Hollandse burgers en in 1688 aan Franse Hugenote toegestaan het, het uitbreiding geleidelik aan beide kante van die Bergrivier in die rigting van Wagenmakersvallei plaasgevind (Joubert 1952:4,5; Oberholster 1941:5, 6). Die Hugenote het aanvanklik aan die gemeente Stellenbosch behoort. Die VOC het die predikant, Pierre Simond saam met die Hugenote na die Kaap gestuur en hy was verantwoordelik vir die godsdienstige versorging van die Franse in die omgewing van Stellenbosch, langs die Bergrivier tot by Wagenmakersvallei. Hy het op alternatiewe Sondae dienste op Stellenbosch en in die Drakensteinvallei gehou (*Lantern* Mei 1988:4; Smith 1990:3). Dit het die Hugenote gegrief om deel van die Stellenbosch-gemeente te wees en 'n versoek is in 1689 aan goewerneur Simon van die Stel gerig om 'n eie gemeente te stig. Nadat hierdie versoek geweier is, het die

JC Poortermans: Wellington Church

Here Sewentien in 1690 hul vertoë toegestaan om die gemeente Drakenstein te stig. In 1691 word die gemeente Drakenstein, met ds Pierre Simond as eerste predikant, gestig. Alhoewel dit 'n Franse gemeente was, moes die kerkraadslede wat deur die Politieke Raad goedgekeur is, Hollands en Frans verstaan (Oberholster 1941:6-8; Oberholster 1940:4). Aanvanklik is daar in 'n huis van 'n gemeentelid vergader, totdat ds Simond daarin geslaag het om 48 morg naby Babylonstoren te verkry. Die gemeente het toe self 'n kerkie daarop gebou (Oberholster 1941:22). Babylonstoren was moontlik die mees sentrale punt vir die gemeentelide van Stellenbosch, Franschhoek en Wagenmakersvallei (*Lantern* Mei 1988:34).

Die gebruik van die Franse taal word in 1701 op die kansel verbied en ds Simond keer in 1702 na Europa terug. Dit het beteken dat die Franse gemeenskap probleme ondervind het om hul eie identiteit te handhaaf. Teen 1723, met die dood van die voorleser Paul Roux, was daar slegs 25 bejaardes wat Frans magtig was. Die Franse het dus deel van die Hollandse gemeenskap geword (*Lantern* Mei 1988:34; Smith 1990:4).

Die Hugenotekerkie by Babylonstoren is in Oktober 1716 so deur reën en wind verniel dat dit onbruikbaar was. 'n Nuwe kerk is aan die voet van die Paarlberg gebou en is in 1720 voltooi. Hollanders was ook lidmate van hierdie kerk en vanaf 1800 staan dit bekend as die gemeente Paarl (*Lantern* Mei 1988:34, 35).

2.3.1 Ontstaan van die Wellington-gemeente

Die Poortermans-prent *Wellington Church* (1857) is die vroegste pikturale bron van die Wellington kerk. Daar is egter geen pikturale bronne gevind wat geestelike aspekte soos doop, nagmaal ensovoorts, uitbeeld nie. Die Poortermans-prent *Wellington Church* word dan as pikturale bron in 'n breër geheel aangewend in die bespreking van die kerklewe. Die agtergrondsge-skiedenis, ontstaan van die kerk en enkele geestelike kultuuraspekte word ter wille van volledigheid bespreek, aangesien die afstigting van die gemeente en die ontstaan van die dorp onlosmaakbaar verbonde is aan mekaar. Die Poortermans-prent word volledig bespreek in die hoofstuk Kerkargitektuur.

Gedurende die agtiende eeu neem die bevolking in die Drakensteinvallei toe en trek die gemeentelide al hoe verder. Die gemeente was geografies uitgestrek en het 'n groot oppervlakte beslaan. Alhoewel die inwoners van Wagenmakersvallei deel was van die gemeente Drakenstein en na 1800 deel van die gemeente Paarl, het hierdie vallei as gevolg van geografiese faktore 'n eie identiteit ontwikkel. Kerkbywoning vir die inwoners van Wagenmakersvallei was 'n groot

opoffering, veral in die wintermaande. Gedurende die wintermaande het die Bergrivier sy walle oorstroom en was die distrik Wagenmakersvallei dan soms vir maande van die Paarl afgesny. Die Bergrivier kon slegs met 'n pont oorgesteek word en dit was baie maal buite werking. Die paaie was dikwels onbegaanbaar en die afstand tussen die Paarl en die Wagenmakersvallei relatief groot, want nie alle inwoners het vervoer gehad nie (Smith 1990:3-5). Hierdie faktore het aanleiding gegee dat die inwoners van Wagenmakersvallei dikwels nie die kerk in die Paarl betyds kon bereik nie. Daarom dat hulle gewoonlik vroeër moes vertrek en op die stuk grond, wat vandag as Zeederbergplein bekend staan, kampeer (Joubert 1952:15).

Reeds in 1800 het die inwoners van Wagenmakersvallei 'n eerste poging aangewend om hul eie kerk in die vallei te stig. In 1800 was daar 60 hoofde van huisgesinne in die Wagenmakersvallei. Hulle het die volgende redes vir 'n gunstige oorweging van hulle versoek gegee:

- i) die groot afstande tussen die Wagenmakersvallei en die Paarlse kerk;
- ii) die pont kon nie die groot hoeveelheid waens en mense oor die Bergrivier hanteer nie;
- iii) nie alle inwoners het vervoer gehad nie.

Die Paarlse kerkraad het die versoek na die goewerneur vewys, maar die kerkraad is op 5 Februarie 1800 in kennis gestel dat die versoek om 'n eie kerk in die Wagenmakersvallei geweier is (Smith 1990:5; Oberholster 1940:6).

Gedurende 1837 het die pont oor die Bergrivier gebreek. Die inwoners van Groenberg, Dal Josafat en Wagenmakersvallei was die hele winter van die Paarl afgesny en kon nie kerkdienste bywoon nie. 'n Aantal inwoners van bogenoemde plekke het op 25 November 1837 by Francois du Toit in Dal Josafat vergader om die noodsaaklikheid van 'n eie kerk te bespreek (Oberholster 1940:7). Daar is eenparig besluit dat 'n eie kerk noodsaaklik is en 'n kommissie, onder voorsitterskap van dr John Addey, is saamgestel om die moontlikheid van 'n eie gemeente te ondersoek. Hierdie kommissie het bestaan uit lede wat die verskillende veldkornetskappe, Groenberg, Wagenmakersvallei en Dal Josafat, verteenwoordig het. Die grense van die beoogde gemeente is ook voorlopig bepaal en daar is besluit dat inwoners van bogenoemde veldkornetskappe, vanaf die plaas van Gideon Hugo tot by die plaas van die weduwee Sarel du Plessis, lidmate van die voorgenome kerk sou uitmaak (Smith 1990:6). Klaarblyklik was 22 550 riksdaalers alreeds deur die inwoners gewaarborg en verskeie fondse vir die bouprojek sou deur algemene intekening of waarborge van die inwoners verkry word. Die kommissie sou 'n geskikte terrein vir die beoogde kerk ondersoek, maar die plase van Francois Malan, Gabriel le Roux en Francois Marais is reeds

op daardie stadium oorweeg. Uiteindelik is die plaas van Francois Marais gekoop, omdat al die wapaaië by Champagne bymekaar gekom het en daar was ook genoeg klip, klei en water vir die bouproses. Die plaas was naby die samevloeiing van die Spruit- en Kromrivier geleë (Oberholster 1940:7, 8; Smith 1990:7). 'n Gedeelte van die plaas is afgesonder vir die kerkterrein en pastorie, terwyl die oorblywende gedeelte in erwe verdeel sou word. Die verkoop van die erwe sou die koopsom van 63 000 gulden vir die plaas finansier (Oberholster 1940:8).

Die kommissie het in 'n memorandum van 15 Desember 1837 aan die Paarlse kerkraad versoek om die voorgename afstigting te ondersteun. Weer eens is daar verwys na die relatiewe groot afstand tussen die Paarl en Wagenmakersvallei en die Bergrivier wat in die wintermaande in vloed is en gevolglik die kerkgangers verhoed om dienste by te woon. Daar is ook aangevoer dat die Wagenmakersvallei se bevolking toegeneem het, want teen 1837 was daar ongeveer 500 lidmate woonagtig in die omgewing. Die Paarlse kerk het ook te klein geword, daar was te min sitplekke en die gemeente kon nie meer doeltreffend bearbei word nie (Smith 1990:7; Oberholster 1940:8).

Hierdie verhoë aan die Paarlse kerkraad is egter van die hand gewys en die Wagenmakersvalleikommissie het besluit om ten spyte van die Paarlse kerkraad se ontmoediging tog 'n versoek aan die goewerneur vir afstigting te rig. Die regering van die tyd was verantwoordelik vir die instandhouding van die openbare godsdienste, die salaris van die predikant en ander persone in diens van die kerk (Oberholster 1940:9; Smith 1990:8; Le Roux 1932:20). 'n Versoekskrif met die redes waarom afstigting 'n noodsaaklikheid geword het, is op 16 Januarie 1838 aan die goewerneur gerig. Intussen het die kommissie voortgegaan met fondsinsameling (Oberholster 1940:10-12). Ds GWA van der Lingen van die Paarlse kerk het die afstigting hewig teengestaan. Ten spyte van hierdie teenkanting is die eerste steen van die fondament op Woensdag 27 Junie 1838 gelê. 'n Afskrif van 'n gebed is onder die hoeksteen geplaas. Ds van der Lingen skryf op 19 Februarie 1839 dat die Paarlse kerkraad bereid is om aan Wagenmakersvallei die preekstoel met klein kateder en koperknaap af te staan. Ds van der Lingen noem egter dat dit nie gesien moet word as 'n goedkeuring tot afstigting nie, maar slegs vir godsdiensoefening (Smith 1990:8, 9; Oberholster 1940:18). Die kommissie besluit om 'n stuk kerkgrond aan die bokant van die ringmuur te skenk vir die bou van 'n skoolkamer. Dit sou na die straat front en die agterste gedeelte sou dien as skoolgronde. Die skoolkamer sou gebruik word as 'n Sondagsskool en 'n dagsskool gedurende die week (Oberholster 1940:18). Dit blyk egter dat teen 1873 Sondagsskool in die kerk gehou is. Abby Ferguson skryf aan haar suster dat Sondagsskool vir ongeveer 200 kinders Sondagmiddae om vyfuur in die kerk gehou is (Brief: 25 November 1873:3).

Die aanstelling van 'n kerkraad was ook onderhewig aan goedkeuring van die Paarlse kerkraad en aangesien daar soveel teenkating van daardie aard ontvang is, het die kommissie in 1839 besluit om die Ring direk te nader en 'n versoek is terselfdertyd ook direk aan die goewerneur gerig (Oberholster 1940:18, 19; Smith 1990:10). Uiteindelik na lang onderhandelinge en vele teenkating van die Paarlse kerkraad en ds Van der Lingen is AF du Toit tot leraar beroep en die afstigting op 20 Mei 1840 finaal goedgekeur (Smith 1990:11).

Intussen was daar nog nie 'n naam vir die nuwe dorp gevind nie. Die kommissie het uiteindelik die keuse van 'n naam vir die dorp aan die goewerneur, sir George Napier, oorgelaat. In die staatskoerant van 26 Maart 1840 het 'n kennisgewing verskyn waarin die goewerneur verklaar dat die inwoners van Wagenmakersvallei hom plesier sal verskaf deur die nuwe dorp die naam van Wellington te gee (Oberholster 1940:23, 24).

Die datum van totstandkoming van die gemeente is 26 Julie 1840. Dit is die dag waarop ds AF du Toit en die kerkraad bevestig is (Smith 1990:12).

2.4 GEESTELIKE KULTUURASPEKTE

Die kerk was die middelpunt van die gemeenskapslewe. Die kerkraad het op 13 Januarie 1842 besluit om 'n versoek van die inwoners van Wellington toe te staan dat die kerkklok gelui moes word sodra daar 'n wa met produkte op die markplein aankom. 'n Sikspens moes elke keer wanneer die kerkklok gelui is, aan die kerkkas betaal word. Sou daar skade aan die klok of sy pilare by so 'n geleentheid aangerig word, is so 'n persoon verantwoordelik gehou. Die kerk het in 1842 nog nie 'n toring gehad nie en die buitenste klok is gelui. Hierdie vergunning, waar die kerkklok ook markklok is, is op 12 April 1847 teruggetrek (Smith 1990:15).

2.4.1 Protokol in die kerk

Die nuwe gemeente het hoofsaaklik op stoele gesit en die kerkraadslede het vir twaalf dosyn stoele betaal. Sommige het vir ses stoele betaal, ander vir twaalf of veertien stoele. Later was daar onenigheid met die uitgee van die sitplekke (Oberholster 1940:28, 29). Mans en vrouens het nie saam gesit nie (WM Preston: Joernaal I 1882:49). Die kerkstoele van die vrouens is volgens die status van die mans gerangskik. Met die verloop van tyd het vrouens uit vooraanstaande families vaste sitplekke, met hulle name of voorletters op die stoel, in die kerk gekry. Die plasing van kerkstoele volgens status het groot onmin veroorsaak. Persone met vasgestelde sitplekke, wat ook gewoonlik die beste sitplekke was, het dikwels laat opgedaag. Kerkgangers

wat betyds vir die kerkdiens was, moes dan met swak sitplekke tevrede wees (Pretorius 1986:8, 9). Wanneer 'n stoel verskuif is, was daar ook groot onmin. Dr John Addey was een oggend bitter ongelukkig omdat sy vrou se stoel 'n ry agtertoe geskuif was. Hy het gedreig om al die stoele wat hy gekoop het, weg te neem (Oberholster 1940:29).

2.4.2 Eredienste

Aanvanklik is daar slegs een diens op Sondag gehou. MJ Stucki, wat vanaf 1860 in die Blouville skoolgehou het, skryf dat ds AF du Toit slegs een preek gelewer het en nie veel huisbesoek gedoen het nie (1935:108). Later is meer as een diens op Sondag aangebied. Abby Ferguson skryf in November 1873 dat sy en Anna Bliss die oggend 'n kerkdiens in Hollands bygewoon het. Sy noem dat hulle slegs in gees met die gemeente was, omdat hulle baie min kon verstaan. Die aand het hulle die Engelse diens in die kerk bygewoon. Klaarblyklik is twee dienste in Hollands en een in Engels aangebied (Ferguson: brief: 25 November 1873:2-3). In 1897 is daar uiteindelik besluit om die Engelse dienste in die kerk te staak. Dit is daarna in die Goodnow-saal aangebied (Smith 1990:36; Oberholster 1940:39).

De Villiers Visser skryf dat hulle elkeen 'n peperment gekry het om in die kerk te suig as hulle vaak word onder die preek. As hulle geroer het, het mr Morrie (ds Murray) hulle aangespreek en gewaarsku en almal was bang daarvoor (Visser 1954:7).

2.4.3 Sondagskool

Sondagskool is in die middag om vyfuur in die kerk aangebied. Dan is daar gesing, gebed, die les deurgeles en dit saam bespreek. Kinders het Bybelverse gekry om te leer en dit is dan ook voorgedra (Ferguson: brief: 25 November 1873:3). Later is Sondagskool ook in die saal van die Huguenote Seminarium aangebied (WM Preston: Joernaal I 1882:49).

Die kinders is gereeld op 'n Sondagskoolpiekniek geneem. Dan het almal vroeg die oggend by die kapel ontmoet en is met waens na die piekniekplek. Almal het geëet, gespeel, gaan stap en blomme gepluk. Daar is tot so vyfuur gekuier voordat almal huis toe vertrek het (WM Preston: Joernaal I 1882:45-48). Piekniek as 'n vorm van ontspanning word in die hoofstuk *Sport, Feeste en Vermaak* bespreek.

2.4.4 Die groot herlewing

Die gemeente het aanvanklik stadig gegroei, maar in 1860 het die gemeentede skielik toegeneem. Dit was as gevolg van die groot herlewing wat landwyd na 'n konferensie in

Worcester, gedurende April 1860, plaasgevind het. Kort na die konferensie het bidure in verskillende gemeentes ontstaan. 'n Verslag van die toestand van godsdiens in Wellington is in 1860 deur die Kerkraad by die Ring ingehandig. *Het is eene geheele roering in de doodsbeenderen...* Die kerk het te klein geraak en is gevolglik vergroot (Oberholster 1940:31-34).

Volgens Stucki (1935:108) was 'n herlewing iets onbekends en vreemd in die negentiende eeu. Klaarblyklik het ds AF du Toit nooit sy afkeuring uitgespreek omtrent die Herlewing nie (Stucki 1935:108), maar daar is wel aanduidings dat dit nie sy goedkeuring weggedra het nie. JD du Toit (1917:8) skryf dat byna al die predikante die Herlewing van 1860 ondersteun het, maar dat ds AF du Toit dit teengestaan het op grond van sy gereformeerde oortuiging. Ds SJ du Toit, broerskind van ds AF du Toit, skryf dat sy oom Andries 'n streng preek gebaseer op Mat. 6:6 daarteen gelewer het. Mat. 6:6: *Maar jy, wanneer jy bid, gaan in jou binnekamer, sluit jou deur en bid jou Vader wat in die verborgene is; en jou Vader wat in die verborgene sien, sal jou in die openbaar vergelde.* Ds Du Toit het die verskillende maniere van gebed volgens die Bybel uiteengesit en die gemeente gewaarsku teen die "hedendaagse" bidure, want hy het gevoel dit lei tot ontheiliging van God se naam. SJ du Toit se ouer broer, David, het die aand in Wellington agtergebly om die biduur by te woon. David het later vertel dat 'n meisie in haar gebed op *die alleraanstotelikste manier die naam van God uitgesing het, als 'n soort van verset teen die waarskuwings van Oom Andries.* Ten spyte van die vermanings het die bidure, met die ondersteuning van die kerkraadslede, voortgegaan (Du Toit 1917:8).

Stucki skryf dat bidure in die Blouville getrou bygewoon is. Daar is vir die jongmense apart biduur gehou. Daar was veral in die Groenberg-wyk groot belangstelling en bidure, wat goed bygewoon is, is daaglik aangebied. Hierdie bidure is op verskillende plekke gehou en dikwels deur 'n mnr Searle gelei. Klaarblyklik was 'n plaaswerf, waar die biduur aangebied word, in die namiddag vol karre wat aan bome en pale vasgemaak is en die eetkamer in die huis propvol mense. Die dorp en die ander wyke het dieselfde mate van herlewing getoon. Daar is ywerig gebid, ander gemeentes is besoek en die Herlewing het lank geduur (Stucki 1935:36, 106-107).

Preston skryf dat die *Prayer Union of South Africa* 'n biduur by ds Murray se huis gehou het. Die lede van hierdie vereniging in Wellington was ds Murray en sy familie, mnr Ferguson van die Sending Instituut en die onderwyseresse van die Hugenote Seminarium. Die doel van hierdie vereniging was om te bid vir die skool en alle Christen-aktiwiteite in Suid-Afrika. Daar is elke twee weke by die pastorie of Seminarium ontmoet (WM Preston: Joernaal I 1882:52). Visser skryf dat hy elke Woensdag na skool 'n biduur bygewoon het, wat gelei is deur "Miss" Truter.

Die vereniging se naam was *Olive* en die kinders het olywe verteenwoordig, want mej Truter het gesê *olive* beteken *fruitful*. Visser het aan hierdie vereniging behoort vanaf die ouderdom van vyf jaar, dit wil sê vanaf 1888. Visser sê dat as mense in die kerk te lank gebid het na Mr Murray (ds Murray) se sin, ds Murray sommer amen gesê het (Visser 1954:2, 7).

2.4.5 Wederdopersekte

Gedurende die vroeë sestigerjare van die negentiende eeu het August Schoch en Wouter Groenewoud, albei van die Gereformeerde Kerk in Holland, na Suid-Afrika gekom. Hulle was leiers van 'n Wederdopersekte. Hierdie sekte het volgens 'n goddelike openbaring Wellington as die Nuwe Jerusalem beskou (Oberholster 1940:43; Le Roux 1932:31). Volgens Armstrong (1993:147) was die Schoch-familie teleurgesteld met hul ontvangs in die Nuwe Jerusalem. Hulle het 'n opgewonde skare by die stasie verwag wat "Hosanna" roep en vars takke op hul pad strooi. Die inwoners van Wellington, met die uitsondering van 'n paar mense, was nie bewus dat hierdie 'n uitverkore dorp is nie. Slegs die plaaslike bakker, Michiel Brink, was daar met twee oop ossewaens om hulle van die stasie na die dorp te neem. Die Wederdopers se intog is deur die inwoners vanuit hul huise waargeneem, vanwaar die groep beledigings toegesnou is. Die Wederdopers het die beledigings met gesange probeer doodsing (Armstrong 1993:145-148).

Groenewoud het eiendom in Wellington bekom waarop die Wederdopers hulle eie groente, soos aartappels en mielies, verbou het (Junius & Junius 1892:12). Hierdie sekte het geglo dat hulle nie kon sondig en ook nie kon sterf nie (Le Roux 1932:31). Gemeenskap van goedere, ook van vroue, was gebruik onder hulle. Junius en Junius skryf:

Zij, die tot de gemeente overgingen, moesten hunne goederen verkoopen, terwijl de opbrengst er van als gemeenschappelijk eigendom moest werden afstaan. Gemeenschap in alle dingen. Witten en zwarten, mannen en vrouwen, alles behoorden aan en tot de gemeente, niemand bezat iets (1892:12).

Die inwoners van Wellington was nie baie beïndruk met hierdie vreemdelinge nie. August Schoch skryf dat hulle saans deur die strate van Wellington geloop en gesange gesing het. Die inwoners van Wellington het hierdie openbare vertoon nie goedgekeur nie. Hulle het die doop van volwassenes afgekeur en hul kinders gewaarsku teen die Wederdopers. Hulle het geglo die Wederdopers sou die kinders gryp en onder dwang doop (Armstrong 1993:151). Die Wederdopers het baie stoornis veroorsaak. Hulle het onder andere ook probeer om die kerk aan die brand te steek (Le Roux 1932:32). Die voorleser van die kerk, wat terselfdertyd ook onderwyser was, het ook onder die invloed van die Wederdopers gekom. Jan Retief junior is in

Julie 1863 deur die kerkraad vir ses maande geskors nadat dit bekend geraak het dat hy hom by die Wederdopers aangesluit en geweier het om sy kind te laat doop. Hy het nie meer in kinderdoop en ander artikels van die kerkleer geglo nie (Oberholster 1940:43). Die kinders van Wellington het 'n spotding gesing:

Hoor nou wat 'n grap:

Groenewoud doop vir twee oulap (Stucki 1935:107).

Teen 1868 het Wouter Groenewoud homself in 'n moeilike situasie bevind. Die Wederdopers se finansiële posisie het benard gelyk en Groenewoud was bewus daarvan dat daar persone in die groep was wat nie meer oortuig gevoel het nie. Hy het sy openbaring, dat die Wederkoms van die Here op 17 Oktober 1868 sou plaasvind, met die ander Wederdopers gedeel. Pamflette is op 16 September 1868 versprei. Mense het in groot getalle van ver gekom. Die Saterdag was Wellington gevul met gebed, sang en geraas. Volgens gerugte het sekere families al hul besittings verkoop en die geld aan die Wederdopers geskenk. Mense was te bang om hul ligte uit te doof en natuurlik het Sondag 17 Oktober normaal aangebreek. Baie van die gelowiges het toe die Wederdopers verlaat (Armstrong 1993:154).

Terwyl die Wederdopers gewag het dat die aarde moet vergaan, het daar nog insidente plaasgevind. Daar is bespiegel dat hierdie insidente plaasgevind het om geloofwaardigheid aan die Wederdopers se voorspellings te verleen. Die Wederdopers het besluit om in Wellington te spook en gedurende die nag is daar vreeslike geluide om die inwoners se huise gehoor. Die mense was so hewig ontsteld dat sommige in spoke begin glo het. Een aand het JG Maynard, 'n onderwyser by die Publieke Skool, in die teenwoordigheid van 'n vriend 'n ronde bal vuur in Kortstraat gesien. Die vuurbal het ongeveer twee voet hoog van die grond, stadig heen en weer oor die pad beweeg. Skielik het die vuurbal verander in die gedaante van 'n man met uitgestrekte arms. Die swart gedaante het 'n gloeiende vuurprofiel gehad. Maynard en sy vriend was angsbevange. Na 'n ruk het die vurige gedaante in Kerkstraat afbeweeg asof hy op lug beweeg. Dit het gelyk asof daar 'n skaduwee saam met die spookfiguur beweeg. Maynard en sy vriend het besluit om dit te agtervolg. Naby die brug in Kerkstraat het Maynard moed bymekaar geskraap en geroep: *In the name of the Father, Son and Holy Ghost, if you are a man, stand*. Die vuurgedaante het verdwyn en die vuurbal het verskyn. Maynard en sy vriend ontdek toe dat dit Jan Retief is wat so spook. Dit is nie bekend hoe sy spooktegnieke gewerk het nie, maar die vuurprofiel is deur die gebruik van fosfor, wat in die donker gloei, bewerkstellig. Die fosfor is in 'n lantern, met raampies wat kan skuif, geplaas. Wanneer die raampies dig was, kon net die vuurbal gesien word. Klaarblyklik het Retief dik stukke watte onder sy voete vasgemaak, sodat

dit lyk asof hy op lug sweef. 'n Paal was skuins-dwars oor sy skouers vasgebind, sodat dit soos uitgestrekte vuurarms in die fosforlig gelyk het (Le Roux 1932:56-58).

Dieselfde Jan Retief het 'n openbaring ontvang dat hy soos die profeet Elia lewendig na die hemel sou opvaar. Hy het besluit sy hemelvaart sal in die teenwoordigheid van 'n paar mense plaasvind. Hierdie seremonie het een oggend op die plaas Hexberg plaasgevind. Vroeg die oggend is die brandstapel gepak en Jan Retief is in 'n wit laken gedrapeer. Die vuur is aange-steek om hom op sy tog na die hemel aan te help, maar volgens ooggetuies het Jan Retief besluit om van die brandstapel af te spring toe die vlamme sy voete brand. Hy het lelik verbrand en daarna het die polisie tussenbeide gekom om sulke tonele te verhoed. Armoede het hierna die sekte begin teister en hulle het uitmekaar begin gaan. Dr Addey se huis, White House, was op daardie stadium die eiendom van die Wederdopers. Ds A Murray het op 12 September 1873 die White House van die Wederdopers gekoop (Armstrong 1993:155, 156, 170; Oberholster 1940:44).

Die Huguenote Seminarium het die White House aanvanklik gebruik vir klaskamers, sowel as huisvesting vir die skoliere. Teen 1897 het gerugte nog steeds die rondte gedoen dat dit in die ou gebou spook. Volgens oorlewering het die hele Sinode van die Nederduits Gereformeerde kerk, met die openingseremonie van die skool, in die huis vergader. Die White House is met gebed en lofprysing tot sy nuwe doel, as skool, ingewy. Klaarblyklik het van die Seminarium se skooldogters teen die einde van die negentiende eeu nog steeds in hierdie spookstorie geglo. Hulle was angsbevange selfs vir hulle eie voetstappe in donker dele van die gebou, veral in een vertrek waar iemand blykbaar selfmoord gepleeg het deur hom- of haarself aan die balke op te hang. Tussen die ou peerbome in die tuin van die White House was ou grafte van die Wederdopers. Die Seminarium-dogters was net so bang vir die tuin (*Huguenot Seminary Annual* 1897(3):7).

2.5 SAMEVATTING

Die kerk was die middelpunt van die gemeenskapslewe. Sekere geestelike kultuuraspekte wat uit die kerk voortvloei, het ook die inwoners se sosiale gedrag en lewens beïnvloed, soos byvoorbeeld basars en Sondagskoolpieknieks. Gedrag wat afgewyk het van die sosiale norm, soos in die geval van die Wederdopersekte, is ten sterkste afgekeur. Die mense van Wellington was oorwegend sober in gedrag en toegewyde gelowiges.

HOOFSTUK 3

SENDING

3.1 PRENT VIR BESPREKING

3.1.1 1840

Wagenmakersvalley, Paris Missionary Station

Backhouse, J.

3.2 KUNSTENAAR SE VERBAND MET WAGENMAKERSVALLEI

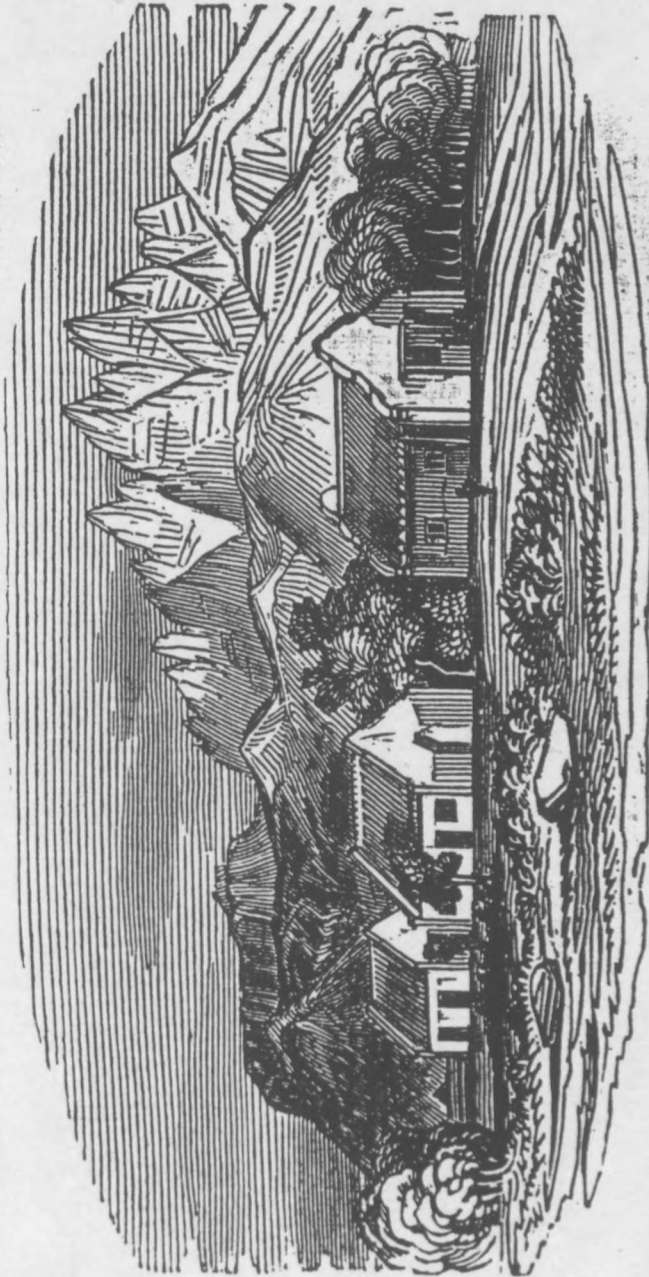
James Backhouse was 'n sendeling wat Isaac en Magdalena Bisseux op 28 en 29 April 1840 in die Bovlei, Wagenmakersvallei, besoek het. Gedurende sy besoek skets hy die Sendingkerk, die woonhuis van eerwaarde Bisseux en ander geboue. Hierdie skets het as basis gedien vir die houtgravure wat in Backhouse se reisverhaal *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa* verskyn. Backhouse beskryf sy besoek aan Wagenmakersvallei in sy reisverhaal. Daar bestaan dus visuele en geskrewe dokumentasie van Backhouse se besoek. Backhouse verwys in sy reisverhaal na hierdie prent en dit is ook van 'n onderskrif voorsien. Dit verhoog die geloofwaardigheid van die prent. Hierdie prent word in hoofstuk 5 volledig bespreek.

3.3 SENDINGWERK IN DIE WAGENMAKERSVALLEI EN WELLINGTON

Die Backhouse-prent is die enigste visuele bron wat opgespoor kon word wat verband hou met sendingwerk. Slegs 'n oorsigtelike beeld van sendingwerk in die Wagenmakersvallei en Wellington word gegee.

Sendingwerk in die Drakensteinvallei het kort na die vestiging van die Franse Hugenote, in 1688, aandag geniet. In 1689 het ds Pierre Simond die moontlikheid om die Khoi te kersten, oorweeg. Hy het geglo dat die Khoi opgehef kon word deur mense tussen hulle te plaas en sodoende die gaping tussen die blanke nedersetters en die inheemse bevolking te oorbrug. Ds

cut.

Wagonmakers Valley, Paris Missionary Station.

J Backhouse: *Wagonmakersvalley, Paris Missionary Station*

Simond wou die Khoi kundighede, soos om die grond te bewerk, leer. Daar het egter niks van gekom nie (Coertzen 1987:117).

Die eerste persoon om sendingwerk onder die slawe en inheemse bevolking in die omgewing te doen, was Jan Jacob van Zulch. Hy is in 1796 deur die Londense Sendinggenootskap onder die slawe en gekleurdes geplaas. Van Zulch het Wagenmakersvallei by sy aankoms beskryf as die *Vallei van Ezechiël, vol doodsbeenderen. Beide wit en swart, beide Christenen en heidenen leefden zonder God en zonder hoop in de wêreld* (Oberholster 1972:92; Hoogenhout 1920:1,2; Oberholster 1940:87).

Die Zuid-Afrikaanse Genootskap is op 22 April 1799 gestig en hulpgenootskappe onder eie bestuur is op die platteland gestig. Die Wagenmakersvalleise Genootskap is onder leiding van Van Zulch geplaas (Oberholster 1940:87; Coertzen 1987:118). Teen 1800 was daar ongeveer 300 slawe in die Wagenmakersvallei. Hulle het elke Sondag om eenuur, Dinsdae en soms Vrydae bymekaargekom (Hoogenhout 1920:2). Van Zulch het gedurende die week skoolgehou, siekes besoek, bidure gelei en briewe namens sy gemeentelede geskryf. Sondae is godsdienste byeenkomste goed bygewoon. Van Zulch het veral onder die slawe sendingwerk gedoen. 'n Slaaf, Saul, wat aan die Le Roux-familie behoort het, het tot bekering gekom deur 'n preek van Van Zulch. Die preek was gebaseer op die woorde *wie soekt, die vindt*. Saul is ook later gedoop en was 'n getroue Christen. Mev Le Roux het Saul op sy sterfbed besoek en nadat sy na sy welstand verneem het, het hy geantwoord: *Na de ligchame gaat het erger, maar na die ziel als blomkool*. Dit beteken dat die blomkool vars is, terwyl die blare rondom verwelk (Nachtigal 1893:122, 123).

Petrus Hugo was die eerste persoon bekend wat in die Wagenmakersvallei sy slawe aan huisgodsdienste laat deelneem het. Mev Hugo was redelik omgekrap daaroor, want sy het geglo dat die slawe stof in haar huis gebring het. Soms was sy so kwaad hieroor dat sy in die vertrek langsaan begin vee en raserig gewerk het. Sodoende het sy die huisgodsdienste probeer ontwig. Petrus Hugo sterf in 1793 en die slawe was sy vrou nie goedgesind nie. Die slawe het haar klaarblyklik aangegluur, want Nachtigal skryf: *vielend aan de vrouw de schellen van de oogen*. Van Zulch het as bemiddelaar opgetree en sodoende het sy ook meer genaakbaar teenoor die slawe geraak (Nachtigal 1893:123).

Van Zulch het die Suid-Afrikaanse Sendinggenootskap in 1800 versoek om 'n Hollandssprekende sendeling uit Europa na Wagenmakersvallei te stuur, toe hy as gevolg van swak gesondheid nie meer sy werk kon doen nie. Sebastiaan Tromp van Rotterdam is in 1800 aangestel om Van

Zulch se werk voort te sit. Kort na sy aankoms is hy by die Paarlse kerkraad verkla oor die leer wat hy verkondig. Daar is 'n oefenmeester, Daniel le Roux, aangestel om die slawe twee maal per week te onderrig. Daar sou op Sondag geen oefeninge vir die Christene (blankes) gehou word nie, sodat hulle kerkdienste in die Paarl kon bywoon (Oberholster 1940:88; Hoogenhout 1920:3,4).

Tromp het egter die inwoners van Wagenmakersvallei bly vertoorn en is uiteindelik in 1805 verplaas (Oberholster 1940:89). Le Roux het tot die koms van eerwaarde Bisseux sendingwerk in die Wagenmakersvallei gedoen. In 1819 rig Le Roux 'n versoek aan die goewerneur, Lord Charles Somerset, vir die skenking van 'n stuk grond waarop 'n slawekerk gebou kon word. Magistraat Van Rijnveld is deur die goewerneur gestuur om die grond te inspekteer. Die grond is geskenk om die Bovlei Sendingkerk daar te bou en die oefeninghuis of *Gesticht*, soos dit algemeen bekend gestaan het, is op 18 September 1820 deur ds Gebhard van die Paarl ingewy (Hoogenhout 1920:4).

Gedurende Maart 1829 besoek drie Franse sendelinge van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap Wagenmakersvallei. Die werk wat Le Roux gedoen het, het hulle baie beïndruk. Eerwaarde Bisseux is versoek om as sendeling in Wagenmakersvallei aan te bly. Hy was reeds teen April 1820 aldaar werksaam. Die bestaande Wagenmakersvalleise Genootskap is aan die Paryse Evangeliese Genootskap met die koms van eerwaarde Bisseux oorgedra (Hoogenhout 1920:6; Oberholster 1940:89; Coertzen 1987:118). Aanvanklik het oefenmeester Le Roux eerwaarde Bisseux gehelp met sy preke in Hollands. Die familie Le Roux het eerwaarde Bisseux ook gehelp met 'n klein skooltjie. Hy het tuisgegaan op die plaas Twyfeling, onder Groenberg, by Gabriel Hauptfleisch en sy familie. Hierdie familie was baie goed vir hom en eerwaarde Bisseux het mev Hauptfleisch as 'n tweede ma beskou. Sy het hom ook leer Hollands praat en hom gehelp met sy uitspraak. Daar is vir hom 'n woonhuis gebou na sy huwelik met mej Louw van die Paarl (Hoogenhout 1920:6, 7).

In 1835 word daar vir die eerste maal in die Oefenhuis nagmaal aan die slawe en vrye slawe bedien. Dit het ontevredenheid onder die blankes veroorsaak. Alhoewel hulle hul slawe 'n Christelike opvoeding wou gee, was die gevoel dat daar te ver gegaan word om Nagmaal ook aan hulle te bedien. Dit het ontevredenheid onder die blankes veroorsaak. Ds GWA van der Lingen het egter gemoedere kalmeer toe hy sy tevredenheid daaroor uitgespreek het (Oberholster 1940:90).

Slawe is op 1 Desember 1834 vrygestel, maar hulle kon tot 1 Desember 1838 by hulle eienaars aanbly om sodoende 'n arbeidsprobleem te voorkom (Van Jaarsveld 1982:38). Eerwaarde Bisseux het 'n dankseggingsdiens op 1 Desember 1838 gehou. Hy het die teks *weest dankbaar* vir sy preek gebruik. Alles het stil verloop, maar dit het baie erg op hierdie dag gereën. Eerwaarde Bisseux het vertel hoe die mense in die bosse rondgedwaal het, maar baie het by hul eienaars gebly of hulle aan ander verhuur (Hoogenhout 1920:7). Volgens Van Huyssteen het dit op 1 Desember 1834, toe die slawe vrygestel is, erg gereën. Daarom verwys die mense van Wellington na *slawereën* wanneer dit op 1 Desember reën (Van Huyssteen 1985:108). Tensy dit op beide 1 Desember 1834 en 1 Desember 1838 erg gereën het, kan aanvaar word dat die slawereën, na aanleiding van die opmerkings van eerwaarde Bisseux, na 1 Desember 1838 verwys.

Die sendeling James Backhouse het Isaac en Magdalena Bisseux op 28 en 29 April 1840 besoek. Backhouse skryf dat die Bisseux-familie in 'n huis langs die kerkie bly. Hy het die middag van 29 April 'n diens vir die blankes gehou, wat deur heelwat kleurlinge bygewoon is. Die aand was daar 'n diens vir die kleurlinge, wat ook deur blankes bygewoon is. Daar is vir blankes op Sondag een diens in hierdie kerkie aangebied (Backhouse 1844:618). Stucki, wat vanaf 1860 in die Blouville skoolgehou het, skryf dat hy Sondagoggende in die *Gesticht* die godsdiensoefening vir kleurlinge bygewoon het. Dit is ook deur ander blankes bygewoon (Stucki 1935:34, 35). Van Huyssteen skryf dat eerwaarde Bisseux en sy vrou ywerige tuiniers was. Hulle het graag zinnias, wat ook bekend staan as Jakobregops, in hulle tuin geplant. Hierdie kleurvolle blomme was onbekend aan die mense van Wellington, wat dit *bisseuxtjies*, *basoetjies* of *besuutjies* genoem het (Van Huyssteen 1985:89).

Na die stigting van die Wellington-gemeente in 1840, het die Sendinggemeente op die dorp 'n behoefte na 'n kerk van hulle eie gehad. Die Paryse Genootskap het eenhonderd pond bygedra tot die fonds en eerwaarde Bisseux het in die omgewing gekollekteer. Die kerk was geleë op die hoek van Kerk- en Hoofstraat en is op 20 September 1845 ingewy (Oberholster 1940:90; Hoogenhout 1920:7). Die Sendingkerk word op die Preston-skets (p. 167) as nr. 1 aangedui.

'n Rondgaande sendeling, eerwaarde AE Keet, het tesame met eerwaarde Bisseux vanaf 1859 tot 1863 in die Bovlei en omgewing gewerk. Hy het in Wellington op die hoek van Malherbe- en Fonteinstraat gewoon (Hoogenhout 1920:8; Oberholster 1940:90). Mej Anna Pauw skryf dat daar aanvanklik geen pastorie op die dorp was nie. Hulle het in Rozestraat gewoon totdat grond aangekoop is vir die bou van die pastorie. Mnr Weich, 'n onderwyser, het met sy vertrek van Wellington sy erf langs die Markplein te koop aangebied. Daar is toe besluit om die grond aan te

koop en 'n pastorie daarop te bou. Mnr Pauw se huis word op die Preston-skets (sien Hoofstuk 7) as nr. 2 aangedui en ook as *Mr Pauw* geïdentifiseer. Die skuld sou deur middel van basaars gedelg word en daar is toe gereeld twee maal per jaar op die pastorieterrein basaar gehou om geld vir die skool en pastorie in te samel (Hoogenhout 1920:20).

Eerwaarde Bisseux is in 1880 deur eerwaarde JC Pauw opgevolg. Die twee het eers vir 'n ruk saamgewerk. Eerwaarde Pauw is deur ds Andrew Murray versoek om hom in die pasgestigte Sendinginstituut as dosent by te staan. Andrew Murray is onlosmaakbaar verbonde aan die sending in die hele Drakensteinvallei. Hy was veral betrokke by die bearbeiding van plaasarbeiders, huisbediendes en veewagters. Sondagskool is onder andere deur hulpkragte aan hierdie mense aangebied. Alhoewel die Sendinggemeente nie deel van die NG Kerk was nie, was die NG Kerkgemeente bereid om die salaris van eerwaarde Pauw te betaal. (Hoogenhout 1920:8; Oberholster 1940:93; Coertzen 1987:118).

Gedurende 1884 was daar 'n geestelike herlewing in die Sendinggemeente in die Bovlei. Baie van die blankes het ook die dienste by die *Gesticht* bygewoon. Bidure is gehou en dienste is gereeld deur Schalk Joubert gelei. Hy is bygestaan deur Fanie de Villiers, Kootjie du Toit en Jan Cilliers (Hoogenhout 1920:14).

'n Sendingbewustheid in die laaste vyf-en-twintig jaar van die negentiende eeu het fondsinsameling deur middel van basaars aangemoedig. Hierdie basaars is gewoonlik deur die vrouens en kinders van die gemeente gereël. Kinders het ook geld of artikels vir die basaar versamel (Booyens 1983:13). Preston skryf dat skooldogters geld vir die sending verdien het deur akkers op te tel. Hierdie akkers word dan effens gedroog en vir 9 sjiellings 'n mud verkoop. Die boere voer die akkers vir die varke en hoenders. Voordat die akkers aan die diere gevoer is, is dit eers in water geweek (WM Preston: Joernaal I 1883:126). Visser skryf dat dit die gebruik was dat die eiers wat hulle gryshen Sondae gelê het, vir sending gaan (1954:2). Mej Pauw vertel dat daar baie knap baksters in die gemeente was en dat die blankes die gemeente goedgesind was. Die rente en 'n deel van die skuld is jaarliks gedelg. Die hele gemeente en ook die kinders het saamgewerk. Hierdie basaars was feesdae. Almal het die hele dag saamgekuier. Die jongmense en die kinders het op die Markplein gespeel, terwyl die ouer mense onder die bome of op skoolbanke gesit en gesels het (Hoogenhout 1920:20). Mej Bliss verwys ook na die Sendingbasaars en noem dat meestal groente, vrugte en ander eetgoed te koop aangebied is (Bliss: brief: 13 Desember 1873). Preston bevestig dat daar hoofsaaklik eetgoed, groente en slegs 'n paar stukke handwerk op die basaars te koop was (WM Preston: Joernaal I 1882:64). Hierdie basaars het fondse ingesamel vir armlastige kinders van die gemeenskap,

Sendinginstituut, asook sendingwerk in ander gemeentes, byvoorbeeld Riebeeck-Wes. Die Hugenote Seminarium se jaarlikse basaar het in 1884 40 pond wins getoon. Mnr Mabile in Bastoeloland het 20 pond ontvang en 20 pond het na die Sendingkerk in Wellington gegaan as 'n bydrae vir die vergroting van die kerk. Soms is daar koek en tee op die pastorieterrein aangebied sodat die NG gemeentelede na 'n praatjie van die sendelinge kon luister. In 1889 was daar so 'n byeenkoms waar 300 mense teenwoordig was (WM Preston: Joernaal I 1883:181; Joernaal II 1884:245; 324; Joernaal III 1889:655).

Die NG Sendingkerk in Wellington is gedurende die tagtigerjare van die negentiende eeu vergroot. Die bouwerk is in 1885 voltooi en die Philharmoniese Gezelschap van die Paarl het onder leiding van Prof JS de Villiers (Jan Orrelis) koorsang met die inwyding gelewer (Hoogenhout 1920:15, 17-19). Almal het saamgewerk om fondse vir die bouwerk in te samel. Die mans van die gemeente het gratis bakstene verskaf, die vrouens het geld vir die vensters ingesamel en die skoolkinders het gewerk vir die kiaathoutvoorkeur. Die skoolkinders het ook bygedra tot die nuwe Nagmaalservies. Toe die laaste skuld teen 1898 betaal is, het die gemeente die hele dag in Bainskloof fees gevier (Hoogenhout 1920:20; Oberholster 1940:93). Alhoewel hierdie feesviering nie gespesifiseer word nie, kan aanvaar word dat daar vir die dag in die berg piekniek gehou is, aangesien dit 'n tipiese negentiende-eeuse manier van feesvier, veral in Wellington, was. Hierdie onderwerp word in Hoofstuk 4 bespreek.

3.4 SAMEVATTING

Daar was 'n noue betrokkenheid van die gemeenskap by die sending. Die slawe en later vryslawe was soos hul eienaars en werknemers toegewyde gelowiges. Die gemeenskap was ook betrokke by die onderhoud van die Sendingkerk deur middel van fondsinsamelings, basars en algemene ondersteuning. Kinders is van jongs af geleer om geld vir Sending te gee. Die indruk wat in die geheel verkry word, is dat Wellington 'n hegte gemeenskap was, met die samebindende faktor hulle geloof en kerk.

HOOFSTUK 4

FEESVIERINGE, SPORT EN ONTSPANNING

4.1 PRENTE VIR BESPREKING

4.1.1 1863

Wellington Station, Good Hope 4 November 1863

Bowler, TW

4.1.2 1870

Playing football on the campground, Wellington

Landsberg, Otto

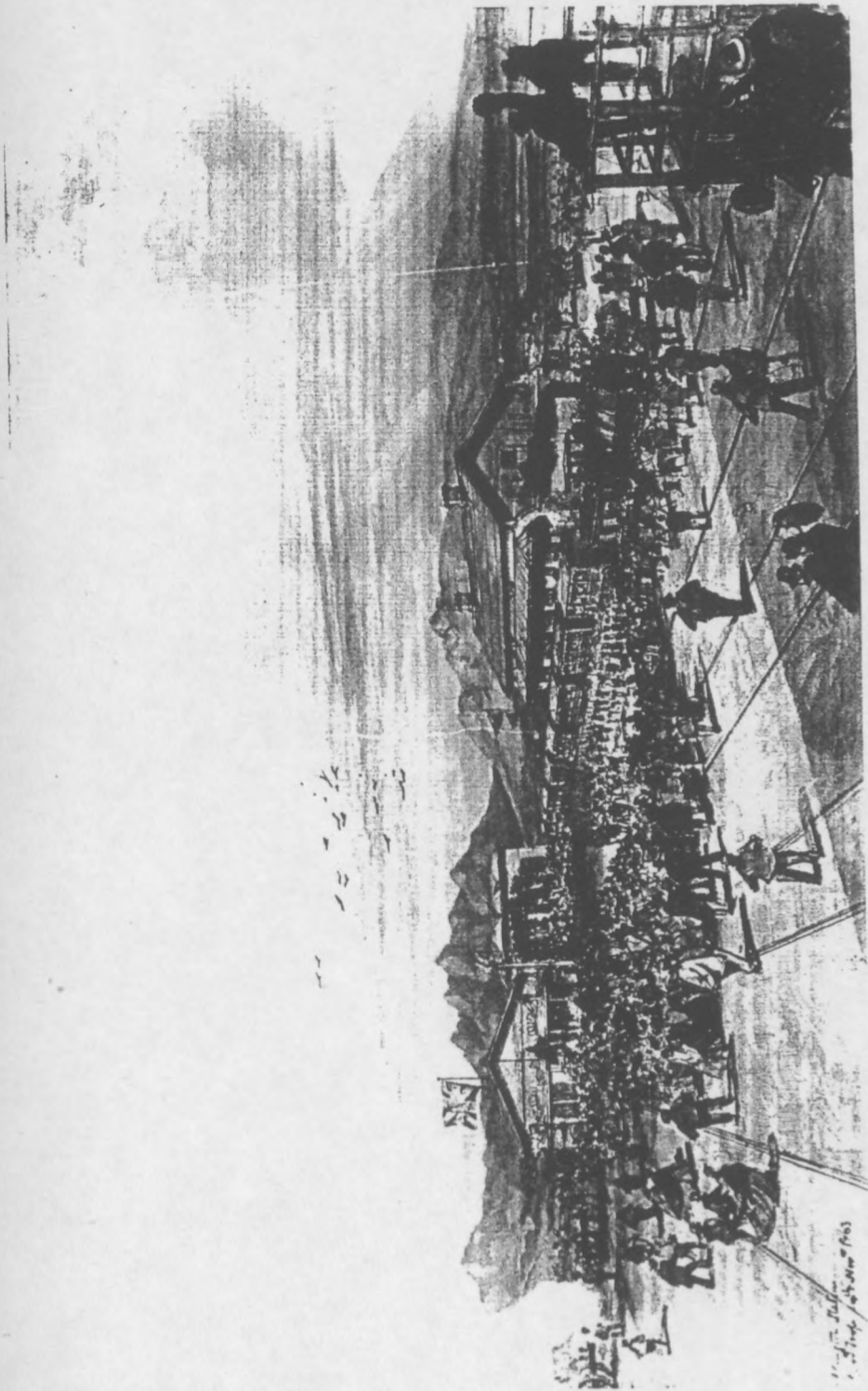
4.2 KUNSTENAARS SE VERBAND MET WELLINGTON

Bowler was gevra om die aankoms van die eerste trein vanaf Kaapstad op Wellingtonstasie op 4 November 1863 te skilder. 'n Gravure is van die waterverfskildery gemaak en dit het in die *Illustrated London News* van 16 Januarie 1864, saam met 'n artikel in verband met hierdie historiese gebeurtenis, verskyn (Bradlow 1965:107).

Afgesien van die visuele dokumentasie *Playing football on Campground, Wellington*, bestaan daar geen geskrewe dokumentasie om Landsberg se besoek aan Wellington te bevestig nie.

4.3 FEESVIERINGE, SPORT EN VERMAAK

Boeregemeenskappe op die platteland was self verantwoordelik vir vermaak en afleiding. Die lewe op 'n plattelandse dorp soos Wellington was baie stil, aangesien daar aanvanklik geen openbare vermaak was nie. Teen die einde van die negentiende eeu was vermaak hoofsaaklik nog gebaseer op gesinsaktiwiteite, asook bedrywighede wat verband gehou het met die kerk en opvoeding (Muller 1990:35-45; Preston 1882-1889:Joernale I, II, III). Daar was egter enkele feesvieringe wat direk verband gehou het met die verbetering van die lewenskwaliteit van die inwoners, byvoorbeeld die inwyding van die brug oor die Bergrivier, Bainskloofpas, ensovoorts.

TW Bowler: Wellington Station, Good Hope 4 November 1863

4.3.1 Feesvieringe

Die Bowler-prent *Wellington Station, Good Hope 4 November 1863* beeld die aankoms van die eerste trein op Wellington-stasie uit. Hierdie prent word gebruik as uitgangspunt die bespreking van ander feesvieringe, onder meer die inwyding van die eerste brug oor die Bergrivier, inwyding van Bainskloofpas, ensovoorts. Die aanwending van pikturale africana as bron word in hierdie hoofstuk in 'n breër geheel aangewend. Dit word eerstens gedoen by gebrek aan toepaslike pikturale werke by die onderskeie feesvieringe en tweedens aangesien die Bowler-prent tipiese negentiende-eeuse feesgebruike uitbeeld.

4.3.1.1 *Inwyding van die eerste brug oor die Bergrivier*

Die eerste brug oor die Bergrivier, algemeen bekend as die Wellingtonbrug, was 'n houtbrug en het Wellington met die Paarl en Swartland verbind. Volgens Smit (1999:39) het die inwyding op 14 September 1853 plaasgevind, maar volgens Borchers (1861:377), wat die openingseremonie waargeneem het, is die brug op 13 September 1853 geopen, een dag voordat Bainskloofpas geopen is.

Voertuie het reeds vroeg die oggend by die brug bymekaar gekom. Die brug het met die Swartland- en Wellingtonpad 'n reguitlyn gevorm en met die pad van die Paarl met 'n reghoek aangesluit (Borchers 1861:377, 378). Die feestelikhede het eers die middag begin, dus was daar genoeg tyd vir die mense teenwoordig om die oggend oor die brug te loop en dit te besigtig. 'n Aantal triomfboë van verskillende groottes is op die brug opgerig. Daarop was verskillende slagspreuke soos *Agriculture and Commerce* en *God save the Queen*. Die triomfboë was met loof, blomme en lemoenboomtakke met lemoene versier. Banier met die heraldiese wapens van die goewerneur, John Montagu en majoor Charles Cornwallis Michell was oor die kante van die brug gedrapeer. Majoor Charles Cornwallis Michell, wat in 1828 as landmeter-generaal, siviele ingenieur en superintendent van openbare werke aangestel is, was saam met John Montagu, koloniale sekretaris en Andrew Geddes Bain, padinspekteur van 1845, verantwoordelik vir die toestand en ontwikkeling van paaie en passe in die Kaapkolonie. Die koninklike vlag het aan 'n vlagpaal gewapper. 'n Pawiljoen versier met 'n kroon, Engelse, Franse en Hollandse embleme, asook die letters VR (*Victoria Regina*), was aan die een kant opgerig (Borchers 1861:378, 379; Van Zyl 1995:7-9). Ongeveer vierduisend mense het die opening bygewoon. Toesprake is gehou om die belangrikheid van die brug te beklemtoon. Mev Borchers, eggenote van die voorsitter van die Sentrale Weëraad, het die seremonie om die Wellingtonbrug te doop, waargeneem. 'n Bottel wyn is teen die reling stukkend geslaan. Die skare het gejuig en drie

hoera's vir die koningin gegee. Die rytuie, versier met vaandels, het toe daarna oor die brug gery (Borcherds 1861:379-382). Die res van die skare het langs die oewers van die Bergrivier piekniek gehou. Daarna op dieselfde dag is nog 'n brug, in Bainstraat, ingewy. Dit is Bainsbrug genoem. Die aand het hooggeplaastes 'n feesmaal in die Bainstraat-skool geniet. Mnr WT Gregan het die ete voorberei. Heildronke is ingestel en toesprake gemaak. Wellington was 'n toneel van feestelikheid die hele middag en aand. 'n Groot ete is ook by Mietjie Langeveldt gehou. Haar gaste het die aand haar hotel *Darling Hotel* gedoop. 'n Bal het die aand die verrigtinge afgesluit (Borcherds 1861:383, 384). Die eerste houtbrug was moontlik in die omgewing van die huidige betonbrug oor die Bergrivier. Hierdie vermoede word bevestig deur Borcherds (1861:383) wat noem dat Wellington ongeveer 'n kwartier met 'n perdekar van die brug is. Vanaf die Lady Lochbrug sou dit langer as 'n kwartier geneem het om Bainstraat te bereik.

4.3.1.2 *Inwyding van Bainskloofpas*

Die volgende dag, 14 September 1853 het die hooggeplaastes reeds om agtuur vertrek vir die inwyding van Bainskloofpas. Triomfboë, versier met blomme en slagspreuke, was opgerig by *Montagu Rotse*, *The Bishop's Arch* en *The Bell Rock*. Nadat die hooggeplaastes verby *Bayley se krans* gery het, is 'n saluut gevuur vanaf die anderkant van die kloof. Pilkingtonbrug was ook met 'n triomfboog getooi. Die hooggeplaastes het by Wolwenkloof gestop en die gebou besigtig. Mnr Borcherds, voorsitter van die Sentrale Weëraad, het die prisoniers toegesprek en hulle meegedeel dat die versagting en verkorting van hulle vonnisse nie betyds ontvang is nie. Hy het hulle egter verseker dat dit nie agterweë sal bly nie. Vonnisse was gedurende die negentiende eeu dikwels verkort nadat prisoniers 'n projek suksesvol voltooi het. Die volgende brug, *Borcherdsbrug*, is na hom vernoem. Mej Bain, dogter van Andrew Geddes Bain, het die brug gedoop en 'n bottel wyn teen die rand van die brug gebreek. 'n Saluut is met dinamiet gevuur. Daar is ook 'n saluut by Darlingbrug gevuur. Mense het langs die Breërivier uitgekamp. 'n Koue ete is in 'n groot markiestent aangebied. Toesprake is gehou en heildronke gedrink. Die hooggeplaastes het die aand 'n groot ete in die Watson Hotel, Worcester, bygewoon. Reën het die feesvieringe die volgende dag, 15 September, belemmer. Die hooggeplaastes het op 16 September 1853 op dieselfde roete teruggekeer en by Wolwenkloof geëet. Daar is die feesvieringe met toesprake afgesluit (Borcherds 1861:384-405).

4.3.1.3 *Opening van die Kaapstad en Wellingtonspoorlyn*

Die aankoms van die eerste trein op Wellingtonstasie, 4 November 1863, was 'n groot oomblik vir die dorp. 'n Berig en 'n gravure wat die toneel uitbeeld, het in die *Illustrated London News* van 16 Januarie 1864 verskyn. Thomas Bowler het die oorspronklike prent vir die geleentheid geskilder. 'n Groot skare in 'n feestelike luim het die trein ingewag. Drie spesiale treine was nodig om die toeskouers na die feesvieringe te bring (Bradlow 1965:107; Aldrige 1973:184). Die Union Jack en ander vlae het gewapper en die *Cape Volunteer Corps* het onder bevel van Kolonel Hill 'n parade gehou. 'n Militêre orkes het musiek gespeel, onder andere *God Save the Queen*. Kanonne het 'n koninklike saluut gevuur. Die goewerneur, sir Philip Wodehouse, het die openingseremonie behartig (Bradlow 1965:107; Aldridge 1973:184; Picton-Seymour 1989:54). Nadat die spoorlyn oop verklaar is, het die talle gaste na een van die pakhuse verdaag waar 'n ligte middagete bedien is. Nadat al die toesprake afgehandel is, is die eregaste na Kaapstad teruggeneem. Gedurende dié dag het ongeveer eenduisend-tweehonderd persone per spoor gereis sonder dat 'n ongeluk gebeur het (Bradlow 1965:107).

4.3.1.4 *Inwyding van die opgaardam*

Die opening van die Wellingtonse opgaardam is met 'n deftige seremonie in Maart 1884 geopen. Dit was 'n openbare vakansiedag vir die hele omgewing. Die magistraat van Wellington het 'n toespraak gelewer en sy vrou het dit die Wellington Reservoir gedoop. Nadat die toesprake en openingseremonie afgehandel is, is die ete deur mnr Atherton, eienaar van die Masonic Hotel, bedien. Die aand het die dorp se Koorvereniging 'n uitvoering in die kapel aangebied (Preston: brief: 24 Maart 1884:277, 228).

4.3.1.5 *Tweehonderdjarige viering van die herroeping van die Edik van Nantes*

Die Moderator van die NG Kerk het in 1885 alle predikante in Suid-Afrika versoek om in plaas van 'n Hervormingsfees te vier, 'n Sondag aan die herroeping van die Edik van Nantes te wy. Daar is ook gedurende die week van 22 Oktober openbare byeenkomste gehou. Die herroepingsproklamasie was op 22 Oktober uitgevaardig. Die feestelikhede wat op 29 Oktober 1885 plaasgevind het, was indrukwekkend. Wellington was feestelik getooi, met vlae wat oral gehang het. Spreuke was op sommige vlae aangebring. Die feesverrigtinge was op die gronde van die Hugenote Seminarium aangebied. Feesgangers het uit alle dele van die land gekom. Die hoeksteenlegging van Goodnowsaal het terselfdertyd plaasgevind (*Die Huisgenoot* 15 September 1939:101).

4.3.1.6 *Inwyding van Langham-park*

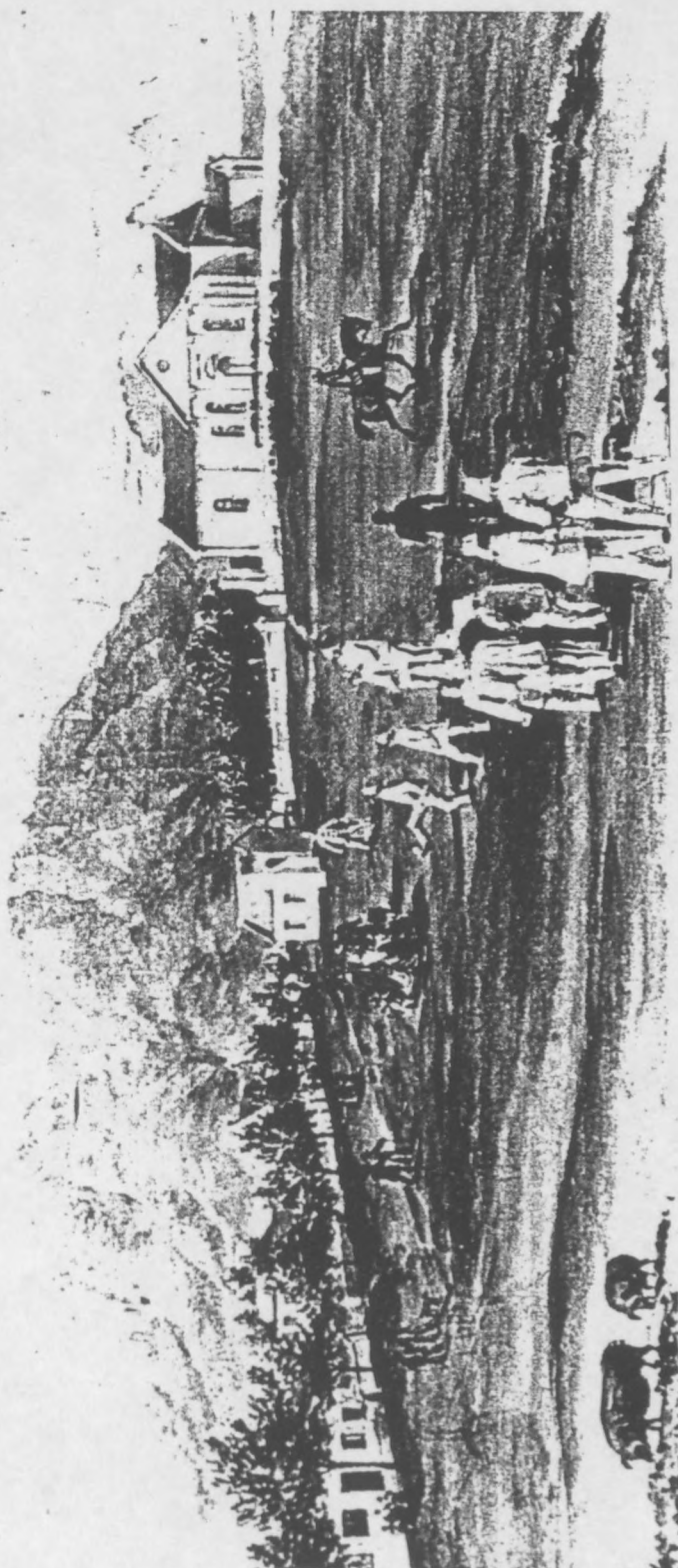
Dr Langham Dale, Superintendent-Generaal van Onderwys, het 'n vakansiedag in Julie 1886 bewillig om bome te plant. Die munisipaliteit van Wellington het besluit om 'n park uit te lê. In 1887 is hierdie vakansiedag ook ingestel om die vyftigste herdenking van koningin Victoria op die troon te vier. Boomplantdag en Jubileedag is op dus 21 Junie gevier. Die Seminarium se dogters het by die Publieke Seunskool bymekaargekom. Die optog, bestaande uit lede van die *Wellington Volunteer Rifles*, lede van die dorpsraad, predikante, onderwysers en inwoners van die dorp, het vandaar tot by die voorgenome park geloop. Die verrigtinge is deur Ds Murray met gebed geopen. Die magistraat, mnr Cloete, het 'n toespraak gelewer en vertel van die voordele wat parke inhou. Langham-park is na dr Langham Dale vernoem. Na afloop van die toesprake het die skare drie hoera's vir die koningin gegee en die *Wellington Volunteers* het 'n saluut van drie skote gevuur. Daarna het elke individu een of meer bome geplant. Die bome was genommer en die name van die persone en hul boom se nommer is in 'n boek aangebring. Elkeen was veronderstel om sy eie boom te versorg en om dit water te gee. 'n Watertenk was naby (WM Preston: Joernaal II 1886:403-404; *The Argus Annual* 1889:212)

4.3.1.7 *Koningin Victoria se Diamantherdenking as monarg*

Koningin Victoria het in 1837 die Britse troon bestyg (Kapp 1987:206). Haar diamantherdenking was op 10 Mei 1897. Die dorpsraad van Wellington het besluit om koningin Victoria se sestig jaar op die troon te herdenk deur die Victoria Plein in 'n openbare park te verander. Dit sou dan as die Victoria Jubilee Park bekend staan. Die feesvieringe het op 24 Junie 1897 plaasgevind. Die park was verlig en 'n vuurwerkvertoning het deel uitgemaak van die verrigtinge (Smit 1999:12).

4.3.1.8 *Inwyding van die Lady Lochbrug*

Die houtbrug oor die Bergrivier, wat in 1853 ingewy is, het gou onstabiel geraak. 'n Nuwe brug is gebou en op 11 September 1891 ingewy. Die brug is deur Lady Loch, eggenote van Sir Henry Brougham Loch, goewerneur van die Kaapkolonie, ingewy en ook na haar vernoem. Die feesvieringe het gepaard gegaan met toesprake en musiek. Mnr DJ de Villiers en sy orkes het opgetree, asook die Korps (Smit 1999:38, 39; DSABI:476-477). Daar word nie vermeld of dit die Wellington Korps was wat opgetree het nie. Daar kan aanvaar word dat die Korps 'n saluut gevuur het as deel van die feesvieringe.

O Landsberg: *Playing football on the campground, Wellington*

4.3.1.9 Samevatting

Hierdie feesvieringe het al die tipiese kenmerke van negentiende-eeuse feeste bevat, soos die afvuur van 'n saluut, orkeste wat musiek speel, triomfboë en vlae wat 'n toneel versier en die talle toesprake, heildronke en etes wat daarmee gepaard gaan.

4.4 SPORT

Die titel van die Landsberg-prent dui aan dat 'n paar mense 'n balspel op die Markplein speel. Mans in uniforms is duidelik sigbaar op die prent. Heelwat mense is besig om te wandel en sommige van hierdie persone gebruik 'n kiere of 'n wandelstok. 'n Ruiter en sy perd ry ook op die Markplein rond, terwyl 'n groep mans in wit uniforms die mense op die Markplein dophou. Alhoewel die Landsberg-prent nie alle sport en vermaak dek nie, word dit net soos in die geval van die Bowler-prent, as aanleiding gebruik om tipiese negentiende-eeuse sport en vermaak te bespreek.

4.4.1 Rugby

Gedurende die laat negentiende eeu is rugby op die Markplein gespeel. Volgens Smit (1999:12) het die Publieke Skool die dorpsraad in 1887 versoek dat die seuns die Markplein mag gebruik. Seuns het egter toe reeds voetbal op die Markplein gespeel (Smit 1999:12). Die destydse Wellington Voetbalklub is ongeveer in 1882 gestig. Die Paarlse Rugby Voetbalklub is 'n jaar later in 1883 gestig. In 1888 word die naam van hierdie klub verander na Paarlse Distrik-Rugbyvoetbalklub, omdat hulle spelers van Wellington wou betrek. Teen 1898 het die Wellington Voetbalklub weer 'n aparte klub geword. Die eerste Kleurlingrugbyklub is moontlik in 1894 gestig (Van Breda 1987:225, 227, 236). Die Wellington Voetbalklub het in Maart 1899 die dorpsraad versoek dat die deel van Markplein wat hulle vir wedstryde gebruik, omhein mag word (Smit 1999:13).

4.4.2 Krieket

Krieket het teen die middel van die negentiende eeu deel geword van die sosiale bedrywighede van veral die Engelssprekende deel van die bevolking (Muller 1990:42). Volgens Van Breda (1987:233) is georganiseerde krieket sedert 1888 in die Paarl gespeel. Daar kan aanvaar word dat krieket in ongeveer dieselfde tyd in Wellington posgevat het. Aanvanklik is krieket op die Markplein in Wellington gespeel. Afgesien van die Markplein, is krieket ook op Joubertplein

deur die skoolseuns gespeel (Van Breda 1987:227; Smit 1999:12; Le Roux 1932:111). Krieket is ook deur dogters op Wellington gespeel. Die *Huguenot Seminary Cricket Club* het 'n krieketwedstryd op 27 Oktober 1897 tussen die *Huguenot Seminary Girls Cricket Team* en die *Huguenot Seminary Boys Cricket Team* aangebied (*Huguenot Seminary Annual* 1987:27).

4.4.3 Fietsry

Die eerste fietse was van yster en het soms meer as twee wiele gehad. Die eerste fietse is reeds so vroeg soos Oktober 1860 in Kaapstad gesien. Plaaslike ystersmede het gou daarna hul eie modelle vervaardig. Teen die tagtigerjare van die negentiende eeu was fietsry so gewild dat klubs gestig is (Hattersley 1969:214). Die *Paarl District Cycling Club* is in 1895 gestig (Van Breda 1987:229). Wellington is moontlik een van die distrikte wat behoort het aan die *Paarl District Cycling Club*. Geen ander bewyse van 'n fietsryklub in Wellington gedurende die negentiende eeu is gevind nie. Daar is aanduidings dat fietsry reeds teen die tagtigerjare van die negentiende eeu in Wellington beoefen is en dat dit baie gewild was. Preston skryf in 1882 dat sommige van die mans in Wellington met fietse kerk toe gery het. Dit was dan nie nodig om 'n perd aan te hou nie (WM Preston: Joernaal I 1882:50). Mej Landfear, 'n kollega van mej Preston, het op 'n keer op krukke tot by die Sending Instituut geloop. Sy is met 'n driewiel na die Seminarium teruggebring. Sy het so baie daarvan gehou dat sy daarna 'n paar maal nog op die driewiel gery het (WM Preston: Joernaal III 1886:419). Fietsry het ook baie aanhangers by die Seminarium gehad (*Huguenot Seminary Annual* 1897:327). Die dorpsraad van Wellington het op 21 April 1898 beslis dat fietsryers nie vinniger as agt myl per uur mag ry nie (Smit 1999:43).

4.4.4 Ander sportsoorte

Teen die laat sewentigerjare van die negentiende eeu was dit as 'n sosiale bate beskou om tennis te kan speel (Muller 1990:44). Tennis was veral gewild in Wellington en die Wellington se tennisklub het reeds teen 1895 toernooie aangebied (*Huguenot Seminary Annual* 1895:17). Meer as veertig lede het reeds teen 1896 aan die tennisklub behoort. Die meeste van hierdie lede was dames. Aanvanklik is tennis op grasbane op die Victoriaplein gespeel. Molle het groot skade op die grasbane aangerig (Oberholster 1987:234; *Huguenot Seminary Annual* 1895:17).

Kroukie was nes tennis 'n sosiale sportsoort. Dit is sedert die sewentigerjare van die negentiende eeu beoefen (Muller 1990:44). Kroukie is 'n spel wat op 'n grasbaan gespeel word. Houtballe word deur die spelers met 'n houthamer deur hoepels geslaan. Daar is graag kroukie in Wellington gespeel. Teen die negentigerjare van die negentiende eeu het die dames van

Wellington kroukie op die Victoriaplein gespeel (Van Breda 1987:235; *Huguenot Seminary Annual* 1897:28).

4.5 ALGEMENE TYDVERDRYWE

4.5.1 Roei

Gedurende die sestigjarige van die negentiende eeu het roei gewild geraak. Roeibote was meestal ingevoer, maar daar was ook 'n aantal bootvervaardigers aan die Kaap. Vakansie- en feesdae, soos koningin Victoria se verjaarsdag op 24 Mei, was geleenthede wanneer daar geroei is (Hattersley 1969:215). Die inwoners van Wellington het graag op die Bergrivier geroei. Die roeibote is op die oewers van die Bergrivier gelos tot 'n volgende geleentheid. Wanneer die Bergrivier sy walle oorstrom het en die sandvlaktes naby die rivier onder water was, het die inwoners graag op die oorstromde gedeeltes geroei (WM Preston: Joernaal I 1882:54, 59).

4.5.2 Swem

Swem het vanaf 1860 'n gewilde manier van ontspanning aan die Kaap geraak (Muller 1990:43; Hattersley 1969:215). Gedurende die negentiende eeu is daar graag in die riviere van Wellington en die omgewing geswem. Dit was nie net die kinders wat op hierdie manier ontspan het nie. Volwassenes het moontlik ook in die riviere geswem, want Preston het 'n klein badhuisie naby 'n poel in 'n stroom, op een van haar staptogte gevind (WM Preston: Joernaal II 1882:51). Veral die seuns het graag in die riviere geswem. 'n Groot stroom het deur die tuin van die Sending Instituut gevloei. Daar was 'n dammetjie in die stroom gebou sodat die seuns daarin kon swem en hulleself kon geniet (Ferguson 1935:14; WM Preston: Joernaal I 1883:196). Die skoolseuns het soms stokkies gedraai en dan in die Bergrivier gaan swem (Le Roux 1932:111). Na 1873 was dit egter verbode om in die Spruitrivier gedurende die maande Oktober tot en met April, te swem. Dit was nodig om die besoedeling van die rivier te bekamp (Smit 1999:21). Daar is ook graag in die berg in die poele van die Witrivier geswem. Die Boys Pool, Girls Pool en die Tweede Tol swemgat was veral gewild (Hoogenhout 1977:g.p.).

4.5.3 Perdry

Die Landsberg-prent toon 'n ruiter wat oor die Markplein met sy perd ry. Muller (1990:42) noem dat perdry 'n gewilde tydverdryf vir die Hollandssprekendes was. Semple skryf dat hy gedurende sy besoek aan die Drakensteinvallei in 1805, 'n groep perderuiters teëgekom het. Die

groep perderuiters het uit jong mans en vrouens bestaan. Die vrouens het volgens die gebruik op die platteland soos mans gery (Semple 1968:9). Kinders het ook perdgery. Preston verwys na 'n uitstappie na Bainskloof waar die seuns die perde geneem het en die dogters beurte geneem het om die perde terug te ry (WM Preston: Joernaal I 1883:113). Perdry was egter nie net tot die Hollandssprekende gedeelte van Wellington beperk nie. Preston en haar vriendinne het gereeld perdgery. Nadat ds Murray se dogters na Europa vertrek het, is die perde nie gebruik nie. Een van die perde is by die Seminarium aangehou. Hulle het die koste gedeel, 'n tweedehandse saal gekoop en ook vir die perd se voer betaal. Preston het 'n ryuitrusting en swepie geleen (WM Preston: Joernaal II 1885:341; 1886:412).

4.5.4 Briefskryf, lees en buitelugontspanning

Algemene tydverdrywe was briefskryf en lees. Daar is veral in die tuin ontspan. Dan is daar briewe geskryf en gelees. Preston het op 'n keer amper drie ure in die tuin vertoef. Soms het Preston in 'n hangmat tussen twee peerbome by die stroom ontspan (WM Preston: Joernaal I 1882:53; Joernaal II 1886:427).

4.5.5 Wellington Volunteer Rifles

Die Landsberg-prent toon 'n groep mans in wit uniforms. Die moontlikheid bestaan dat hulle lede van die *Wellington Volunteer Rifles*, 'n burgermag, was.

Die *Wellington Volunteers* moes een maal in drie maande parade hou en as 'n eenheid optree. Hulle het die Markplein as paradeterrein gebruik en by die Drilsaal aangetree. Die *Wellington Volunteer Rifles* se uniforms en helms was wit. Die inwoners van Wellington het dan gaan kyk wanneer hulle op die Markplein opgetree het. Soms het die *Wellington Volunteers* 'n militêre parade in Kaapstad bygewoon (WM Preston: Joernaal II 1887:488; 559; Smit 1999:13).

4.5.6 Wandelings

Daar is verskeie verwysings in briewe en reisjoernale wat bevestig dat wandelings 'n gewilde tydverdryf vir die inwoners en besoekers aan Wellington was. Daar was geen sypaadjies in Wellington nie. Die paaie was sanderig en stowwerig, wat dit dikwels onaangenaam gemaak het om te stap. Die skooldogters van die Hugenote Seminarium het elke middag vanaf vyfuur tot halfses gaan stap (Bliss: brief: 24 Februarie 1874; Ferguson 1927:20). Verskeie reisigers wat Wellington gedurende die negentiende eeu besoek het, skryf dat hulle vroegoggend of in die aand gaan stap het (Scherzer 1861:220; Nixon 1880:31; Addington Symonds 1892:235).

Preston en haar kollegas het ook graag gestap. Soms het hulle op hul wandelings varings, varkore en ander plante gepluk. Wanneer daar 'n ver ent gestap is, is daar gerus en iets geëet (WM Preston: Joernaal I 1882:36; 41; 50; 137). Soms is daar na die Bergrivier geloop. Wanneer dit gereën het, kon daar nie vir 'n wandeling gegaan word nie. Reënjasse en waterskoene is aangetrek en sambrele saamgedra wanneer hulle in die reën na die Bergrivier in vloed wou gaan kyk het. In 1882 het Preston en 'n paar kollegas na die vol Bergrivier gaan kyk. Die rivier het die oewers oorstroom en die sanderige vlaktes naby die rivier was onder water. Baie mense het na die toneel kom kyk (WM Preston: Joernaal I 1882:59). Daar is ook graag teen Prospect Hill, wat agter die Seminarium geleë is, geloop (*Huguenot Seminary Annual* 1897:27).

4.5.7 Uitstappies en ritte

Die mense van Wellington het graag op uitstappies gegaan of 'n ent gaan ry. Besoekers van elders het Wellington besoek om die beroemde lemoenboorde te besigtig. (*Cape Monthly Magazine* 1873:219). Daar is veral graag op uitstappies na die berge in die omgewing gegaan. Gedurende die negentiende eeu het families van Wellington met Nuwejaar na Du Toitskloof gegaan. Dan het hulle helderrooi Nuwejaarsblomme (*Gladiolus Cardinalis*) gepluk (Green 1957:11). Bainskloof is nie net gedurende die dag besoek nie, maar ook laatnag om die berg in die maanlig te bewonder. Dan is daar reeds vieruur die oggend vertrek (Preston: 6 Maart 1888: 541). Daar is gewoonlik baie vroeg in die oggend opgestaan om vir 'n uitstappie gereed te maak, selfs so vroeg as vieruur die oggend. Langs die pad is daar gestop vir koffie en sodat die perde kon rus. Varings is bymekaar gemaak en name is soms op 'n rots geskryf. 'n Klein varing is ook teruggeneem om gepars te word as aandenking van die dag (WM Preston: Joernaal I 1882:77-79).

Daar is ook gereed op daguitstappies na 'n waterval gegaan. Daar was 'n waterval ongeveer 'n uur se ry van Wellington (WM Preston: Joernaal II 1884: 254; Joernaal II 1885:347). Daar is ook in die winter op uitstappies na die berge gegaan nadat dit gesneeu het. Na 'n besonder swaar sneeuval is daar na Du Toitskloof gery om in die sneeu te gaan speel. Daar is hoog teen die berg uitgeklim. Sneeumanne is gebou en die mense het mekaar met sneeuballe gegooi (WM Preston: Joernaal II 1885:331). Gedurende die winter van 1887 was die berge van Wellington spierwit van die sneeu. Die sneeu het baie laag teen die hange van die berge geval en dit het soos die Alpe gelyk. Daar is na Bainskloof gery, so ver soos die Eerste Tol, om die sneeu en uitsig te bewonder. Die sneeu kon egter nie met daardie geleentheid bereik word nie (WM Preston: Joernaal III 1887:491).

Naburige dorpe soos Stellenbosch en die Paarl is ook deur die mense van Wellington besoek (WM Preston: Joernaal I 1883:162; Joernaal II 1885:290; Ferguson 1927:27,28). Daar was geglo dat dertien persone op 'n uitstappie ongelukkig was. 'n Uitstappie in 1886 is deur onverwagte slegte weer en reën bederf nadat goeie weer voorspel was. Dertien mense het na Bainskloof gegaan. Uiteindelik is daar besluit om tou op te gooi en huis toe te gaan nadat dit elke nou en dan gereën en die weer verder versleg het (WM Preston: Joernaal II:384,385). 'n Uitstappie op 22 Mei 1895 na Bainskloof het in 'n ramp geëindig. Drie mans en een meisie het in die Witrivier verdrink (De Klerk 1985:2).

4.5.8 Verenigingslewe op Wellington

Die Christelike Jongeliede Vereniging was heel moontlik aktief in Wellington. Volgens Booyens (1983:12) was die CJ- en debatsverenigings 'n ligpunt in die sosiale, kulturele en geestelike lewe op die platteland. Mnr MJ Stucki het die stigting van hierdie vereniging op Wellington aanbeveel na sy aankoms in 1860 in Wellington (Stucki 1935:62). Hierdie verenigings was veral vanaf 1880 aktief op die platteland (Booyens 1983:12). Daar word in die *Huguenot Seminary Annual* (1895:17) berig dat die Debatsvereniging kwartaalliks in Wellington konsert gehou het. Die *Young Men's Christian Association*, of kortliks bekend as *YMCA* het as vereniging ook in Wellington bestaan. Preston skryf dat sy 'n opvoering van die *YMCA* saam met veertig dogters in die Goodnow Hall bygewoon het (WM Preston: Joernaal III 1888:601).

'n Blommeskou is in 1888 op die skoolgronde van die Hugenote Seminarium gehou. Die dorpsbewoners het die voorbereiding gedoen. Toegangsgeld is gevra en verversings te koop aangebied op tafels onder die bome. Die blomme was op die skoolterrein en in die Seminariumsaal uitgestal. Ongeveer 1600 mense het die skou bygewoon (WM Preston: Joernaal III 1888:615).

4.5.9 Musiek, konserte en ander vermaaklikhede

Die mense van Wellington moes self vir hulle eie vermaak sorg. Daar is verskeie verwysings in die Preston-briewe dat daar gereeld musiek gemaak en konsert gehou is. Die Blouvolleise-Sangvereniging en Dramatiese Vereniging het reeds in 1891 bestaan. Blaasorkeste soos die *Volunteer Band* en die Blouvallei en Wellington Amateur-Blaasorkes het gereeld opgetree. Dirk de Villiers was die dirigent van die Wellington Amateur-Blaasorkes. Promenade-uitvoerings is Saterdaggaande in Victoriapark aangebied. Dit was 'n baie gewilde manier van ontspanning (Van Breda 1987:191).

Musiek is ook deur die gesin gemaak. 'n Klavier en huisorrel is teen 1882 in sitkamers in huise van Wellington gevind. Liedere is deur lede van die gesin, met begeleiding op een van hierdie instrumente, gesing (WM Preston: Joernaal I 1882:52). Die dorp se koorvereniging het konserte aangebied, soos met die opening van die Wellington opgaardam (WM Preston: Joernaal II 1884:228). Musiekuitvoerings is gereeld in die kapel of by die Hugenate Seminarium aangebied ten bate van sendingwerk of as 'n fondsinsamelingsprojek vir 'n spesifieke doel. Daar is by die Hugenate Seminarium 'n musiekuitvoering aangebied as deel van die skool se tienjarige feesvierings (WM Preston: Joernaal II 1884:248; 324; Ferguson 1927:51). 'n Konsert is met die oorgang van die komeet Venus op 6 Desember 1882 in die kapel aangebied. Die kapel was pragtig versier. Die seuns van die skole in Wellington het ook soms uitvoerings in die kapel aangebied (WM Preston: Joernaal I 1882:64; 80). Die wêreldbekende Hongaarse violis Remenyi het in 1888 twee deftige konserte in die Goodnow Saal aangebied (WM Preston: Joernaal III 1888:552; 601).

Die Koffiehuis in Wellington het gereeld een maal per maand 'n vermaaklikheid aangebied. Dan was daar vertonings met die towerlantern en musiek is gemaak. Sangstukke is gesing met begeleiding van 'n huisorrel. Koffie is ook verkoop (WM Preston: Joernaal I 1883:162, 164, 175, 176, 179).

4.5.10 Verjaarsdae

Verjaarsdae was 'n groot gebeurtenis en daar is baie moeite gedoen om die dag feestelik te vier. Die jongmense het gewoonlik buite op die werf gespeel, terwyl die ouer mense binne in die huis koffie gedrink en koek, konfyt en ander eetgoed geniet het (SKN WEL X TRD:20; SKN WEL VIII TRD:37).

Die Groenberg- en Blouvilleiskool se onderwysers se verjaarsdae is jaarliks deur die skoolkinders en hul ouers gevier. Dit het 'n tradisie geskep. Mnr MJ Stucki van die Blouvilleiskool se leerlinge het die voormiddag met allerlei spele deurgebring. In die namiddag het hul ouers gekom en is hulle getraakteer met koffie en koek (Stucki 1935:76). Mnr DG Malan van die Groenbergskool het sy leerlinge in 1864 met koffie, koek en lemoene getraakteer terwyl hulle buite gespeel het (Rossouw 1940:1, 5).

Gewoonlik sal daar deur die loop van die middag en aand gaste besoek aflê om die persoon met sy verjaarsdag geluk te wens. Preston en 'n paar onderwyseresse het in 1882 een van die skool se trustees, mnr Malherbe, met sy verjaarsdag gaan gelukwens. Die sitkamer was vol mense. Sy kinders en hul families was ook teenwoordig. Kort na die gaste se aankoms is koek in 'n silwer

koekmandjie omgestuur. Jellierol, moontlik 'n konfytrol, is ook aangebied. Daar is later gesing en klavier gespeel (WM Preston: Joernaal I 1882:52, 53).

4.5.11 Gasvryheid en kuier

Die inwoners van Wellington was gasvry en het graag gaste ontvang. Daar is graag gekuier, 'n gewilde manier van ontspan. Dit het die afsondering en isolasie verminder. Kuier het gewoonlik ook met groot etes gepaard gegaan. Die boere van die Wagenmakersvallei en later Wellington was baie gasvry. Lady Anne Barnard en haar geselskap het in 1797 op Benjamin Gottlieb Weigt se plaas gekuier. Baie van die bure het kom besoek aflê om eer te betoon aan die landdros wat die Barnards vergesel het. Baie het egter ook uit nuuskierigheid gekom. Daar is gedurig koffie gedurende die dag gedrink en in die aand is daar wyn gedrink, pype gestop en die mans het gerook. Die kuiergaste het later in die lemoenboord gaan stap. 'n Reuse-aandete is vir die kuiergaste aangebied: Kaapse ham, wildsboud, twee vet eende, kerriehoender, rys, ertjies, gestoofde boontjies, kool, aartappels en slaai wat met twee dosyn hardgekookte eiers versier was. Vir nagereg was daar eierpoedings, pasteie en vrugte na die tyd, soos die gewoonte was. Daar was ook baie aarbeie vir nagereg. Heel eerste in die oggend is koffie bedien. Vir ontbyt is koffie, tee, hardgekookte eiers en vleis bedien. Later die oggend het hulle by mev Weigt se broer, mnr Lategan, op sy plaas gaan kuier (Robinson 1973:85, 86).

Kommissaris-generaal De Mist en sy geselskap arriveer in Maart 1804 op die plaas Drie Vischvalleij van PR van der Merwe, Groenberg, en vertoef daar 'n wyle. Hulle ry 'n klein bietjie verder na Groendal, plaas van J Hugo aan die Groenberg. Daar het hulle middagete geniet en ook oornag. Hulle het by J Rossouw van die plaas Versailles 'n middagete van vrugte en wyn geniet. Baie mense het by die plaas bymekaargekom om die Kommissaris te sien (Theal 1911:185).

Andreas Conradus Stucki, oom van MJ Stucki, en sy vrou Maria, het in 1846 by ds AF du Toit in Wellington gekuier (Stucki 1935:9). Ds du Toit se ouers en familie het vanaf Dal Josafat vir die Stucki's kom kuier. 'n Paar dae later het die Du Toit-familie die Stucki's met twee waens in Wellington kom haal, om ds Du Toit se pa in Dal Josafat te besoek. Daar is hulle hartlik ontvang. Gedurende die besoek is daar deur die wingerd gestap na familie wat naby woon. Hier is daar verder gekuier. Oral is daar heerlike konfynt aan die Stucki's bedien. Hulle het ook by die Engelse dokter op Wellington gekuier (Stucki 1849:53-56). Dit kon moontlik dr Addey gewees het.

Toe die Stucki's vroeg in Januarie 1847 op vertrek staan, het die gemeentede van Wellington hulle gaan groet. Na die kerkdiens het almal na ds Du Toit se huis gegaan. Al die kamers was vol mense. Die mense het selfs op die stoep gestaan en kuier. Dit het tot die aand voortgeduur. Sakke vol gedroogte vrugte soos perskes, appelkose, appels en amandels is aan die Stucki's gegee om saam te neem na Natal (Stucki 1849:61, 62).

Mnr MJ Stucki, onderwyser van die Blouvilleiskool, arriveer in 1860 in Wellington. Hy en sy broer CM Stucki, onderwyser van die Bovleiskool, het graag oor en weer gekuier. Hulle het mekaar om die beurt elke veertien dae besoek, vanaf Vrydagmiddag tot Sondagmiddag. Die afstand tussen die twee broers was een uur te voet. Saterdag het die Stucki-broers na die Vleigery. Hulle het graag op die dorp oorgebly en ds Du Toit gereeld besoek (Stucki 1935: 28, 34, 76).

'n Anonieme dame het die huis van mnr M, onder Bainskloof, op 17 April 1862 besoek. Sy het middagete saam met hulle geniet. Die gasheer en sy hele familie, asook die Duitse opsigters en blanke bediendes het saam aan tafel gesit. Sy skryf: *Our host and all his numerous family [...] were seated round the same long table, with the German overseers and white servants of the farm at the bottom below the salt.* Almal was stil om die tafel. Die kos was eenvoudig, maar oorvloedig. Die wyn word as dun en waterig beskryf, maar die nagereg, pampoenkoekies, was baie lekker (Anoniem 1998:84).

Die mense van Wellington het met Nuwejaar ná kerk gaan kuier (Ferguson: brief: 25 Desember 1873). 'n Kerkdiens op Nuwejaar was 'n ongewone gebruik, aangesien kerkdienste gewoonlik op Oujaarsaand om middernag plaasgevind het (Grobbelaar 1978:178). Die dorpsmense het gereeld op die plase in die omgewing gaan kuier (Ferguson: brief: 14 Januarie 1874; 9 Mei 1874; Bliss: brief: 25 Desember 1873). Besoekers vanaf Kaapstad en ander dorpe het ook op Wellington kom kuier. Mejj Bliss en Ferguson het mej Lindley van Kaapstad ontvang. Arnoldus Pannevis, lid van die Genootskap van Regte Afrikaners het gereeld by die Hoogenhouts op hul plaas Optenhorst, Groenberg, besoek afgelê (Ferguson: brief: 25 Desember 1873; Hoogenhout 1987:2, 3). Die dogters van die Hugenate Seminarium het graag na skool in die tuin onder die appelkoosbome gekuier. Dan is daar gelag en gesels, terwyl hulle appelkose geëet het (Ballantyne 1879:236).

Preston en twee onderwyseresse het op die Joubert-plaas, twintig minute se ry van die Seminarium, gaan kuier. Kort na hul aankoms is karringmelk in glase, met suiker versoet, bedien. Die mense van die omgewing het dit graag gedrink. Groot etes was sinoniem met kuier,

want met hierdie geleentheid is gestoofde hoender, vleis, aartappels, rys en beetslaai in asyn bedien. Die poeding is met 'n druiwesous bedien. Gestoofde pampoen is ook as nagereg bedien. Na ete het almal volgens die gebruik gaan rus en dan is daar van eenuur tot drieuur geslaap. Die vensters is toegemaak sodat die kamer donker was. Na die middagrus is tee en waatlemoenkonfytstukke bedien. Teen halfvyf is weer koffie en koek bedien. Daarna het almal deur die wingerde gaan stap (WM Preston: Joernaal I 1882:70, 71).

Dit was die gebruik in Wellington dat wanneer 'n persoon genooi word om te kom kuier, dit aanvaar was dat die gas 'n persoon sal saambring. Daar is van die gaste verwag dat hulle sal doen wat hulle behaag, op voorwaarde dat hulle soveel moontlik sal rus. Wanneer daar op plase gekuier is, is daar graag gestap, selfs na buurplase, om te gaan kuier. Aandete was om agtuur bedien en het gewoonlik bestaan uit 'n glas melk, brood en botter en soms vleis met 'n druiwesous. Daarna is huisgodsdienst gehou (WM Preston: Joernaal II 1884:223-225).

Daar is nie net in Wellington gekuier nie. Daar is ook na naburige dorpe soos die Paarl gereis om te kuier (WM Preston: Joernaal II 1885:296).

4.5.12 Basaars

Basaars was nie net 'n geleentheid waar fondse vir die kerk of 'n ander verdienstelike doel ingesamel is nie. Dit het op die platteland 'n feesgeleentheid geskep, waar daar nie veel geleentheid was vir vermaak en afleiding nie (Grobelaar 1975:197; Booyens 1982:17, 21). Basaars was veral gewild in die Wellington-gemeenskap. Daar was die skole van Wellington en omgewing, die kerk, asook ander maatskaplike projekte wat fondse benodig het.

- Die Groenbergskoolbasaar het mettertyd dié vakansie- en feesdag van die jaar vir die omgewing geword. Die gemeenskap se wêreld was destyds maar klein en hierdie basaar was een van die hoogtepunte van die jaar. Die Groenbergskoolbasaar is vir die eerste maal in 1878 gehou om fondse in te samel. Van toe af was dit 'n jaarlikse instelling (Rossouw 1940:35, 36). Die Sendingkerk op die dorp het ook basaars gehou om fondse in te samel. Daar word daarna verwys as *vrolike feestdagen*. Die jongmense het op die Markplein gespeel en die ouer mense het onder die bome gesit en gesels (Hoogenhout 1920:20).

Vars produkte soos lemoene, piesangs, aarbeie, tamaties, aartappels, blomkool, boontjies en ander groente was gewoonlik op die basaar te koop. Tee, koffie, limonade, koek, toebroodjies, vla en jellies was ook te koop. Handwerkartikels soos sakdoekhouers, voorskote, reissakke, toiletsakkies, pantoffels en antimacassars (rugleuninglappies) is ook aangebied. Poppe aangetrek

soos babas, dames en selfs in tradisionele Maleierdrag, is ook op 'n Wellington-basaar gesien. Knoopsgatruikers en blomme is verkoop. 'n Veiling in die middag het van oorblywende artikels op die basaar ontslae geraak (WM Preston: Joernaal I 1882:64; 130; Joernaal I 1883:159, 160; Joernaal II 1884:227).

4.5.13 Piekniek

Die inwoners van Wellington en veral die jongmense het graag piekniek gehou. Dit was 'n baie gewilde vorm van ontspanning in die negentiende eeu, veral onder die Hollandse gemeenskap. Dan is daar geëet, gesing en speletjies gespeel (Muller 1990:35). Sir John Herschel, Lady Herschel en hul gesin het die Wagenmakersvallei in 1834 besoek. Hy was 'n sterrekundige verbonde aan die Koninklike Sterrewag in Kaapstad. Hulle het in 'n lemoenboord piekniek gehou. Hulle het 'n klomp lemoene, pompelmoese (*Cirrus decumana*) en lukwarte (*Eriobotrya japonica*) gepluk (Warner 1991:52; SABW I:378-379). Na die opening van die Wellington-brug in September 1853, het 'n klomp mense langs die oewers van die Bergrivier piekniek gehou (Borcherds 1861:382).

Voorheen was koningin Victoria se verjaarsdag, 24 Mei, 'n vakansiedag. Dit het ook as Koekemakrankadag in Wellington bekend gestaan en was 'n piekniekdag. Die hele gesin, asook bediendes, het met piekniekkos veld toe gegaan om die eerste koekemakrankas te gaan soek. Gewoonlik is daar op die plaas Groenvlei van Frans Malan vergader. Almal het dan op groot ossewaens na die plek waar die koekemakrankas groei, gegaan (Hoogenhout 1977:g.p.). Preston verwys ook na die koningin se verjaarsdag en bevestig dat dit 'n vakansiedag was. Goeie weersomstandighede het gesorg vir aanmerkings soos “koninklike weer” (WM Preston: Joernaal I 1883:134, 136). In 1888 was die weer swak, die paaie was glad van die reën en die riviere was so vol dat dit onmoontlik was om dit oor te steek. Daarom was dit nie moontlik om in 1888 dié dag in die buitelug deur te bring nie (WM Preston: Joernaal III 1888:560).

Whit Monday was 'n vakansie- en piekniekdag. *Whit Monday* word verbind met *Whit Sunday* of Pinksterfees en dit is die vyftigste dag na Paassondag (*Encyclopedia Britannica* 1888: XXIV). Die mense van Wellington het gewoonlik gaan piekniek hou, mits die weer goed was (WM Preston: Joernaal II 1885:309; Joernaal III 1888:557, 558). Sondagskoolpieknieks was veral gewild. Die kerk het gewoonlik twee onderwyseresse saamgenooi. Baie waens en karre was nodig om al die kos, kinders en mense te vervoer, soms soveel soos 22 ossewaens en 22 perdekarre. Dan is daar baie geëet en speletjies gespeel. Varings en blomme is ook gepluk (WM Preston: Joernaal I 1882:45-47).

Daar was verskeie gewilde piekniekplekke. Die mense van die dorp het graag berg toe gegaan, soms na Sneeuokop of selfs 'n oop veld in die berg, met 'n uitsig oor Paarl en Wellington (WM Preston: Joernaal I 1882:39, 45-47). In 1886 het Preston en 'n groep vriende in Bainskloof naby Preekstoelrots gaan piekniek hou. Een van die vriende het 'n kamera saamgeneem en ses foto's geneem (WM Preston: Joernaal II 1886:410).

Soms het hulle in 'n veld of akkerboombos piekniek gehou. 'n Bediende het saamgegaan om koffie te maak (WM Preston: Joernaal I 1882:61). Daar was ook graag langs die Bergrivier piekniek gehou. Tjalies is onder 'n groot akkerboom, op die rand van die rivier, uitgesprei (WM Preston: Joernaal II 1886:383). Wanneer die seunskool die dogters van die Seminarium vir 'n piekniek genooi het, het die seuns die kos verskaf. Daar is gewoonlik baie vroeg al die oggend gereed gemaak vir die piekniek, soms so vroeg soos halfses die oggend (WM Preston: Joernaal I 1882:39). 'n Piekniek was ook 'n manier van feesviering. Nadat die Sendinggemeente die gemeenteskuld vir die vergroting van die kerk gedelg het, het die gemeente vir die hele dag in die berg fees gehou (Oberholster 1940:93).

Piekniekkos het uit 'n wye verskeidenheid kos bestaan. Pasteie, soos vleispasteie, toebröodjies met vleis, tee, lemoene en konfytterte is bedien, asook koffie en verskillende soorte koek, koekies en terte. Al die koeke was eenvoudig en nie te ryk nie (WM Preston: Joernaal I 1882:39). Piekniekkos soos vleis, rys, aartappels, patats, blomkool, brood en botter en gedroogde perskesous, saam met die vleis, is ook bedien. Lemoene, koffie en sjokoladekoek is vir nagereg bedien. Partymaal het die groep na die piekniekplek gestap en die waens het later die kos en die persone wat nie kon loop nie, gebring. Koue hoender, skaapvleis, slaai, dadels en amandels was ook gewilde piekniekkos. Daar was graag speletjies gespeel op 'n piekniek. Speletjies soos *Gathering nuts in May*, *Oranges and lemons*, *Drop the handkerchief* en *Bowing en snapping* was gewilde piekniekspeletjies (WM Preston: Joernaal I 1882:61; Joernaal II 1884:265).

4.6. KALENDERFEESTE

4.6.1 Guy Fawkes

Guy Fawkes (1570-1606) was deel van 'n komplot om die Britse Parlement met buskruit op te blaas. Dit sou geskied op 5 November 1605. Fawkes en sy makkers is egter op 4 November 1605 gevange geneem en op 27 Januarie 1606 ter dood veroordeel. Die dag, 5 November, is as

'n dankseggingsdag deur die Parlement verklaar. Dit was die gebruik in Engeland om 'n pop in flenterklere te klee, met 'n hoed en 'n lantern. Daar is deur die strate met die pop geparadeer, gesing en die pop is uiteindelik die aand aan die brand gestee (Encyclopaedia Britannica 1879:IX).

Guy Fawkesdag op 5 November is met sy gebruike deur middel van die Engelse kultuur na Suid-Afrika gebring. Gedurende die negentiende eeu was dit die gebruik dat die kinders op hierdie dag onder andere 'n strooi-pop verbrand. Kerkklokke is gelui, vuurballe rondgegooi, vate teer aan die brand gestee en klappers en vuurwerke is afgeskiet (Grobelaar 1975:182).

Guy Fawkesdag was ook gedurende die negentiende eeu in Wellington gevier. Geen bewyse is egter gevind van wanneer dit die eerste maal in Wellington gevier is nie. Die eerste melding van Guy Fawkesdag in Wellington is in 'n brief van 1883 toe Preston geskryf het dat die Guy Fawkesvieringe van daardie jaar 'n mislukking was. Die seuns was teleurgesteld, want die vuurwerke wat vanaf Kaapstad bestel is, is nie betyds afgelewer. Hulle het darem 'n paar vate teer voor die Seminarium gebrand (WM Preston: Joernaal I 1883:193). In 1887 was daar op die aand van 5 November groot Guy Fawkesvieringe in Wellington. Die jongmense van die Sending Instituut het die oggend toestemming by mej Bliss gekry om 'n vertoning voor die Seminarium vir die jong meisies te lewer.

Hulle het om agtuur die aand, by fakkellig, in gelid aangemarsjeer gekom. Eers is 'n paar vate teer voor die Seminariumgeboue aan die brand gestee. Die jongmense het een na die ander oor die brandende vate gespring. Verskillende soorte vuurwerke is ook afgeskiet. Uiteindelik is die Guy Fawkespop aan die brand gestee. Hy was van strooi gemaak en het 'n pak klere aangehad. Olie is oor die strooi-pop gegooi om te verseker dat dit goed brand. Die verrigtinge was teen nege-uur verby. Die jongmense het weer weggemarsjeer terwyl hulle *God save our gracious Queen* gesing het. Die meisies het saamgesing (WM Preston: Joernaal III 1887:515).

4.7 KINDERSPEL

Die skoolkinders het graag op 'n kaal stuk grond voor die White House gespeel (Le Roux 1932:23). Die Joubertplein voor die Hoër Jongenskool was as speel- en sportgronde uitgelê. Voetbal en krieket is op die *Plein* (Markplein) gespeel. Die Kleurlingseuns het op St Georgeplein gespeel (Le Roux 1932:111; Ferguson 1935:14; Smit 1999:12, 13).

Die kinders van Wellington het graag met akkers gespeel. Mannetjies of diere is uit die akkers gemaak deur stokkies in die akkers te steek. Akkergevegte was veral gewild (Oberholster 1987:164). Daar is boomgeklim, vlieërs is op Victoriaplein gevlieg en kinders het met hul klein speelgoedbootjies in die waterslote langs die pad gespeel (*Huguenot Seminary Annual* 1897(3):27; Smit 1999:12; WM Preston: Joernaal I 1882:58).

Speletjies soos *Gathering nuts in May*, *Oranges and lemons*, *Drop the handkerchief* en *Bowing and snapping* was ook gewild (WM Preston: Joernaal II 1884:265). Balkrans, eier-in-die-hoed, wegkruipertjie, malieklip en albaster was graag gespeel. *Nikkeldou*, die naam vir 'n albasterspeletjie *knuckles-down*, was veral gewild (Le Roux 1932:23). Balspeletjies, vyfie-vyfie, kennetjie, *ball-rounders* of *rounders*, blikskinkbord, klip-klip, blikkie-aspaai, *hopskotch* en Ellie Rose is ook graag gespeel (SKN WEL XII TRD:9, 10; Grobbelaar & Van der Merwe 1987:164; SKN WEL X TRD:20; SKN WEL IX TRD:15. Ander gewilde kinderspeletjies was aljander-aljander, ook bekend as koljander-koljander, pyl-en-boog, blindemol, derdemannetjie en *ly of gly* (Oberholster 1987:64). Dogtertjies het graag met hul lappoppe gespeel en ook riem- of tougespring (SKN WEL X TRD:20; SKN WEL XII TRD:9; WM Preston: Joernaal III 1887:523).

4.8 JONGMENSVERMAKE

4.8.1 Partytjies

Daar is dikwels partytjies in Wellington gehou en op die partytjies is daar gewoonlik gedans of speletjies gespeel (SKN WEL XII TRD:10). Dans was 'n gewilde manier van ontspanning. Die jongmense van Wellington het graag gewals en die lanser of lansiërs gedans (SKN WEL XII TRD:10). Die lansiërs was 'n variant van die kadriel. Dit het teen ongeveer 1840 mode geword om die lansiërs te dans. Die lansiërs was 'n statige en rustige dans (Muller 1990:36). Goncharov het in 1853 'n groep swart mans en vrouens dopgehou, terwyl hulle 'n dans soortgelyk aan die kadriel gedans het. Daar is musiek met viole en blaasinstrumente gemaak (Goncharov 1961:10). Daar is 'n bal in 1853 met die opening van die Wellingtonbrug gehou (Borcherds 1861:384).

Preston skryf in 1885 van 'n ongewone partytjie, 'n danspartytjie, wat by die Sending Instituut gehou was. 'n Klomp dasses is in pare verdeel. Een helfte van die das is in 'n sak geplaas. Die dames het dan 'n das uit een van die sakke gekies en dit vasgesteek. Die mans moes onder die dames hul ooreenkomstige pasmaat vind. Elkeen moes vir hierdie voorreg een sjieling betaal.

Hierdie fondsinsameling was vir 'n nuwe klavier vir die Sending Instituut. Nadat die pare mekaar gevind het, het hulle vir ete gegaan. Na die ete het hulle die "Kunsgalery" besoek. Die toegang was ses sjielings elk waarvoor die mans moes betaal het. Elkeen het 'n program gekry. Altesaam drie-en-dertig "artikels" is uitgestal. Nommer een was *Our Pastor's early home* genoem en dit was 'n wiegie. Gebreekte porselein is *Ruins in China* genoem (WM Preston: Joernaal II 1885:305).

4.8.2 Bergklim

Die jongmense en skoolkinders het graag berg geklim. Ferguson bevestig dat hulle as skoolkinders graag berggeklim het (1935:14). Die skoolkinders het ook tot bo-op Groenberg se kruin geklim (Rossouw 1940:56). Preston skryf dat 'n groep uitgenooi was na die Van der Merwe-plaas en om die nag daar deur te bring. Hulle het twee-uur die oggend opgestaan om berg te klim. Hulle het die oggend om drieuur vertrek en geklim tot twaalfuur. Hulle het net gestop vir ontbyt. Hulle het die middag die kruin bereik. Daar het hulle middagete geniet, gerus, geslaap en die uitsig bewonder. Die aand om halfnege het hulle met sonverbrande gesigte teruggekeer. (WM Preston: Joernaal I 1882:56-58). 'n Groep jongmense het later Sneeuokop op 22 Mei 1895 uitgeklim. Hierdie uitstappie het uiteindelik in 'n ramp geëindig (De Klerk 1995:2).

4.8.3 Kwajongstreke

Die seuns en jong mans van Wellington was baie ondeund en die dogters van die Hugenate Seminarium is veral getreiter. Sondagaande na kerk was die meisies die teiken van die jongmans se streke. Daar is aaklige gille gegee en teen die meisies gestamp. Naby die wynstoor in die dorp het die jongmans leë wynvate in die rigting van die groep meisies gerol. Die meisies was tot by die hekke van die Seminarium gevolg. Die mans het die meisies gekoggel met paradebevele soos *Right about face* en *Quick steps*. Die mans het die meisies uiteindelik alleen gelos en die liedjie *Goodnight ladies forever* gesing terwyl hulle weggeloop het. Daarna was die meisies bang om in die aand uit te gaan (WM Preston: Joernaal I 1883:184).

Jong seuns het ook in die aand klippe op die sinkdak van die skool gegooi (WM Preston: Joernaal II 1885:350). Soms het die seuns die meisies bang gemaak met hulle gille en geraas op die Seminarium se voorstoep. Dan het die vabonde die deurklokkie aanhoudend gelui en in alle rigtings weggehardloop wanneer die voordeur oopgeruk word. Seuns met sakdoeke oor hul gesigte het die Seminariumhek bestorm (WM Preston: Joernaal III 1886: 423). Preston skryf in 1887 dat die jong mans van Wellington allerhande kattedwaad probeer, soos om die skoolgronde

binne te storm. 'n Brawe jong man het een van die vensters van die klaskamers oopgemaak. Hy is met 'n beker water van die boonste vloer natgegooi. Die volgende aand was klippe op die dak gegooi en die skoolhek was afgehaal en weggedra (WM Preston: Joernaal III 1887:497).

Afgesien van die geraas en gille, klippe op die dak, toktokkie wat gespeel is en skoolhek wat gereeld weggedra is, is die blombakke met fuchias ook weggedra en op die bure se werf gelos. Soms het vandale ook die voormuur omgestamp en sodra dit opgebou was, was dit weer omgestamp (WM Preston: Joernaal III 1887:512-513, 517).

4.8.4 Samevatting

Gedurende die negentiende eeu het tydverdrywe soos roei, swem en piekniek gewild geraak. Pieknieks het gewoonlik gepaard gegaan met speletjies en lekker eet. Musiek is ook deur die gesin gemaak en teen 1880 is 'n klavier en huisorrel in huise van Wellington gevind. Verjaarsdae was 'n groot gebeurtenis en dan is daar graag gekuier en geëet. Die gemeenskap was nou betrokke by mekaar en dit het na vore gekom op die wyse waarop daar ontspan is, naamlik binne groepsverband en nie as enkeling nie. Kerkaktiwiteite was deel van die sosiale lewe en ontspanning en het tot uiting gekom in aktiwiteite soos Sondagskoolpieknieks en basaars.

STOFLIKE KULTUUR

HOOFTSTUK 5

KERKARGITEKTUUR

5.1 PRENTE VIR BESPREKING

5.1.1 1710

Drakenstijns Colonie aan Caap de Goede Hoop daar de kerk staat, leggende ongeveer 6 ure van Casteel, Mart 1710

Stade, EV

5.1.2 1840

Waggonmakers Valley, Paris Missionary Station

Backhouse, J

5.1.3 1857

Wellington Church

Poortermans, JC

5.1.4 1870

Playing football on the campground Wellington

Landsberg, O

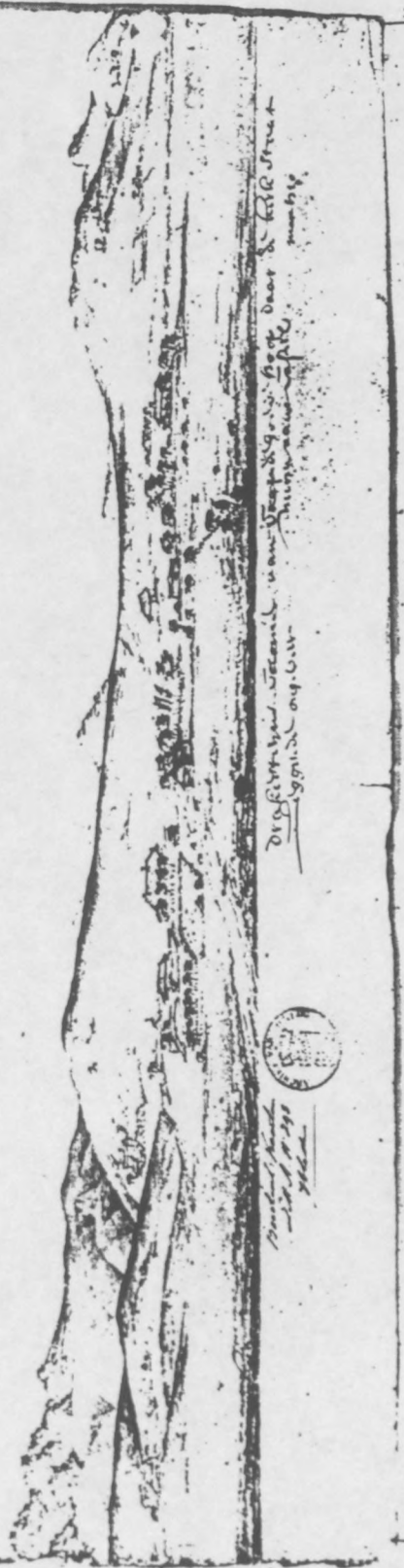
5.1.5 1882

Dutch Reformed Church, Wellington

Kleinertz, W

5.2 KUNSTENAARS SE VERBAND MET DIE DRAKENSTEINVALLEI, WAGONMAKERSVALLEI EN WELLINGTON

Die Stade-prent *Drakenstijns Colonie aan Caap de Goede Hoop daar de kerk staat ...* is van groot belang, aangesien dit die vroegste prent is wat argitektuur gedurende die agtiende eeu en ook spesifiek die kerk in die Drakensteinvallei uitbeeld. Daar is min oor die kunstenaar Stade

EV Stade: Drakenstijns Colonie aan Caap de Goede Hoop daar de kerk staat ...

bekend, behalwe dat hy die Kaap vroeg gedurende 1710 vir 'n kort rukkie besoek het (Hattersley 1969:vii; Fransen 1981:86). Die prent is gedateer Maart 1710 en ook van 'n onderskrif voorsien. Stade het ook die prent onderteken. Afgesien van hierdie visuele dokumentasie, bestaan daar geen geskrewe dokumentasie om Stade se besoek aan die Drakensteinvallei te bevestig nie. Die onderskrif, datum en kunstenaar se handtekening verhoog die geloofwaardigheid van die prent.

Die Backhouse-, Poortermans- en Landsberg-prente is reeds in vorige hoofstukke bespreek en sal dus nie herhaal word nie.

'n Kerkkalender van 1882 toon 'n syaansig van die Wellington-kerk en die kerkhof. W Kleinertz van Manchester, Engeland, was die kunstenaar van die chromolitografie. Daar is geen inligting beskikbaar oor W Kleinertz nie. Daar is afgesien van die visuele dokumentasie geen geskrewe dokumentasie om 'n besoek van Kleinertz te bevestig nie. Dit kan ook nie uitgesluit word dat 'n foto as basis vir die chromolitografie gedien het nie en dat die drukwerk van die kalender in Engeland plaasgevind het nie.

5.3 DIE KERKARGITEKTUUR IN DIE DRAKENSTEINVALLEI GEDURENDE DIE SEWENTIENDE EN AGTIENDE EEU

5.3.1 Die Hugenotekerk in die Drakensteinvallei

Daar is reeds verwys na die stigting van die Drakensteingemeente. Die Hugenotekerkie word deur verskeie reisigers op 'n neerhalende wyse in hul reisbeskrywings beskryf. Valentijn (1726:36) noem dat die kerk eerder soos 'n skuur as 'n kerk lyk. Volgens Kolb-(1727:238) was die kerkie baie klein en hy beskryf dit as 'n "gevaarte". Kolb skryf ook dat dit van binne sowel as van buite nie soos 'n kerk lyk nie (1727:238).

Die Stade-prent *Drakenstijns Colonie aan Caap de Goede Hoop daar de kerk staat, leggende ongeveer ses uren vant Casteel, Mart 1710* wys die eerste Hugenotekerkie as 'n platdakstruktuur in die middel.

Boumateriaal: Die Hugenotekerkie is deur ds Simond en sy helpers aanmekaar getimmer. Hout en klei is as boumateriaal gebruik (Rode 1988:71; Joubert 1952:14). Volgens Walton (1965:5) het die vroeë geboue aan die Kaap bestaan uit 'n houtraamwerk wat met 'n klei bedek is, waarop 'n rietdak gedek is. Hierdie boumetode staan as die paal-en-kleimetode bekend. Die

mure van die eerste geboutjies is ook laag-vir-laag met 'n klei- en strooimengsel opgebou. Elke laag is eers tyd gegun om goed droog te word voordat die volgende laag gegooi is (Walton 1965:6). Afgesien van die boumateriaal, hout en klei, is geen verdere inligting omtrent die boumetodes wat gebruik is, bekend nie.

Mure: Die Hugenotekerkie het ongepleisterde kleimure van ongeveer vier voet hoog gehad. Die kleimure was ook aan die binnekant ongepleister (Kolb 1727:238; 1731:52). Die hoogte van die mure, naamlik vier voet, klink onwaarskynlik, maar wanneer die Stade-prent bestudeer word, is die kerkie duidelik nie so 'n hoë struktuur as die omringende geboue nie.

Dak: Die kerk het 'n platdak van riet gehad. Die rietdak was van binne ook sigbaar, want die kerk was sonder plafon (Kolb 1731:52). Volgens Coertzen (1987:111) is die kerk gedurende Oktober 1716 so deur wind en reën beskadig, dat dit nie meer gebruik kon word nie.

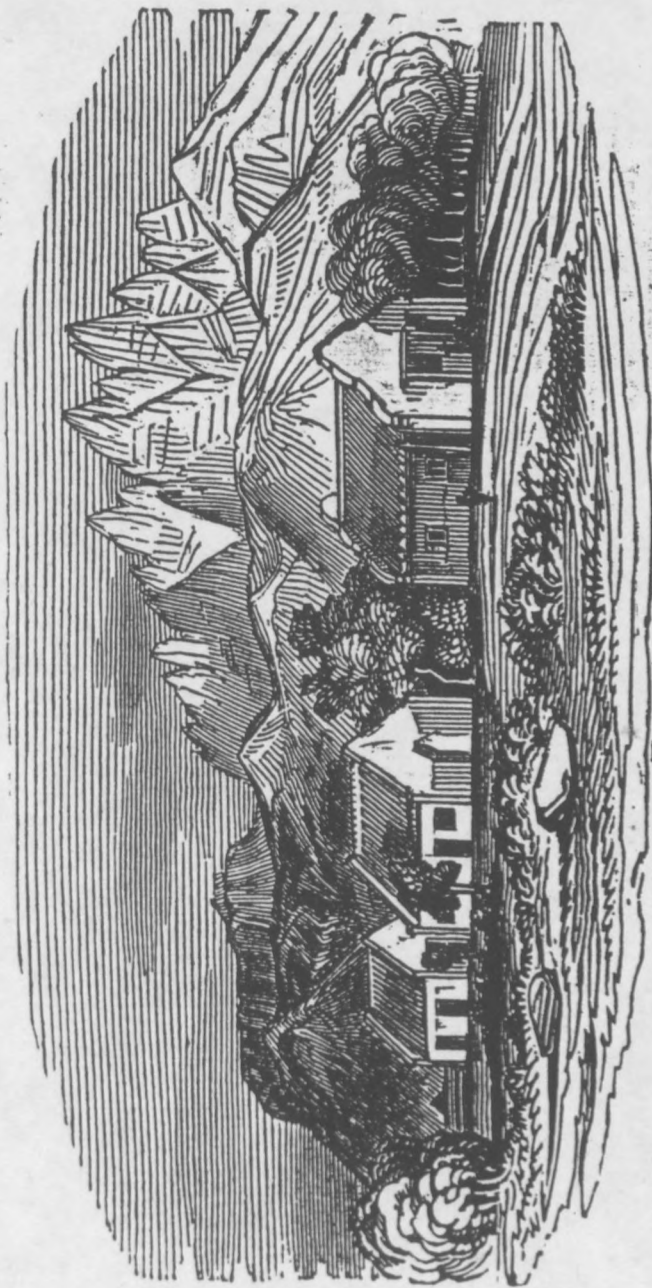
Samevatting: Wanneer bogenoemde inligting in verband met die boumateriaal, mure en die dak oorweeg word, kon die afleiding gemaak word dat hierdie kerkie se mure laag vir laag opgebou is met strooi en klei, want Kolb maak melding dat die kerkie se mure ongepleister was. Die paal-en-klei-boumetode sluit die pleistering van die houtraamwerk in. Die proklamasie van 12 Februarie 1691 verbied die uitsluitlike gebruik van hout vir geboue. Geboue moes van steen en klei gebou word (Malherbe 1997:7). As gevolg van die proklamasie kan die paal-en-klei-boumetode ook uitgesluit word. Volgens Malherbe (1997:10) was meeste van die pioniershuise sonder 'n plafon. Hierdie kerkie is gebou in ooreenstemming met die heersende boustyl vir woonhuise in die omgewing van die laat sewentiende eeu. Die Hugenote het finansieel swaar gekry en geboue was uiters eenvoudig, funksioneel en opgerig met boumateriaal wat uit die onmiddellike omgewing verkry is.

5.3.2 Kerkargitektuur in die Wagenmakersvallei en Wellington gedurende die negentiende eeu

5.3.2.1 *Sendingkerk in die Bovlei, Wagenmakersvallei*

Die houtgravure van Backhouse, met onderskrif *Wagonmakers Valley, Paris Missionary Station*, toon die geboue van die Paryse Sendinggenootskap in die Bovlei, Wagenmakersvallei aan. Drie reghoekige geboue van verskillende groottes kom op die prent voor. Die Sendinggemeente in die Bovlei het 'n kerk, 'n skool en 'n woonhuis vir die sendeling gehad (Hoogenhout 1920:20). Hierdie sendingkerk is op 18 September 1820 deur ds Gebhart van die Paarl-gemeente ingewy en het bekend gestaan as *Gesticht of Oefeninghuis* (Oberholster 1972:92). Die gebou heel regs

cut.

Wagonmakers Valley, Paris Missionary Station.

J Backhouse: *Wagonmakers Valley, Paris Missionary Station*

op die Backhouse-prent is waarskynlik die kerk, aangesien daar 'n kloktoring links van die gebou verskyn. Die gebou in die middel was heel moontlik die woonhuis van eerwaarde Bisseux, aangesien dit voorkom asof daar 'n bakoond aan die regterentgewel is. Die gebou heel links was moontlik die skool.

Grondplan: Die Bovlei Sendingkerk was aanvanklik 'n reghoekige struktuur (Hoogenhout 1920:4). Mnr MJ Stucki, die onderwyser, onthou hierdie kerk in die Bovlei as 'n eenvoudige, lang gebou (1935:37). Fransen verwys na hierdie eenvoudige reghoekige geboutjies as saalkerkies. Die saalkerkies was eenvoudige strukture met 'n rietdak en entgewels (Fransen 1981:107). Die kerk is in 1869 vergroot deur die twee syvleuels aan te bou. Dit het aan die gebou 'n T-vorm gegee (Oberholster 1972:92; Hoogenhout 1920:20; Fransen & Cook 1965:140; Fransen 1981:107). Volgens Oberholster (1972:92) is die vertikale strook van die T-vorm die oorspronklike gedeelte van die kerk, met die gewel en die datum 1820 op die gewelveld.

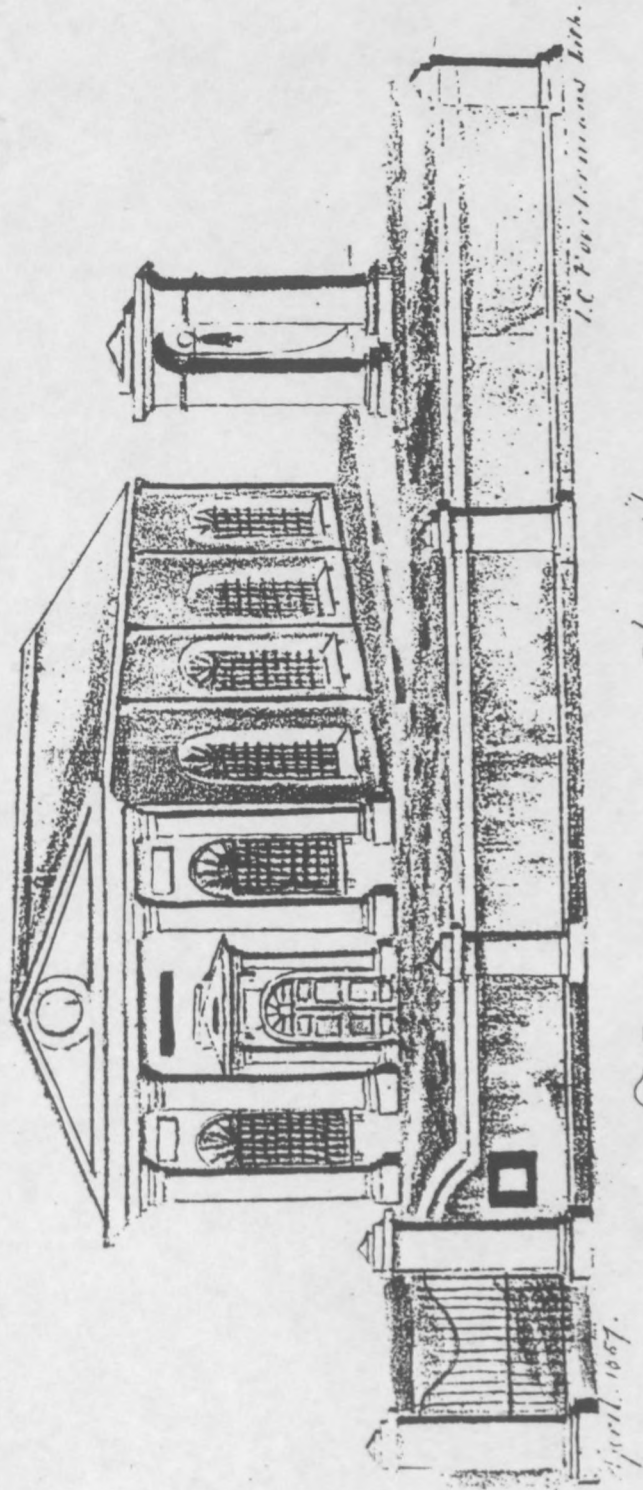
Boumateriaal: Hoogenhout noem dat bakstene gebrand is vir die kerk (1920:17). Plaaslik beskikbare klei is dus gebruik. Daar kan aanvaar word dat die bakstene deur die gemeentedele self gevorm en gebrand is. Die gebou is afgepleister en afgewit. Die boumateriaal wat gebruik is, het ooreengestem met dié van wonings in dieselfde tydperk in die omgewing.

Deure: Die deure op die houtgravure het almal bo- en onderdeure. Hierdie staltipe deure is horisontaal verdeel.

Vensters: Die vensters op die houtgravure is nie baie groot nie. Dit is swaairaamvensters wat heel moontlik na binne oopmaak. Dit is nie duidelik op die houtgravure of daar luike teenwoordig is wat slegs toegemaak is en of daar 'n totale afwesigheid van vensterluike is nie. Na afloop van die navorsing is daar gevind dat houtluike wat na buite oopmaak en swaairaamvensters wat na binne oopmaak dikwels by huise in die omgewing voorgekom het.

Vloer: Oberholster (1972:92) skryf dat die Bovleikerk 'n grondvloer gehad het. Hy noem egter nie of hierdie grondvloer met beesmis geseël is nie. Die moontlikheid is nie uitgesluit nie, aangesien daar na afloop van die navorsing gevind is dat kleivloere wat met beesmis geseël is, algemeen gedurende hierdie tydperk in huise in die Wagenmakersvallei voorgekom het.

Dak: Die Sendingkerk het aanvanklik 'n rietdak gehad, maar in Mei 1896 word die rietdak met sink vervang (Hoogenhout 1920:4; Oberholster 1972:92; Fransen & Cook 1965:140; Fransen

Wellington Church

JC Poortermans: Wellington Church

& Cook 1980:240). Volgens Fransen & Cook is die gewels moontlik korter gemaak toe die rietdak met sink vervang is (1965:140; 1980:240).

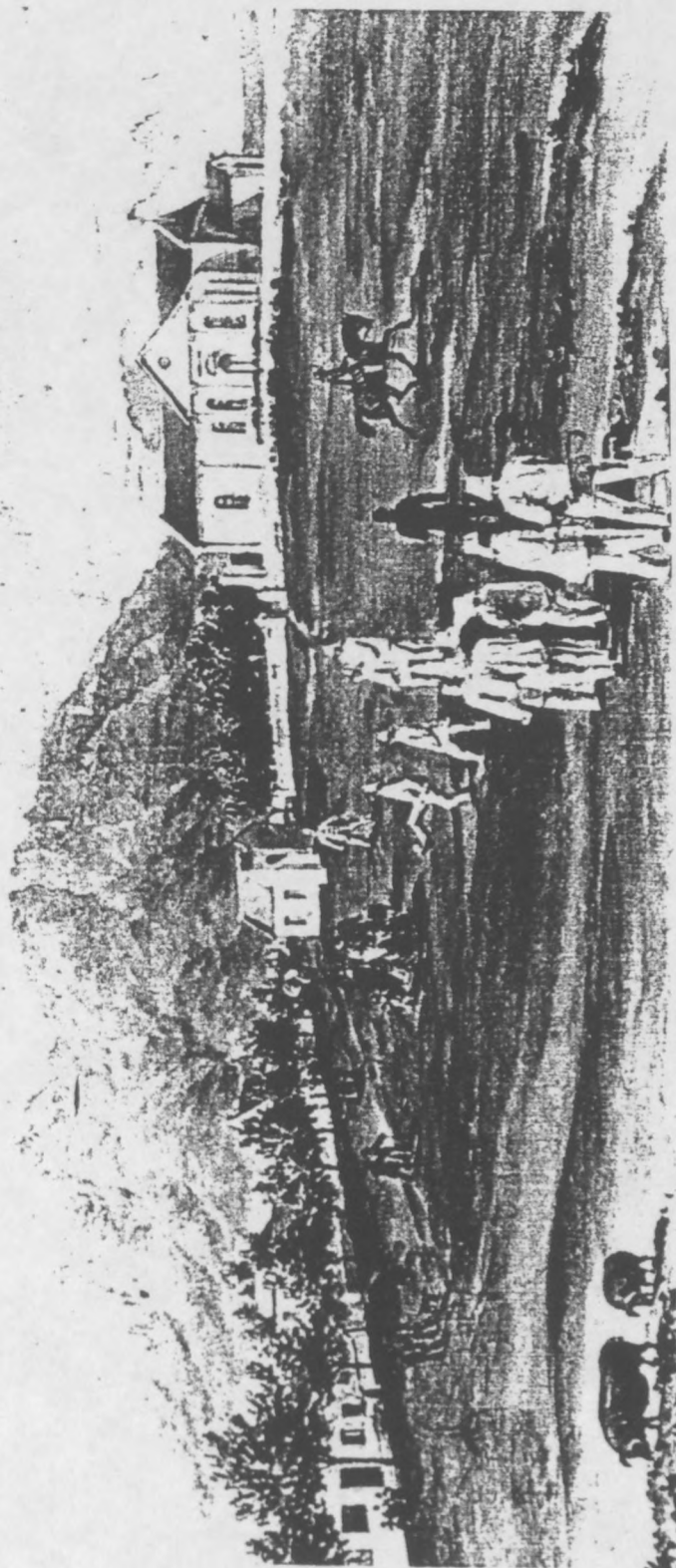
Gewels: Drie verskillende entgewels verskyn op die geboue volgens die houtgravure, naamlik 'n spitsentgewel, 'n visstert of spitstopgewel en 'n eenvoudige holbolentgewel. Die kerkie regs op die prent het 'n eenvoudige holbolentgewel. Daar is 'n afwesigheid van 'n voorgewel by die kerk.

Samevatting: Die Sendingkerkie in die Bovlei is gebou volgens die heersende boustyle en –metodes vir wonings van die vroeg negentiende eeu in die Wagenmakersvallei. Volgens Fransen het baie van die sendingkerkies aan die Kaap reeds vroeg Neo-Gotiese kenmerke getoon (1981:109-117). Hierdie sendingkerkie is met 'n holbolentgewel gebou in 'n tydperk toe Neoklassieke voorgewels gewild was. Die holbolentgewel het egter lank na 1800 voortbestaan (Fransen & Cook 1980:21; Rode 1988:75). Die Paarlse Strooidakkerk wat vroeg in die negentiende eeu voltooi is, het ook 'n holbolgewel.

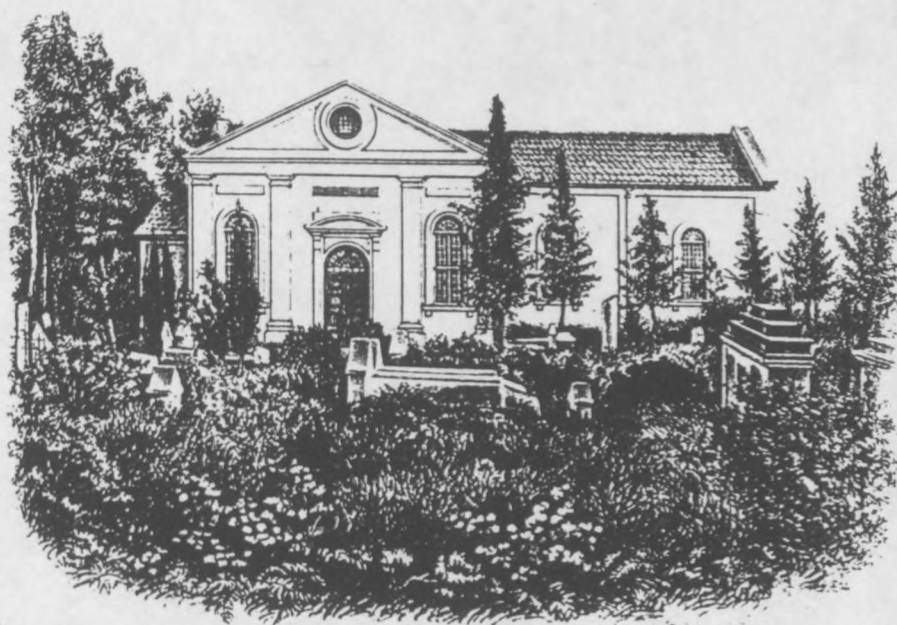
5.3.2.2 *Nederduits Gereformeerde Kerk, Wellington*

Drie prente toon die Wellington-kerk op verskillende tydperke en stadia na aanbouings. Die Poortermans litografie van 1857 is die vroegste visuele dokumentasie van die Wellingtonkerk; dus in sy mees eenvoudige vorm voordat enige vergrotings aangebring is. Die Landsberg-prent van 1870 en die Kleinertz litografie van 1882 toon die Wellingtonkerk onderskeidelik vanaf die noordelike en suidelike syaansig, nadat die syvleuels aangebou is. Daar is geen pikturale bronne gevind wat die kerk na aanbouing van die toring, voor die einde van die negentiende eeu, uitbeeld nie.

Grondplan: Die Wellingtonkerk het aanvanklik sterk neo-klassieke kenmerke getoon (Rode 1988:75). Dit was 'n lang, reghoekige gebou, wat die konsistorie, twee syvleuels en toring uitgesluit het. Dit was beplan om vyfhonderd mense te kon akkommodeer. Die kerkgebou is deur A Grové beplan en die bouwerk het in 1838 begin. Die gemeentelede het hoofsaaklik self die bouwerk onderneem. Die konsistorie word in 1841 aangebou (Smith 1990:8, 106; Rode 1988:75). Dit is op die Landsberg- en Kleinertz-prente te sien. Die bou van die ringmuur het in 1841 begin en is in 1862 voltooi (Oberholster 1940:29). Die ringmuur is sigbaar op die Poortermans en Landsberg-prente. Die ringmuur het op hierdie stadium nog nie die traliewerkrelings van gietyster nie. Hierdie relings het van die Saracen Smeltery van

O Landsberg: *Playing Football on the campground, Wellington*

DUTCH REFORMED CHURCH, WELLINGTON.

DESIGNED BY W. KLEINERTZ, MANCHESTER, ENG.

JANUARY.		FEBRUARY.		MARCH.		APRIL.		MAY.		JUNE.		JULY.		AUGUST.		SEPTEMBER.		OCTOBER.		NOVEMBER.	
1. 1. 1841.		1. 2. 1841.		1. 3. 1841.		1. 4. 1841.		1. 5. 1841.		1. 6. 1841.		1. 7. 1841.		1. 8. 1841.		1. 9. 1841.		1. 10. 1841.		1. 11. 1841.	
2. 1. 1841.		2. 2. 1841.		2. 3. 1841.		2. 4. 1841.		2. 5. 1841.		2. 6. 1841.		2. 7. 1841.		2. 8. 1841.		2. 9. 1841.		2. 10. 1841.		2. 11. 1841.	
3. 1. 1841.		3. 2. 1841.		3. 3. 1841.		3. 4. 1841.		3. 5. 1841.		3. 6. 1841.		3. 7. 1841.		3. 8. 1841.		3. 9. 1841.		3. 10. 1841.		3. 11. 1841.	
4. 1. 1841.		4. 2. 1841.		4. 3. 1841.		4. 4. 1841.		4. 5. 1841.		4. 6. 1841.		4. 7. 1841.		4. 8. 1841.		4. 9. 1841.		4. 10. 1841.		4. 11. 1841.	
5. 1. 1841.		5. 2. 1841.		5. 3. 1841.		5. 4. 1841.		5. 5. 1841.		5. 6. 1841.		5. 7. 1841.		5. 8. 1841.		5. 9. 1841.		5. 10. 1841.		5. 11. 1841.	
6. 1. 1841.		6. 2. 1841.		6. 3. 1841.		6. 4. 1841.		6. 5. 1841.		6. 6. 1841.		6. 7. 1841.		6. 8. 1841.		6. 9. 1841.		6. 10. 1841.		6. 11. 1841.	
7. 1. 1841.		7. 2. 1841.		7. 3. 1841.		7. 4. 1841.		7. 5. 1841.		7. 6. 1841.		7. 7. 1841.		7. 8. 1841.		7. 9. 1841.		7. 10. 1841.		7. 11. 1841.	
8. 1. 1841.		8. 2. 1841.		8. 3. 1841.		8. 4. 1841.		8. 5. 1841.		8. 6. 1841.		8. 7. 1841.		8. 8. 1841.		8. 9. 1841.		8. 10. 1841.		8. 11. 1841.	
9. 1. 1841.		9. 2. 1841.		9. 3. 1841.		9. 4. 1841.		9. 5. 1841.		9. 6. 1841.		9. 7. 1841.		9. 8. 1841.		9. 9. 1841.		9. 10. 1841.		9. 11. 1841.	
10. 1. 1841.		10. 2. 1841.		10. 3. 1841.		10. 4. 1841.		10. 5. 1841.		10. 6. 1841.		10. 7. 1841.		10. 8. 1841.		10. 9. 1841.		10. 10. 1841.		10. 11. 1841.	
11. 1. 1841.		11. 2. 1841.		11. 3. 1841.		11. 4. 1841.		11. 5. 1841.		11. 6. 1841.		11. 7. 1841.		11. 8. 1841.		11. 9. 1841.		11. 10. 1841.		11. 11. 1841.	
12. 1. 1841.		12. 2. 1841.		12. 3. 1841.		12. 4. 1841.		12. 5. 1841.		12. 6. 1841.		12. 7. 1841.		12. 8. 1841.		12. 9. 1841.		12. 10. 1841.		12. 11. 1841.	

NEDER DUTS
GEREFORMEERDE KERK
WELLINGTON

MacFarlane in Glasgow, Skotland gekom (Picton-Seymour 1977:143, 145). Dit is moontlik teen die einde van die negentiende eeu bygevoeg.

Die kerk is in 1861 vergroot omdat dit as gevolg van die 1861-herlewing te klein geword het. Die twee syvleuels is toe aangebou (Smith 1990:17). Die aanbou van die twee syvleuels het aan die kerk sy kruisvorm gegee (Fransen 1989:322; Picton-Seymour 1989:54). Die galerye en trappe is by die syvleuels in 1874 aangebou (Smith 1990:106). Die toring is in 1890 deur Charles Freeman en sy leerling H Jones ontwerp (Picton-Seymour 1989:54). Die toring is in 1895 voltooi (Smith 1990:106). Die Poortermans-tekening toon 'n kloktoring langs die kerk aan die binnekant van die ringmuur.

Boumateriaal: Volgens Smith (1990:7) is daar besluit om die plaas Champagne te koop, omdat daar genoeg steen (klip), klei en water was. 'n Ou landmeterskaart van RF Arling (sien Hoofstuk 7: Dorpsuitleg) toon dat Victoriapark voorheen 'n steengroef was. Oberholster (1940:12, 13) skryf dat bakstene gevorm en gebrand is vir die kerk. Volgens Oberholster was die fondamente vyf voet breed onder die gewels (1940:17). Die mure was afgepleister en afgewit.

Fasade van die kerk: Die Poortermans-prent gee 'n duidelike weergawe van die vooraansig van die kerk. Dit stem ooreen met die syaansigte wat op die Landsberg- en Kleinertz-prente verskyn. Die kerk het 'n eenvoudige driehoekpediment wat die kerk se Neo-Klassieke styl beklemtoon. Die Poortermans-prent toon 'n sirkelmotief op die gewelveld aan. Wanneer daar na die Kleinertz-prent verwys word, is dit duidelik dat dit 'n ronde venster is wat met 'n geprofileerde lys omraam is. Die argitraaf word deur vier suile, twee elk aan weerskante van die deur, ondersteun. Die suilhoofde kom eenvoudig geprofileerd, sonder enige versieringsmotiewe voor. Die suile staan op voetstukke. Daar is 'n reghoekige paneel bokant die voordeur en bokant die twee vensters aan weerskante van die voordeur. Die reghoekige panele word herhaal op die syvleuels. Dit is duidelik op die Kleinertz-prent sigbaar.

Voordeur en ander deure: Die voordeur en deure in die syvleuels is identies (vergelyk Poortermans- en Kleinertz-prente). Die deure is vertikaal verdeel en het 'n paneelkonstruksie, vier panele op elke deurhelfte, dit wil sê agt panele op elke deur. Dubbel, vertikaal verdeelde deure was algemeen in die negentiende eeu. Twee suile aan weerskante van die voordeur ondersteun 'n driehoekpediment. Die deur van die syvleuel in die Kleinertzprent word bekroon deur 'n segmentale pediment en twee reghoekige pedimente, waarvan die boonste een die kleinste is. Die deur het 'n halfmaanvormige bolig wat met strale verdeel is. Hierdie

halfmaanvormige boligte word in die boogvensters herhaal. Die halfmaanvormige bolig is tipies van die Regency-mode, wat op 'n laat stadium op die platteland sy verskyning gemaak het (Lewcock 1963:47).

Vensters: Daar is twee vensters, een elk aan weerskante van die voordeur. Daar was vier boogvensters aan die sykante van die oorspronklike, reghoekige kerkstruktuur voordat die syvleuels aangebou is (vergelyk Poortermans-prent). Die vensters het halfmaanvormige boligte soortgelyk aan dié bokant die voordeur. Die vensters is lank en uitgerek met klein ruitjies. Dit is op die Kleinertzprent duidelik dat die vensters dubbele swaairaamvensters is, dit wil sê twee pare swaairaamvensters. Hierdie vensters is ingelaat en het almal vensterbanke. Die vensters is omraam met geprofileerde lyswerk en aan die onderkant van die vensterbanke is twee konsoles. (Vergelyk Poortermans- en Kleinertzprent). Preston skryf dat die kerk baie vensters het en dat hierdie vensters die kerk koel hou (WM Preston: Joernaal I 1882:50).

Vloer: Aanvanklik het die kerk 'n steenvloer gehad, maar in 1871 kry die kerk 'n nuwe vloer. 'n Steenvloer was te duur en sement was onbekend, daarom het die kerk "Baltic Flooring" gekry (Smith 1990:17, 18). Dit is 'n plankvloer van ingevoerde dennehout of greinhout (Lewcock 1963:381). Sement is eers na 1838 na Suid-Afrika ingevoer en in 1891 in Suid-Afrika vervaardig; SESA III:139). Die vloer in die kerk was nie met matte bedek nie (WM Preston: Joernaal I 1882:50).

Dak: Die dak van die Wellington-kerk was aanvanklik laer as tans (Smith 1990:15). Die kerk het 'n rietdak en 'n plankplafon gehad (Picton-Seymour 1989:54; Rode 1988:75; Oberholster 1940:20). Dit is nie duidelik op die Kleinertzprent van 1882 of die rietdak op daardie stadium met 'n teëldak vervang is nie.

Gewels: Rode (1988:75) beskryf Wellington se reghoekige rietdakkerk as sterk Neo-Klassisisties. Tog was kerkargitektuur aan die begin van die negentiende eeu, teen ongeveer 1820, hoofsaaklik in die styl van die Neo-Gotiek (Fransen 1981:113). Die voorgewel en gewels van die twee syvleuels het 'n geprofileerde driehoekpediment. Die kroonlys omsluit die driehoekgewel. Daar is geen tandlys of druipers sigbaar op die pediment nie (Vergelyk Poortermans- en Kleinertz-prente). Daar is 'n ronde venster met lyswerk op die gewelveld.

Syaansig: Vertikale lyste strek vanaf die dak tot by die fondament tussen elke venster en op elke hoek.

Ringmuur: Die Poortermans-prent toon die ringmuur sonder gietystertraliewerk. Die muur het 'n kroonlys en word onderbreek deur pilare met klein spitspedimentjies. Die pilare het voetstukke. Die hoofhek is tussen twee hoofpilare geplaas met dieselfde kroonlys en spitspedimente as die muur. Die hoofhek is aan die bokant gefatsoeneerd in die vorm van die hielojief of anders boogvormig na onder. Die gietystertraliewerk is eers teen die einde van die negentiende eeu volgens die heersende Victoriaanse styl bygevoeg.

Kloktoring: Die kloktoring is aan die binnekant van die ringmuur geleë. Die twee pilare van die toring staan op individuele voetstukke. Die pilare ondersteun die argitraaf en kroonlys en die driehoek pediment rus bo-op.

Samevatting: Die kerkargitektuur van die negentiende eeu in Suid-Afrika was hoofsaaklik in die Neo-Gotiese styl en daar was slegs 'n paar kerke wat met Neo-Klassieke boustylkenmerke gebou is, byvoorbeeld die NG Kerke Wellington, Uitenhage, Cradock en Bathurst (Fransen 1981:112). Die NG Kerk Wellington se vensters, deure, vloer, ensovoorts stem ooreen met die heersende woningbou van die tyd in die omgewing.

HOOFSTUK 6

PLAASWONINGS

6.1 PRENTE VIR BESPREKING

6.1.1 1710

De Perel, omtrent 3 uren van Drakenstijn ...

Stade, EV

6.1.2 1710

Drakenstijns Colonie aan Caap de Goede Hoop daar de kerk staat ...

Stade, EV

6.1.3 1816

Gezigt van het achterste gedeelte van de Wagenmakers Valy, Kaap de Goede Hoop

Bik, AJ

6.1.4 1833

View of Field Cornet Mallung's Farm House on the Road from Waggonmaker's Valley to Tulbagh

D'Oyly, Sir Charles

6.1.5 1833

View of Mr Latega's Farmhouse

D'Oyly, Sir Charles

6.1.6 1863

7th July 1863 From Wellington. Paarl Drakenstein Valley and Simonsberg

Haverfield, JT

6.1.7 1863

Wellington Mountains 8 July 1863

Haverfield, JT

6.1.8 1863

Wellington Station. Opening of the Cape Town to Wellington Railway line

Bowler, TW

6.1.9 Sonder datum

Top of Bainskloof

Landsberg, Otto

6.2 KUNSTENAARS SE VERBAND MET DIE DRAKENSTEINVALLEI, WAGENMAKERSVALLEI EN WELLINGTON

Die Stade-prent *De Perel, omtrent 3 uren van Drakenstijn [...]* beeld 'n plaas aan die voet van die Paarlberg uit. Dit is, tesame met die voorafgaande Stade-prent, die vroegste prent wat argitektuur gedurende die agtiende eeu in die Drakensteinvallei uitbeeld. Afgesien van die feit dat die kunstenaar Stade die Kaap vroeg in 1710 vir 'n kort rukkie besoek het, is daar verder min oor hom bekend (Hattersley 1969:vii; Fransen 1981:86). Afgesien van hierdie visuele dokumentasie is daar geen geskrewe dokumentasie om Stade se besoek aan die Drakensteinvallei te bevestig nie. Die prent is egter onderteken en van 'n onderskrif voorsien en dit verhoog die geloofwaardigheid daarvan.

Adrianus Johannes Bik, 'n kunstenaar, het gedurende Oktober 1815 uit Texel na Batavia vertrek en op 6 Januarie 1816 in die Kaap aangekom. Hy was 'n lid van die Reinwardt-ekspedisie. Die skip vertrek op 13 Februarie 1816 na 'n verblyf van vyf weke aan die Kaap. Tydens Bik se kort verblyf aan die Kaap het hy 'n aantal tekeninge en waterverfstudies gemaak (Pretorius 1985:8-12). Daar is geen geskrewe dokumentasie om Bik se besoek aan Wagenmakersvallei te bevestig nie.

Sir Charles D'Oyly besoek die Kaap gedurende 1832 tot 1833 vir gesondheidsredes. Gedurende sy besoek het hy etlike tekeninge van mense en plaaswonings in Kaapstad en die omgewing gemaak (Gordon-Brown 1975:151, 153; SESA 1971:IV). Twee van sy prente is in die Wagenmakersvallei-omgewing van plaaswonings gemaak en wel op 23 Oktober 1833. Die prente is van onderskrifte voorsien, naamlik *View of Mr Latega's Farmhouse* en *View of Field Cornet Mallung's Farm House on the Road from Waggonmakers Valley to Tulbagh*. Die prente is ook gedateer 23 Oktober 1833. Alhoewel die prente nie onderteken is nie, is dit opgeneem in *The Cape Sketchbooks of Sir Charles D'Oyly 1832-1833*. Dit verhoog die geloofwaardigheid van die

I

EV Stade: De Perel ...

prente. Daar is geen verdere geskrewe dokumentasie om sy besoek aan Wagenmakersvallei te bevestig nie.

Kaptein John T Haverfield het gedurende 1861 tot 1863 aan die Kaap vertoef. Hy het as offisier op die fregat *H.M.S. Narcissus* gedien, wat gedurende hierdie tydperk aan die Kaap die Goeie Hoop vertoef het. Haverfield het nie net tonele van Kaapstad uitgebeeld nie, maar hy het ook na Wellington gereis (De Wet 1962:30-33; Kennedy 1967:III). Die meeste van Haverfield se prente is gedateer en van 'n onderskrif voorsien, sodat sy reis na die platteland met gemak gevolg kan word, byvoorbeeld *7th July 1863 From Wellington. Paarl Drakenstein Valley and Simonsberg* en *Wellington Mountains 8th July 1863*. Die datums en onderskrifte verhoog die geloofwaardigheid van die prente. Daar is afgesien van die visuele dokumentasie geen geskrewe dokumentasie om sy besoek aan Wagenmakersvallei te bevestig nie.

Die Bowler-prent wat die aankoms van die eerste trein vanaf Kaapstad op Wellingtonstasie uitbeeld, *Wellington Station Opening of the Cape Town to Wellington Railwayline*, is reeds op pp. 88 en 90 bespreek.

Die Otto Landsberg-prent *Top of Bainskloof* is nie gedateer nie. Aangesien die prent van die Wellingtonkerk deur Otto Landsberg in 1870 gedoen is, kan aanvaar word dat hierdie prent in ongeveer dieselfde periode gedoen is. Die prent is geteken en van 'n onderskrif voorsien, wat die geloofwaardigheid daarvan verhoog. Daar bestaan afgesien van die visuele dokumentasie geen verdere geskrewe dokumentasie om Landsberg se besoek aan Bainskloof te bevestig nie.

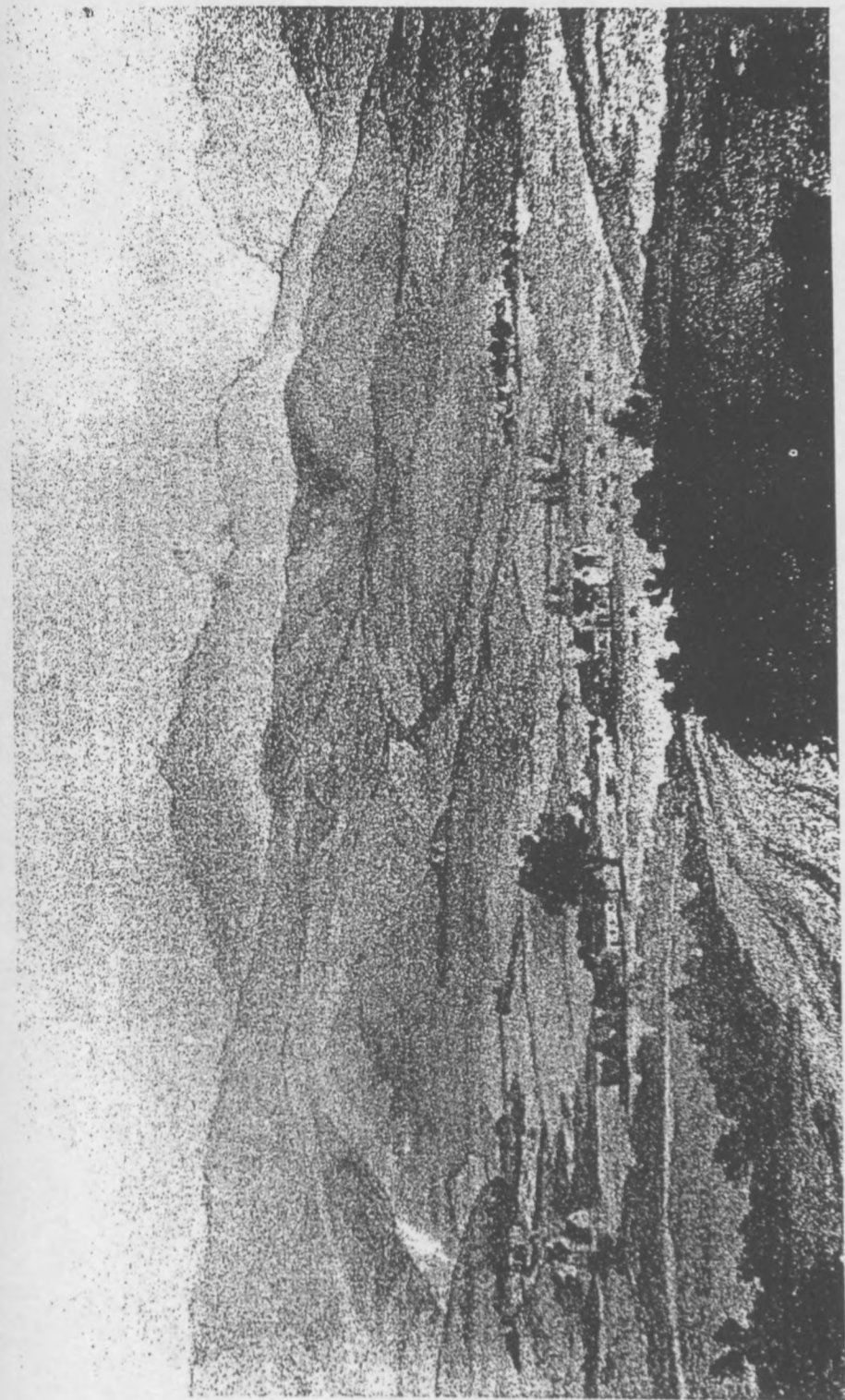
6.3. HOLLANDSE TYDVAK : 1687-1806

6.3.1 Pioniersfase : 1687 tot 1717

6.3.1.1 Plaaswonings

Daar is feitlik geen inligting beskikbaar oor laat sewentiende- en vroeg agtiende-eeuse argitektuur op die platteland nie, aangesien geen geboue in die oorspronklike vorm behoue gebly het nie. Daar is ook baie min tekeninge, akkuraat of minder akkuraat, beskikbaar oor hierdie tydperk (Malherbe 1997:2). Slegs die twee Stade-prente *De Perel ...* en *Drakenstijns Colonie ...* is voorbeelde van vroeg agtiende-eeuse argitektuur in die Drakensteinvallei.

Daar was egter 'n verskil tussen die grootte van die huise in die Tafelvallei en dié in die platteland. Die pioniers in die platteland het 'n eenvoudige lewenstyl gehandhaaf, met slegs die nodigste items as besittings. Huise is gebou om aan basiese behoeftes te voldoen en was daarom

AJ Bik: Gezicht van het achterste gedeelte van de Wagenmakers valy

Wellington Mountains
8th May 1908

from west

JT Haverfield: Wellington Mountains

eenvoudig en klein. Die boere wat in die Drakensteinvallei vanaf 1687 gevestig is, was baie arm en moes met die minimum oor die weg kom. Veral die Franse Hugenote wat hulle vanaf 1688 in die vallei gevestig het, was baie arm en was ook hoofsaaklik van die Kompanjie se hulp afhanklik. Daar was 'n ernstige gebrek aan boumateriaal en tesame met die feit dat sommige van hierdie boere slegs leenplase ontvang het, was daar aanvanklik geen rede om ordentlike huise te bou nie. Die klimaat sowel as die gebrek aan boumateriaal het ook 'n rol gespeel in die ontwikkeling van 'n boustyl. Teen die einde van die sewentiende eeue het kwaai droogtes, asook abnormale swaar reënomsstandighede verder die ekonomie beïnvloed, maar vanaf ongeveer 1717 het omstandighede verbeter (Malherbe 1997:2-5; Rode 1988:70, 71; Hattingh 1977:324). Vroeë plaaswonings is in beskutte valleie of teen die basis van heuwels gebou, want 'n berg of heuwel kon die opstal teen weerselemente beskerm. In die nabyheid van berge en heuwels is daar ook gewoonlik waterstrome wat noodsaaklik vir huishoudings en landerye was (Walton 1965:5). Die Stade-prent *De Pere [L...]* beeld plaasgeboue teen die hange van Paarlberg uit en die Bik-prent *Gezicht van het achterste gedeelte van de Wagenmakers Valy ...* toon weer 'n hele paar opstalle teen die hange van Groenberg.

6.3.1.2 *Grondplanne*

Die pioniershuise van die laat sewentiende eeu en vroeg agtiende eeu was eenvoudige enkelverdieping, reghoekige huisies. Hierdie huisies was nie almal dieselfde grootte nie en het bestaan uit twee tot vyf vertrekke, maar die meeste huisies het twee of drie vertrekke gehad. Hierdie vertrekke was ook nie altyd almal dieselfde grootte nie, wat dan 'n asimmetriese voorkoms aan die fasade van die huisie gegee het (Malherbe 1997:3; Fransen & Cook 1980: 1, 22; Walton 1965:5, 6). Daar is aangeteken gedurende Maart 1707 dat Steven en Pierre Cronier se huisie op die plaas Olyvenhout, langs die Kromrivier, slegs uit twee vertrekke bestaan, waar daar na die een vertrek as die voorhuis verwys is. Die voorhuis was ook as slaapvertrek gebruik. Die ander vertrek was moontlik 'n kombuis (Boëseken 1970:107, 108). Die twee Stade-prente toon strukture wat reghoekig en vierkantig is. Die Haverfield-prent *Wellington Mountains* toon 'n arbeidershuisie wat 'n asimmetriese fasade het.

Die grondplanne van hierdie huisies was beïnvloed deur die beperkinge wat die boumateriaal gehad het. Die lengte van die houtbalke wat vir die dakkonstruksie gebruik is, het meegebring

dat geboue slegs een vertrek breed was. Die breedte van die vertrek is dus bepaal deur die lengte van die balke (Picton-Seymour 1989:71). Sou hierdie reghoekige geboue vergroot word, is daar aan die agterkant van die gebou 'n vleuel aangebou. Die kombuis is gevolglik na hierdie vleuel verskuif. Dit het dus 'n L- of T-vorm tot gevolg gehad. Die huisies was nog steeds klein en het bestaan uit 'n voorhuis, twee slaapkamers en kombuis wat uit die voorhuis lei (Lewcock 1963:416; Fransen & Cook 1980:1; Hattingh 1977:331). In die platteland was daar baie ruimte en die T-vorm grondplan was meer algemeen. In gevalle van beperkte ruimte is die L-plan gebruik. Die Stade-prent *De Perel [...]* toon 'n struktuur links van die pad aan wat moontlik 'n T-plan is. Die ander geboue is almal reghoekig.

6.3.1.3 *Boumateriaal*

Hattingh (1977:324) noem dat klimaat en boumateriaal 'n groot rol in die ontwikkeling van 'n boustyl speel. Boumateriaal soos klip en hout was skaars en stene was poreus en nie sterk genoeg nie vanweë die swak grondgehalte. Daarom het die boere op die platteland met plaaslik beskikbare boumateriaal gebou. Daar is aanvanklik van tradisionele boumetodes, soos in Noord-Europa, gebruik gemaak (Biermann 1955:11, 14; Hattingh 1977:324). Kapstylhuise, ook beskryf in argiefstukke as *timmerage*, was bloot tydelike huisvesting en ná die proklamasie van 12 Februarie 1691 was dit verbode om huise, skure en krale uitsluitlik van hout te bou. Boere moes toestemming van die goewerneur verkry om hout te kap (Malherbe 1997:5-7). Die Kompanjie het die Franse Hugenoot Francois Retief in 1688 met 83 riksdalers gedebiteer vir goedere aan hom gelewer om sy huisie te bou. Die volgende gereedskap is deur Francois Retief ontvang: *1 rijschaaf, 2 bijlen, 1 handsaag, 2 bijtels, 1 boorvuser, 2 vijlen, 1 troffel, 5 pond spijkers* (Franken 1949:13). Wanneer daar na die gereedskap en hoeveelheid spykers gekyk word, kan die moontlikheid bestaan dat Retief 'n kapstylhuis gebou het.

Volgens Fransen & Cook het boumetodes vir die volgende twee eeue min of meer dieselfde gebly (1980:1). Walton skryf dat die vroegste huise uit 'n houtraamwerk wat met klei gepleister is, bestaan het (Walton 1965:5). Later het huise vlak fondamente van gepakte rivierklip gekry en die mure is laag vir laag gebou met 'n mengsel van klei en strooi. Dit is dieselfde metode as wat by die Hugenotekerkie beskryf is. Daar was ook met sagte klei of rou bakstene gebou. Bakstene is ook songebak (Picton-Seymour 1989:71). Baie min is bekend oor die kleihuise aangesien dit nie die nat Kaapse winters deurstaan het nie. Die reisiger Jacob Roggeveen besoek die Kaap in

1720 en noem dat huise in die Tafelvallei met klip of gebakte kleistene gebou is, terwyl die plaashuise hoofsaaklik met klei of rou bakstene gebou is (Malherbe 1997:7,8). Die boumateriaal van die pioniershuise in die Drakensteinvallei stem dus tot 'n groot mate ooreen met die plaashuise in die Tafelvallei.

Die mure moes minstens 50 tot 80 cm dik wees om te verseker dat dit stewig was. Hierdie mure was met klei van binne en van buite afgepleister om dit te verstewig. Die mure was nie waterdig nie en daarom is dit met kalk afgewit om dit teen die reën te beskerm (Rode 1988:71; Hattingh 1977:324; Fransen & Cook 1980:1; Walton 1965:6; Fransen 1981:22; Lewcock 1963:22). Die strukture in die Stadel-prente is waarskynlik volgens bogenoemde boumetodes gebou.

6.3.1.4 Voorkant van die huis

Stoepe: Die Stadel-prent *De Perel* [...] toon geen teken van 'n voordeur nie. Dit wil voorkom of dit die sykante en agterkante van die geboue is volgens die plasing van die vensters. Walton noem egter dat pioniershuise nie stoepe gehad het nie (1965:6). Rode noem ook dat die Bataafse teëls en die hardgebakte *klompjes* wat as ballas in die skepe gebruik is, nie die platteland bereik het nie (1988:71). Die vervoer van boumateriaal is deur die Kaapse sandvlakte bemoeilik.

Deure: Die huisie van Steven en Pierre Cronier, op die plaas Olyvenhout, het teen Maart 1707 geen agterdeur gehad nie. Pierre Cronier het nog nie tyd gehad om 'n voordeur te maak nie. Daar was dus 'n onbedekte opening aan die voorkant van die huis (Boësen 1970:107). Eenvoudige halwe deure, wat horisontaal verdeel is, het toegang tot die woonvertrek verleen (Rode 1988:71; Hattingh 1977:324).

Vensters: Gedurende die pioniersfase was die vensters eenvoudig en klein, met 'n enkel swaailuik wat na buite oopgemaak het. Soms was daar slegs aan die voorkant van die huis vensters. Die vensters het ook in daardie stadium nie glasruite gehad nie. Soms was die opening bedek met rietmatte of materiaal. Die materiaalblindings was behandel met was, vet of olie om dit waterdig te maak. Glasruite was teen 1700 algemeen in gebruik in Tafelvallei (Malherbe 1997:8, 10; Rode 1988:71; Biermann 1955:14, 40; Hattingh 1977:324). Aangesien die boere van die Drakensteinvallei gedurende hierdie fase ekonomiese en finansiële druk beleef het, kan daar aanvaar word dat glas eers op 'n latere stadium algemeen in gebruik gekom het.

Vloere: Die vloere was hoofsaaklik van klei en met mis gesmeer. Perskepitte is soms op kombuisvloere teen mekaar in die klei gedruk (Rode 1988:71; Hattingh 1977:324; Walton 1965:6).

Vuurherd: Aanvanklik bestaan die mees eenvoudige pioniershuis uit 'n enkele vertrek met 'n vuurherd aan die een kant (Hattingh 1977:324). Volgens Cook (1975:11) was die kombuis altyd aan die einde van 'n vleuel geplaas ongeag die grondplan. Die kombuis kon ook aan die einde van die dwarsstrook van die T-plan huis geplaas gewees het. Die vuurherd het die volle breedte van die vleuel beslaan en was gewoonlik vierkantig (Cook 1975:11). Volgens die Stadel-prent *De Perel* [...] het die gebou aan die linkerkant 'n skoorsteen aan die einde van die vleuel. Die gebou meer na regs toon 'n skoorsteen in die middel van die dakstruktuur. Dit mag egter 'n skoorsteen wees wat aan die einde van 'n vleuel van 'n T-plan struktuur geplaas is en die vertikale gedeelte is nie sigbaar nie. Die afleiding kan egter gemaak word dat skoorstene gedurende die pioniersfase nie altyd aan die eindpunt van 'n vleuel geplaas is nie.

Gewels: Op die Stadel-prent is geen gewels sigbaar op die geboue nie. Volgens Rode (1988:71) was daar op die vroegste transportaktes en erfgrondbriewe deur landmeters sketsies van die eenvoudige huisies gemaak. Daar was nog geen teken van die gewels, wolfneus en wolfente nie (Rode 1988:71; Walton 1965:6). Malherbe noem dat huise in die Drakensteinvallei wat voor 1750 gebou is geen voorgewels gehad het nie. Slegs entgewels wat die dak geanker het, het voorgekom (1997:19).

Dakkonstruksie: Die pioniershuisies het spits dakke gehad wat met riet en biesies gedek was (Rode 1988:71; Biermann 1955:11; Lewcock 1963:6). Hierdie spits grasdak het 'n dakspan van ongeveer ses meter gehad (Fransen & Cook 1980:1). Die dak het gerus op 'n raamwerk van onafgewerkte, ronde houtpale. Hierdie raamwerk het bestaan uit 'n reeks dakkappe wat deur middel van die hanebalk die twee pale van die dakkap verbind. Die hanebalk is met penne of rieme aan die pale verbind. Bo-oor die reeks dakkappe is 'n nokbalk geplaas. Die dakkappe het op die muurbalk gerus en nie verby die muur gestee nie. Dwarsslate was dwarsoor die dakkappe geplaas (Walton 1965:6; 1986:20-22). Die dak is bo-oor die dwarsslate met die riet gedek. Volgens Fransen & Cook (1980:4) was die vroegste dakke met strooi of vleiriet gedek, maar Kaapse riet (*Restionaceae*) het dit gou vervang. Pioniershuise het selde plafonne gehad, maar wanneer dit voorgekom het, was dit in die vorm van sparretjies of riete wat styf teenmekaar gepak is. Die sparretjies of riete is vasgemaak aan die balke waarop dit gerus het. 'n Laag *matjiesgoed* (*Cyperus textilis*) is bo-op die riete of sparretjies geplaas om te verhoed dat stof na onder deursyfer. Bo-op die *matjiesgoed* is 'n laag klei of bakstene geplaas. Dit het beskerming teen brand verleen en het die brandsolder gevorm. Die brandsolder het ook die temperatuur binnehuis gereguleer. Die dakruimte of solder het pakplek verskaf (Walton 1965:6; Malherbe 1997:16, 17; Biermann 1955:14; Hattingh 1977:324).

6.3.2 Agtiende-eeuse plaaswonings: 1717 tot 1806

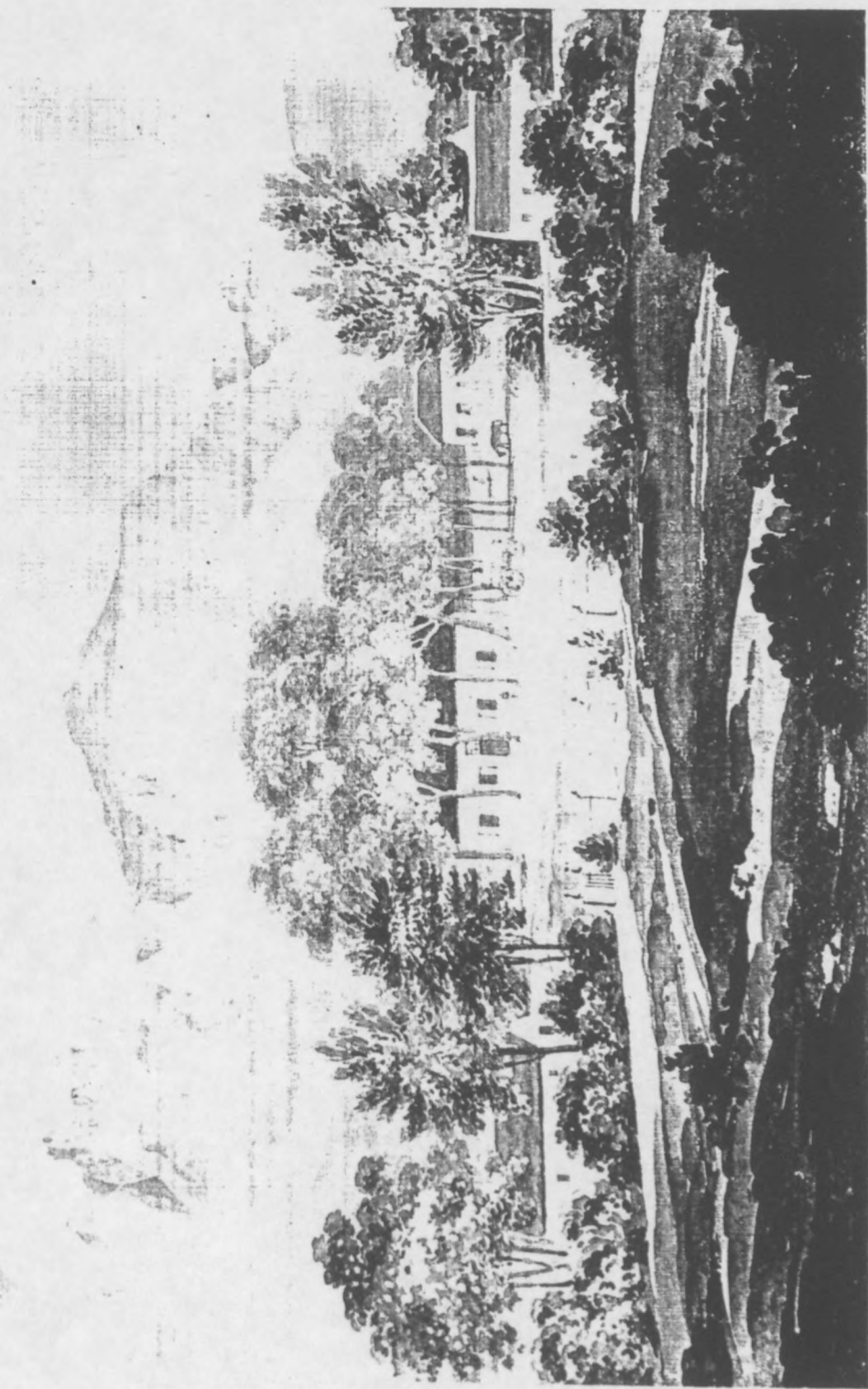
'n Mark is vir Kaapse produkte geskep nadat oorlog tussen Frankryk en Holland verklaar is en omstandighede verbeter dus vanaf ongeveer 1717. Die verskuiwing van die kerk in Drakenstein, asook 'n verbetering in die welvaart en materiële omstandighede van die boere, beïnvloed die ontwikkeling van die Drakensteinvallei. Hierdie toenemende welvaart van die boere het in die argitektuur tot uiting gekom en die plaaswonings word meer indrukwekkend, groter en ontwikkel 'n eie inheemse karakter (Rode 1988:71; Hattingh 1977:325).

Gedurende die agtiende eeu was daar drie tydperke van voorspoed: 1758 tot 1763; 1780 tot 1790; 1796 tot 1820. Gedurende hierdie tydperke is daar hoë pryse vir die boere se produkte betaal deur die Franse, Engelse, Amerikaanse en ander skepe wat by die Kaap vir voorrade aangedoen het (De Bosdari 1964:14; Hattingh 1977:331). Die sterk invloed van die Franse troepe aan die Kaap gedurende 1781 gee aanleiding tot die benaming Klein Parys. Die aankoms van die Britte aan die Kaap in 1795 lei 'n verdere periode van voorspoed in. Hierdie toeneemende voorspoed dra daartoe by dat die boere van die Drakensteinvallei groot opstalle bou (Lewcock 1963:1, 22; Biermann 1955:58).

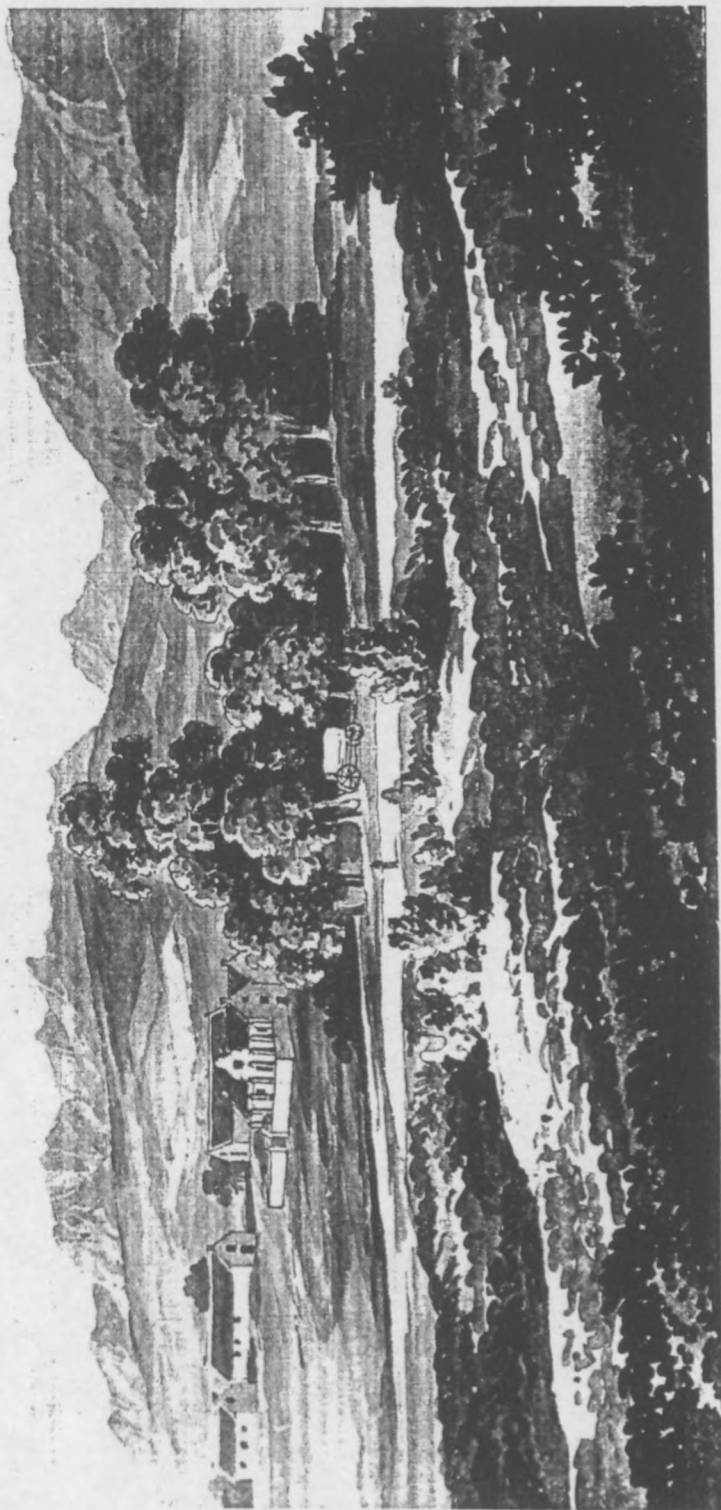
6.3.2.1 *Grondplanne*

Die grondplan is een van die belangrikste kenmerke van die dorps- en plaashuis en in sy oorspronklike vorm is die Kaapse huis altyd simmetries. Die tekort aan hout, asook die beperkinge wat die lengte van die hout daargestel het, het gelei tot huise wat slegs een vertrek wyd was (Fransen & Cook 1980:3; Lewcock 1963:416). Die dakspan van hierdie vroeë huisies was gewoonlik ongeveer ses meter, aangesien die mure slegs 'n beperkte gewig van die dak kon dra (Fransen & Cook 1980:1). Biermann noem dat die grasdak die ontwerp van die huis bepaal het en bevestig dat vloeroppervlaktes van meer as twintig tot dertig voet nie oorspan kon word nie (1955:23).

Later toe dit prakties wel moontlik was om die dakspan wyer te maak, was hierdie boumetode egter sterk gevestig. Die grondplan van die huis het ontwikkel deur middel van die domino of letter-van-die-alfabet-plan. Enige aantal vleuels of vertrekke wat die standaard wydte was, kon by die aanvanklike twee- of drievertrek huis bygevoeg word. Grondplanne kon soos volg aangedui wees: I, L, U, T, H, (Fransen & Cook 1980:1; Biermann 1955:23, 24). Die reghoekige I-vorm huis kon uitgebrei word deur kamers aan weerskante aan te bou, want daar was baie grond beskikbaar in die platteland en ruimte was dus nie 'n probleem nie (Fransen & Cook 1980:1). Op die Stads-tekeninge *Drakenstijns Colonie aan Caap de Goede Hoop ...* en *De*

Sir Charles D'Oyly: *View of Mr Latega's Farmhouse*

Sir Charles D'Oyly: *View of Field Cornet Mallung's Farm House*

Perel, omtrent 3 ureen van Drakenstijn is daar 'n aantal reghoekige geboue. Die aantal skoorstene, sowel as die posisie van die skoorstene, dui daarop dat hierdie geboue mettertyd verleng is deur kamers aan beide kante van die oorspronklike kern aan te bou. Die skoorsteen was gewoonlik aan die een punt van 'n vleuel geleë. Die D'Oyly-prent *View of Mr Latega's Farmhouse in Waggonmakers Valley* toon vier reghoekige geboue waarvan een gebou aan die linkerkant van die prent heel moontlik 'n buitegebou is.

Die eerste stap van ontwikkeling ná die I-grondplan, was om die kombuis na die agterkant van die huis te skuif en sodoende 'n omgekeerde T () grondplan te verkry. Uiteindelik was die T-plan verreweg die mees algemene grondplan vir plaashuise (Hattingh 1977:331; Fransen & Cook 1980:2). 'n Voorbeeld van 'n T-vorm plaaswoning in die Wellington-omgewing is Bloublommetjieskloof, wat volgens Fransen & Cook moontlik voor 1800 gebou is (1980:240).

Die H-vorm volg op die T-vorm waar nog 'n vleuel aangebou is om die H-vorm te verkry. Die H-vorm het vroeg in die agtiende eeu na vore gekom. In die Wagenmakersvallei was hoofsaaklik H- en T-vorm plaashuise gebou. Die U-plan was nooit in die platteland gewild nie en daar is ook geen U-vorm huis in Wellington-omgewing nie (Fransen & Cook 1980:2; Rode 1988:72). Die plaashuis op die D'Oyly-prent *View of Field Cornet Mallung's Farm House [...]* is heel moontlik 'n H-vorm plaashuis. Die agterste entgewel aan die linkerkant word moontlik deur die voorgewel verberg. Indien dit nie die H-vorm is nie, sal dit 'n onvoltooide H-vorm, dus 'n h-vorm wees, met een agtervleuel uitstaande. In die Wellington-omgewing het Onverwacht aan de Leeuwenrivier (1799) 'n grondplan van 'n onvoltooide H, met 'n regteragtervleuel wat nie gebou is nie. Rhebokskloof (ca 1785) het 'n H-vorm grondplan en Olyvenhout (1767) het oorspronklik 'n T-vorm grondplan gehad, maar het nou 'n H-vorm grondplan. In die platteland kom variante op die vorm van die grondplan voor, maar dit is hoofsaaklik te wyte aan latere veranderinge, byvoorbeeld die TT-plan. Die plaas Groenberg het 'n TT-grondplan (Fransen & Cook 1980: 3, 242; Fransen & Cook 1965:139, 140, 144).

Gedurende die laat agtiende eeu het die dubbel I-grondplan sy verskyning gemaak vir enkelverdieping grasdakhuise. Die voorportaal het die bestaande volwydte voorhuis vervang en dit het tot groot veranderinge in die strukturele beplanning gelei. Hierdie grondplan het algemeen voor die Eerste Britse Besetting voorgekom (Fransen & Cook 1980:3).

6.3.2.2 *Boumateriaal*

Biermann skryf dat daar van die Portugese boumetode aan die Kaap gebruik gemaak was. Hierdie boumetode het bestaan uit die saampak van ruwe boustof soos rivierklippe, rotsblokke, getrapte klei of roustene wat met 'n laag kalkpleister teen verwering beskerm is. Biermann beskryf hierdie boumetode as goedkoop, dit kon orals toegepas word, ongeskoolde arbeiders kon dit gebruik en dit was vinnig uitvoerbaar (Biermann 1955:31). Hierdie boumetode het die bouer egter gedwing om massief groot te bou en dit het op sy beurt toevallig daartoe gelei dat die gebou teen die somerhitte geïsoleer was. Die boumateriaal het die bouer gedwing om sy Europese boumetodes te ignoreer. Hierdie boumetode het vir die volgende twee eeue dieselfde gebly naamlik: dik mure van klei en strooi, wat laag vir laag gepak is en toegelaat is om droog te word, voordat die volgende laag gepak is (Biermann 1955:31, 38; Walton 1965:6).

Gedurende die laat agtiende eeu was die huise in die platteland van klei of kleibakstene gebou en die gebruik van klip was tot die fundamente en onderste gedeelte van die mure beperk (Lewcock 1963:6, 8). Hierdie bakstene was egter nie van 'n goeie kwaliteit nie en dit was ook poreus. Die mure was daarom met drie duim (8 cm) dik miershoopklei afgepleister en afgewit (de Bosdari 1964:20). Die ontwerpe op die gewel is met kalkpleister, 'n mengsel van spoelsand en gebrande mosselskulpe, uitgevoer. Hierdie pleister was elasties en het dit geleen tot krulle en golwende ontwerpe (Biermann 1955:29).

6.3.2.3 *Voorkant van die huis*

Stoep: Die stoep strek die volle wydte van die voorkant van die huis en soms ook aan die agterkant van die huis. Dit het egter selde reg rondom die huis gestrek. Die oorspronklike doel van die stoep was nie net om die wit mure skoon te hou en te beskerm teen die modder nie, maar ook om die oppervlakte voor die huis gelyk te maak. Die goeie klimaat het egter daartoe gelei dat die stoep as bymekaarkomplek vir die familie gedien het en daarom was sitplekke gewoonlik aan die kante van die stoep ingebou (De Bosdari 1964:19; Picton-Seymour 1989:39; Hattingh 1977:324; Obholzer, Baraitser & Malherbe 1985:51). Onverwacht het ingeboude stoepbanke met fyn geprofileerde lyswerk en kronkelende C- en S-kurwes uit die Rococo-tydperk (Fransen 1981:35). Die D'Oyly-prent *View of Mr Latega's Farmhouse [...]* het 'n stoep voor. 'n Persoon sit op die stoep aan die regterkant van die voordeur. Daar is geen ingeboude stoepbanke of 'n sentrale trap in die middel wat na die stoep lei nie, want dit is 'n lae stoep. Die D'Oyly-prent *View of Field Cornet Mallung's Farm House [...]* het moontlik ook 'n stoep, maar die prieel en tuinmuur verberg dit. Stoepbanke is ook nie sigbaar nie. Gewoonlik het bome, veral eikebome,

koelte aan die stoep verskaf. Priële het soms ook koelte aan die stoep verskaf en pilare het gewoonlik die wingerd ondersteun (Hattingh 1977:325, 341; De Bosdari 1964:19, 20). Alhoewel priële gewoonlik 'n onlangse byvoeging tot die Kaapse plaashuis is, is daar aanduidings dat priële wel voor huise gedurende die laat agtiende eeu voorgekom het. Kolonel RJ Gordon se prent van Groene Kloof (Mamre) in 1778 toon 'n woonhuis met 'n prieel op die voorstoep (Walton 1989:7). Die prent van JC Friderici van Meerlust, Stellenbosch, in 1798 toon ook 'n prieel voor die plaashuis (Neethling 1995:158). Hieruit kan die afleiding gemaak word dat priële voor plaashuise gedurende die agtiende eeu nie so 'n vreemde verskynsel was nie, veral wanneer die twee uiteenlopende areas van bogenoemde pikturale dokumentasie in ag geneem word.

Die stoep was gewoonlik van plaveistene, klip of stene gebou. Die rante van die stoep was dikwels met klein baksteentjies, *klompjes*, geplavei. Die trappe wat in die middel van die stoep was, was ook met *klompjes* plavei. Hierdie *klompjes* was van Holland ingevoer en aangesien dit baie duur was, was dit slegs vir die trappe en stoeprante gebruik (Hattingh 1977:351; Obholzer e.a. 1985:51; Lewcock 1963:10). De Fortuin in Wellington se stoep is van rivierklip (Obholzer e.a. 1985:213). Ronde rivierklippe kom algemeen in rivierbeddings in die omgewing voor.

Mure: Die winterreën het verwerking veroorsaak en daarom was die buitemure van die plaashuise elke paar jaar afgewit. Die huise is gewoonlik in November, na die reënseisoen verby is, afgewit. Gewoonlik was die buitemure wit of groen geverf, want blou en geel was skaars. Die onderste gedeelte van die mure was soms tot vensterbankhoogte geverf sodat dit soos nageemaakte marmer gelyk het om die modderplasse te verberg (De Bosdari 1964:20; Lewcock 1963:383; Obholzer e.a. 1985:61). De Twyfeling se plaashuis het 'n soortgelyke geverfde dado tot vensterbankhoogte (Fransen & Cook 1965:141). De Twyfeling se woonhuis dateer egter uit die negentiende eeu. Dit kom egter nie op een van die pikturale werke wat gevind is voor nie.

John Barrow verwys vir die eerste maal na *paintstone* in 'n brief op 4 Julie 1797 vanaf die Paarl aan Lady Anne Barnard. Barrow skryf dat wanneer die *paintstone* oopgebreek word, daar 'n fyn gekleurde poeier binne gevind word. Dit is met olie gemeng en die mense van die vallei het die *paintstone* gebruik om hulle waens en huise te verf. Dit het in elke moontlike kleur behalwe groen voorgekom, maar blou was blykbaar ook skaars (Fairbridge 1924:38-41). In 'n brief aan Hendry Dundas op 29 November 1797 bevestig Lady Anne Barnard dat *paintstone* in groot hoeveelhede in die Paarl-omgewing gevind word. Hierdie poeier is met olie gemeng en die inwoners gebruik dit om hulle huise en waens te verf (Jeffreys 1964:75).

Binnemure was gewoonlik wit geverf, maar volgens Obholzer e.a. (1985:61) is daar toenemende bewyse dat binnemure in verskillende kleure geverf was. Picton-Seymour noem dat alle deftige laat agtiende-eeuse en vroeg negentiende-eeuse huise se binnemure met patrone beskilder was (1989:58). Slegs eenvoudige huise se binnemure was wit geverf. Die binnemure van Kaapse huise was nooit met paneelwerk bedek nie, want hout was baie skaars (Picton-Seymour 1989:58; Obholzer e.a. 1985:61).

Deure: Die vroegste deure in die Wagenmakersvallei was soortgelyk aan 'n eenvoudige vensterluik, dit wil sê drie vertikale houtpanele wat deur twee dwarsplanke bymekaar gehou word. Hierdie vroeë deure het ysterbeslag en tongskarniere gehad (Obholzer e.a. 1985:202). Die voordeur het later een van die belangrikste kenmerke van die Kaapse huis geword en was in die middel van 'n lang fasade geplaas. Die voordeur was soos 'n staldeur horisontaal in twee dele verdeel, met die onderste gedeelte slegs een meter hoog. Dit het beteken dat die onderste gedeelte toegemaak kon word en die boonste gedeelte oopgehou kon word om lig en lug in te laat, maar die werfdiere buite te hou. Vertikaal verdeelde voordeure is selde gedurende die agtiende eeu in die platteland gevind, behalwe in die geval van deftige huise (Obholzer, Baraitser & Malherbe 1985, 51:51; Hattingh 1977:340). Die detail op die deure van die twee D'Oyly prente is nie duidelik sigbaar nie, want dit is van 'n afstand geskilder.

Deure was gewoonlik van kiaat gemaak wat van Burma en Indië ingevoer is, maar in die binne-land was kiaat selde beskikbaar. Stinkhout is algemeen vir buitedeure gebruik omdat dit nie maklik verweer het nie. Geelhout het geneig tot verrotting en verwering in die buitelug en is dus meer vir binnedeure gebruik (Lewcock 1963:382; De Bosdari 1964:21). Slegs die voordeur het gewoonlik in kussingpanele gehad, want deure met paneelkonstruksie was duur (Lewcock 1963:383). Daarenteen was die agterdeur en kombuisdeur baie eenvoudig. Dit het uit 'n bo- en onderdeur bestaan en was gewoonlik ongeveer een meter wyd en ongeveer 1,8 meter hoog. Die deur was gewoonlik verdeel op 'n vlak gelyk met die vensterbanke. Buitedeure en houtwerk was gewoonlik groen geverf (Cook 1975:11; Lewcock 1963:383; Obholzer e.a. 1985:55). Die tongskarniere was van gegote yster en die deurknoppe en vingerplate van koper gemaak (Hattingh 1977:340). Soms het pilasters met groewe aan weerskante van die voordeur voorgekom. Hierdie pilasters het 'n pediment of kroonlys ondersteun. Aanvanklik was hierdie pilasters van hout gemaak, maar aangesien die hout geneig was om te verweer, het pleister na 1780 toenemend gewild geword. Teen 1800 was pleisterpilasters algemeen. Pilasters het nie net aan weerskante van die voordeur voorgekom nie, maar ook op die uithoeke van die fasade (Lewcock 1963:11; De Bosdari 1964:22; Biermann 1955:36).

Vensters: Vensters was altyd simmetries geplaas aan die voorkant van die gebou. Twee halfgrootte vensters was een elk aan weerskante van die voordeur geplaas. Vier volgrootte vensters, twee aan elke kant van die voordeur, het die fasade voltooi. In die geval van kleiner huise het twee volgrootte vensters, in plaas van vier vensters, aan die voorkant van die huis voorgekom (De Bosdari 1964:23). Die D'Oyly-prent *View of Field Cornet Mallung's Farm ...* gee nie 'n duidelike beeld van die vensters aan die voorkant van die huis nie. 'n Venster kom egter aan die sykant van die regter entgewel voor. Dit lyk asof dit 'n swaairaamvenster met geslote luike kan wees. Die D'Oyly prent *View of Mr Latega's Farm house* toon 'n kleinerige huis met vier vensters, twee swaairaamvensters elk, aan weerskante van die voordeur. Die luike is oop en die twee halfgrootte vensters, een elk aan weerskante van die voordeur, is afwesig.

Die vroegste vensters was klein en die mure is na binne skuins gemaak om meer lig in te laat. Die swaairaamvensters is gelyk met die buitemuur geplaas. Die vensters het na binne en die luike na buite oopgemaak (De Bosdari 1964:23; Malherbe 1997:14). Volgens Obholzer, Baraitser & Malherbe (1985:54,55) is swaairaamvensters nie noodwendig 'n aanduiding van die ouderdom van die huis nie, maar wel van styl aangesien swaairaamvensters eenvoudiger is. Die plaas De Fortuin het swaairaamvensters (Obholzer, Baraitser & Malherbe, 1985:211).

Gedurende die laaste helfte van die agtiende eeu vervang skuifraamvensters die swaairaamvenster. Skuifraamvensters was dikwels slegs aan die voorkant van die gebou geplaas, terwyl die swaairaamvensters langs die kant en aan die agterkant van die huis behou is (Hattingh 1977:340; De Bosdari 1964:23). Die skuifraamvensters was heelwat groter as die swaairaamvenster, met die verhouding van die breedte 1:2, dus 'n dubbelvierkant (Biermann 1955:40). Die boonste gedeelte van die skuifraamvenster was vas en net die onderste gedeelte kon skuif. Slegs die onderste gedeelte het 'n luik gehad. Daarom was die boonste gedeelte van die skuifraamvenster gelyk met die muur en die onderste gedeelte van die venster ingelaat, sodat die luik in die spasie toegemaak kan word. Hierdie luike het gewoonlik 'n kussingpaneel gehad. Die luike het die son en hitte buite gehou (De Bosdari 1964:22, 23; Hattingh 1977:325).

Daar was ook soms 'n enkel venster in die voorgewel wat die solder verlig het (Hudson 1965:2). Die gewel van die plaashuis in die D'Oyly-prent *View of Field Cornet Mallung's Farm House* toon 'n venster.

Die bolig bokant die voordeur verskaf lig aan die andersins donker huis. Soms het die bolig uit 'n dubbele raam bestaan wat afgeskuif kon word wanneer die bo-deur oop was. Dit was veral op winderige dae gebruik sodat lig ingelaat kon word. De Twyfeling (1818) is 'n voorbeeld van 'n

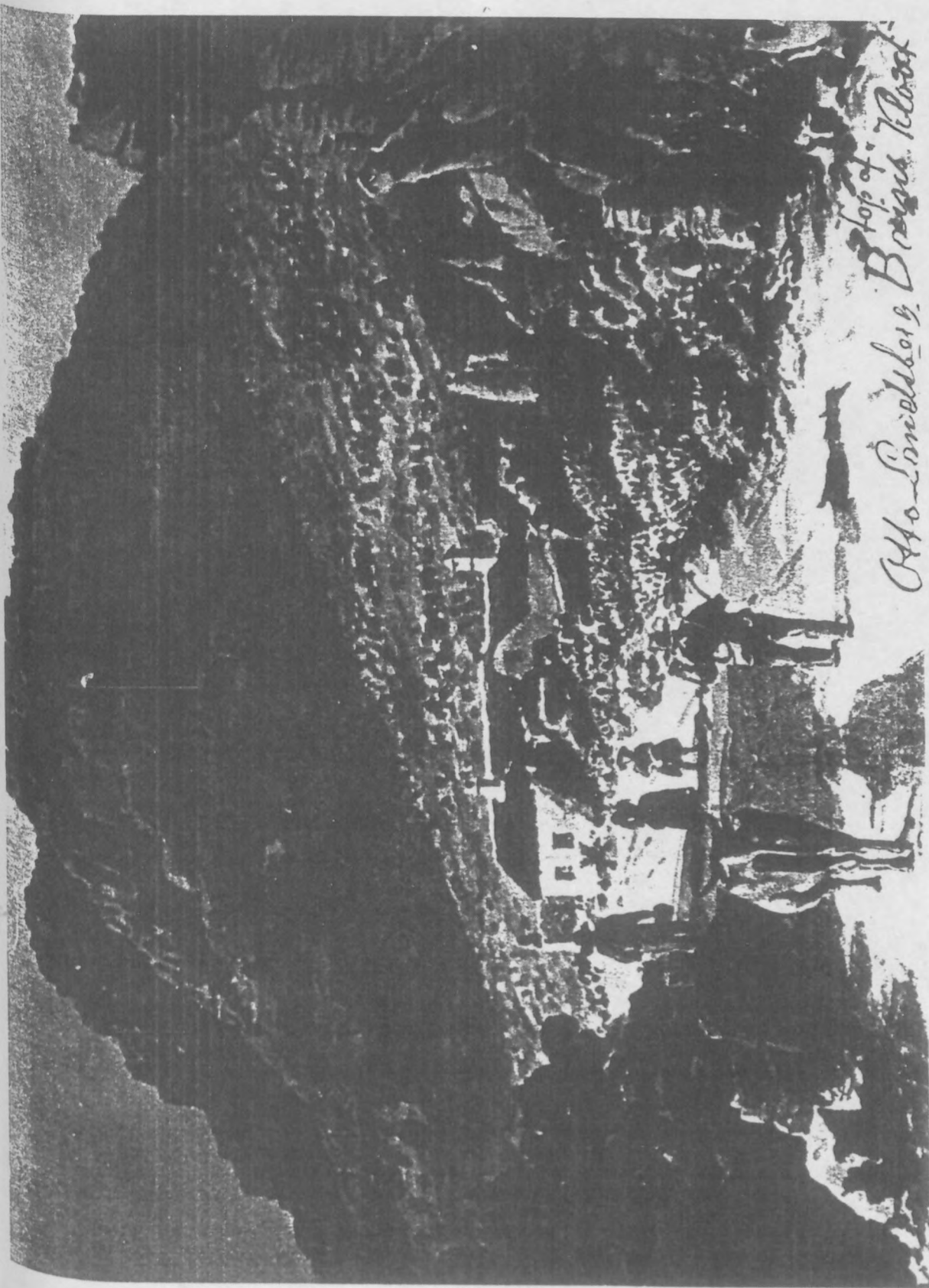
voordeur met 'n bolig wat 'n dubbele raam het (Fransen & Cook 1965:141; Picton-Seymour 1989:49; Hattingh 1977:340). Lady Anne Barnard skryf op 29 November 1797 aan Henry Dundas en noem dat hulle oornag het in 'n *very respectable looking English farmhouse* (Robinson 1973:85). Lewcock skryf dat die Britse Besetting se invloed tot uiting gekom het in die bolig. Hierdie boligte was gewoonlik waaiervormig met festoene en slingers (Lewcock 1963:43). Vermoedelik het 'n Engelse bolig aanleiding gegee tot hierdie beskrywing van Lady Anne Barnard. In die D'Oyly prent *View of Field Cornet Mallung's Farm House* is die bolig nie sigbaar nie. 'n Vierkantige bolig met nege ruite is sigbaar bokant die deur in die prent *View of Mr Latega's Farm house*. Volgens Lewcock (1963:51) het hierdie tipe bolig gedurende die agtiende eeu algemeen aan die Kaap voorgekom.

Pleisterversierings was ook soms rondom of bokant die vensters aangebring, soos byvoorbeeld by Rhebokskloof en De Twyfeling (Fransen & Cook 1980:10, 244; 1965:141). Die vensters en luike in die platteland was van stinkhout gemaak en groen geverf (Lewcock 1963:10, 11).

Vloere: Daar was 'n tekort aan hout vir die gebruik van vloere tot aan die einde van die agtiende eeu. Daarna is hout ingevoer. Soms was stinkhout gebruik vir vloere in die laat-agtiende eeu, maar dan was dit hoofsaaklik in die Kaap gebruik in slaapkamers of op die boonste vlak van Kaapse dubbelverdieping huise (Hattingh 1977:341; Lewcock 1963:10; De Bosdari 1964:21). Bataafse teëls is selde in die platteland gebruik vir die vloere van die voor- en agterhuis, omdat die vervoer van goedere bemoeilik is deur die sand van die Kaapse Vlakte. Kleivloere bedek met 'n laag beesmis en osbloed en perskepitvloere was meer algemeen in die Wagenmakersvallei (De Bosdari 1964:21; Obholzer e.a. 1985:52).

Vuurherd: Die kombuis was altyd aan die einde van 'n vleuel geplaas, ongeag die grondplan van die huis. Die kombuis was so geplaas sodat die skoorsteen van die vuurherd deur die gewel ondersteun kon word (Cook 1975:11, 25; Fransen & Cook 1980:2). Die skoorsteen is ook aan die buitemuur geplaas om sodoende 'n maksimum verspreiding van hitte na buite toe te laat. Die vuurherd was feitlik altyd in die kombuis en kaggels is selde in die ontvangskamers aangetref (Lewcock 1963:416; De Bosdari 1964:23). Die twee Stade-prente van 1710, asook die Otto Landsberg-skildery toon egter skoorstene in die middel van die dakstrukture aan. Dit was heel moontlik die gevolg van latere aanbouings.

Gewels: Die entgewel is heelwat eenvoudiger in vergelyking met die voorgewel, met min of geen versiering. Die funksie van die entgewel was om te voorkom dat sterk storms die dak afruk (Hattingh 1977:338; De Bosdari 1964:29; Fransen & Cook 1980:16). 'n Wolfent kon in plaas

O Landsberg: Top of Bainskloof

van 'n entgewel voorkom, byvoorbeeld Bloublommetjieskloof (Fransen & Cook 1980:240; De Bosdari 1964:29). 'n Voorbeeld van 'n wolfent verskyn in die Otto Landsberg-prent *Top of Bainskloof* aan die regterkant van die prent.

Die vroegste entgewels was die spitsgewel, byvoorbeeld Onverwacht (1799), en die skoorsteengewel. Die skoorsteengewel het eenvoudige, reguit sye wat skuins na bo loop en eindig in 'n vals skoorsteen. Hierdie entgewel het tot aan die einde van die agtiende eeu voorgekom (Fransen & Cook 1980:16; Fransen & Cook 1965:40). 'n Voorbeeld van 'n skoorsteengewel kom voor op die geboue van die D'Oyly-prent *View of Field Cornet Mallung's Farm House*.

Die trapgewel is 'n entgewel met trappe en daar word beweer dat indien die grasdak aan die brand raak, kan die emmers water met die trappe opgedra word. Hierdie entgewel het voor en na 1800 voorgekom (De Bosdari 1964:29, 30; Fransen & Cook 1980:21). Meeste entgewels is eenvoudige weergawes van die voorgewel. Die entgewel het egter sy holboleienskappe, in teenstelling met die voorgewel, lank na 1800 behou, byvoorbeeld Welvanpas (1817) (Fransen & Cook 1980:21). Barokentgewels met 'n skulp- en krulmotief het gedurende 1775-1800 voorgekom. Ander entgewels wat voorgekom het, was die entgewel met reguit sye en visstertkopstuk, holbolentgewel met die gepunte kopstuk en die plat spits entgewel. Laasgenoemde het gedurende die middel van die negentiende eeu voorgekom (Hattingh 1977:339, 340; Fransen & Cook 1980:241).

Die voorgewel strek oor die wydte wat die voordeur en twee halwe vensters aan weerskante insluit. Die Kaapse grasdakhuise het geen geute gehad nie en daarom het die gewel ook 'n funksie vervul, naamlik om reën, asook brandende riet gedurende 'n brand, van die voordeur weg te hou (Hattingh 1977:333; Fransen 1981:32). Volgens Lewcock is dit moontlik dat baie plaaswonings sonder gewels gebou is en dat slegs 'n wolfneus oor 'n soldervenster gedek is (1963:14). Lewcock skryf ook dat die tekeninge van kolonel Robert Gordon aandui dat baie huise sonder gewels was tot na 1790. Lewcock beweer dat ou gewels herbou is in nuwe ontwerpe (1963:14).

Fransen & Cook noem dat in die tydperk vanaf ongeveer 1750 tot 1850, dit ondenkbaar vir 'n welvarende boer was om 'n huis sonder 'n gewel te bou (1980:4). 'n Aantal plaaswonings in Wellington het geen gewel aan die agterkant van die huise nie, bv. Rhebokskloof, Welvanpas en Onverwacht in die Bovlei (Fransen & Cook 1965:144; 1980:240, 242). Die D'Oyly-prent *View of Mr Latega's Farm house* toon 'n gebou aan die regterkant met 'n voorgewel maar sonder 'n agtergewel.

Aanvanklik was die grasdak slegs bokant die deur gelig, om plek te maak vir 'n venster wat lig aan die solder verskaf het. Hierdie wolfneus het probleme verskaf, omdat dit moeilik was om die dak by die wolfneus waterdig te maak. Daarom het die wolfneus 'n relatiewe kort lewensduur gehad en dateer die meeste wat vandag nog bestaan, uit die negentiende eeu (Fransen & Cook 1980:4, 6; Fransen 1981:29, 31). Die gelobde gewel waarvan Joostenberg 'n voorbeeld is, het nie op die platteland gewild geraak nie (Fransen 1981:32). Daar is geen voorbeeld van die gelobde gewel in Wellington nie.

Die holbolgewel kom volgens Fransen & Cook (1980:6) gedurende die tydperk 1756 tot 1791 voor. Die eenvoudige holbolgewel het baie lank voortbestaan en ná 1775 word dit toenemend deftiger, die lyswerk en profilering opmerklik swaarder en bonkig. Die gewels verdeel en kry 'n skulp- of waaivormige motief tussen die krulle (Biermann 1955:24; Fransen & Cook 1980:6, 10). Die Barokgewel kry nog siervorms op die gewelveld en bereik sy hoogtepunt teen ongeveer 1790 (Hattingh 1977:334). Die ontwerpe op die gewel is uitgevoer met kalkpleister. Hierdie kalkpleister se elastiese eienskappe het dit geleen tot die Barok-ontwerpe, krulle en motiewe (Biermann 1955:29). Rhebokskloof (ca 1785) het 'n deftige voorgewel met konvekse lyswerk wat op die gewelveld krul. Die gewel is in twee krulle verdeel met 'n skulp tussenin. Alhoewel die gewel nie 'n datum het nie, behoort dit volgens Fransen & Cook tot die tydperk ca 1785 (Fransen & Cook 1965:144). Die D'Oyly-prent *View of Field Cornet Mallung's Farm House* toon 'n plaashuis met 'n eenvoudige holbolgewel. Aangesien dit vanaf 'n afstand geskilder is, is detail onsigbaar.

Soms kom variante van gewels voor. Die plaaswoning Onverwacht aan de Leeuwenrivier se gewel is gedateer 1799. Hierdie holbolgewel is baie breed en die konvekse kurwes is ooglopend meer dominant as die konkawe kurwes. Die geweltop verdeel in twee krulle, maar in plaas van 'n skulp is daar 'n miniatuur gewel, soortgelyk in die vorm van 'n kroon, met 'n holbol buitelyns bo-op die geweltop. Die profilering is baie swaar en 'n pynappel, bome en sierkranse versier die gewelveld. Volgens Fransen & Cook verteenwoordig hierdie gewel die laaste fase van die holbolgewel. Onverwacht se gewel kan ook as 'n dubbelgewel beskryf word. De Fortuin en De Twyfeling wat uit die negentiende eeu dateer het soortgelyke gewels (Fransen & Cook 1980:238, 240).

Die Rococo-gewel het golwende c- en s-kurwes. Vlakker, dunner en fyner lyswerk kenmerk hierdie styl (Fransen 1981:32).

In die jare 1791 tot 1795 vind daar 'n terugkeer tot Nederlandse Klassisisme van die sewentiende eeu plaas. Die oorgang na die Neo-Klassisisme en die herlewing van die Klassisisme word deur die Britse Besetting aan die Kaap bespoedig. Die Neo-Klassieke geboue word gekenmerk deur eenvoud en waardigheid. Die pilaster- en pedimentgewels het ná 1795 feitlik oornag hul verskyning gemaak (Fransen 1981:65; Biermann 1955:63, 64; Fransen & Cook 1980:13). Tog het die holbolgewel nog hoogty op die platteland gevier. In Wellington het 'n groep variante hul verskyning gemaak. Hierdie gewels was heel moontlik die werk van een persoon en val gedeeltelik in die kategorie van holbol- en pilastergewels, naamlik Onverwacht (1799), De Fortuin en De Twyfeling. Laasgenoemde twee het pilasters op die gewelveld (Fransen & Cook 1980:13).

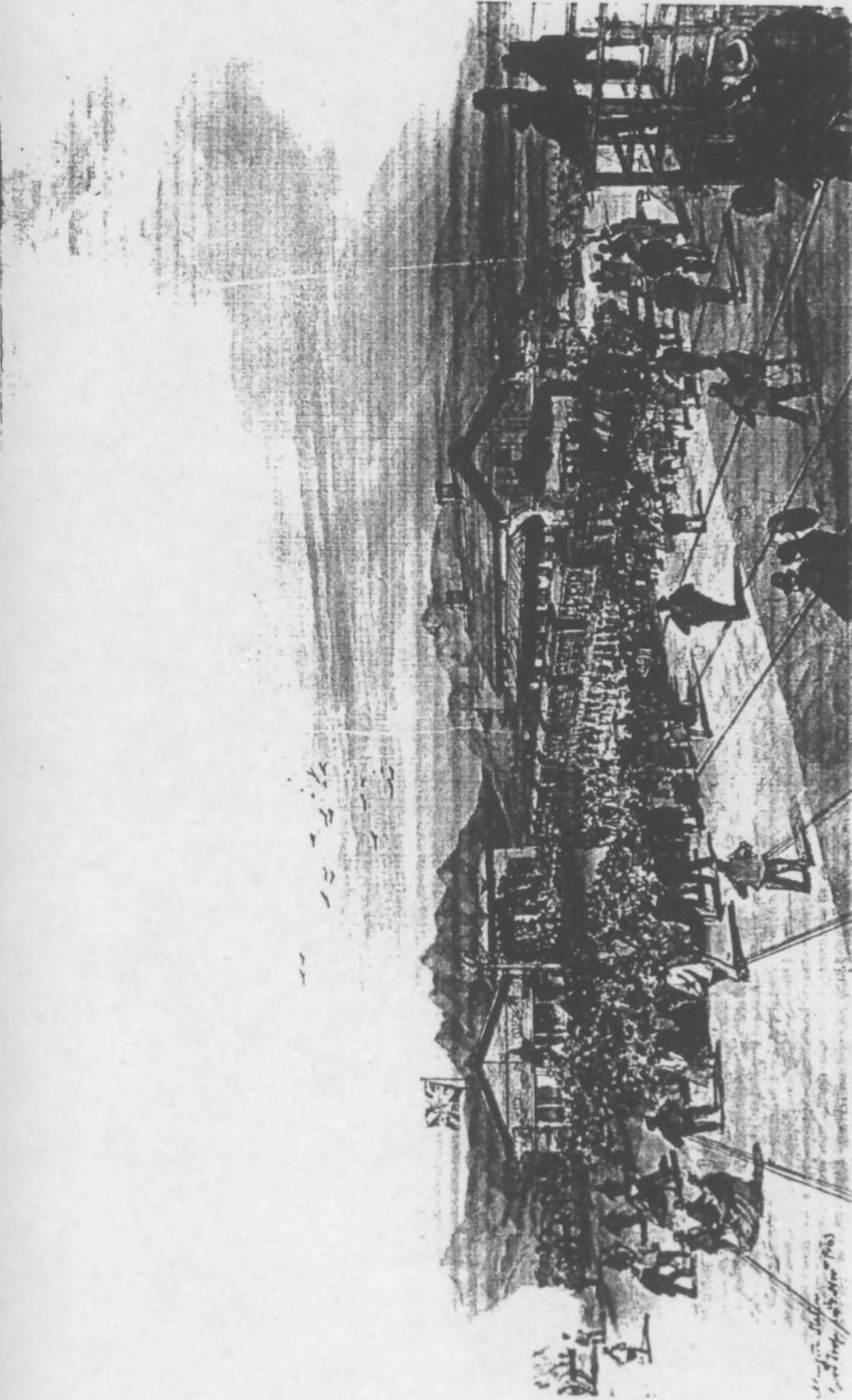
6.4. BRITSE TYDPERK : 1806 - 1910

6.4.1 Negentiende-eeuse plaaswonings

Verskeie faktore gee aanleiding daartoe dat die negentiende eeu aan die Kaap 'n tydperk van geweldigse veranderinge was.

Die Boland word vroeg in die negentiende eeu getref deur 'n aantal natuurrampe, byvoorbeeld die swaar aardbewings van 1809 en 1811, asook die swaar winterstorms van 1822. Ou huise en geboue word hierdeur verwoes en die nuwe geboue word in die styl van die Neo-Klassisisme gebou. Dit is belangrik om te besef dat die Eerste Britse Besetting in 1795 plaasgevind het in 'n tydperk waarin die herlewing van die Klassisisme op sy hoogtepunt was (Biermann 1955:68; Lewcock 1963:29). Ná die Tweede Britse Besetting van 1806 word die Engelse invloed op die Kaapse argitektuur geleidelik meer, maar die afstand en isolasie veroorsaak dat nuwe boustyle veel later in die platteland posgevat het (Rode 1988:72). In die platteland was huise nog volgens die ou boumetodes gebou, maar stylvermengings vind plaas en huise word verander deur die byvoeging van hoë Regency vensters, hortjies en verandas. Die basiese grondplan van die Kaaps-Hollandse huis, met die voorgewel, het egter dieselfde gebly (Lewcock 1963:29, 423).

Die Nywerheidsomwenteling in Brittanje het aanleiding gegee tot die ontdekking en gebruik van nuwe boumateriale en boumetodes. Die negentiende eeu word gekenmerk deur voorafvervaardigde produkte, massavervaardiging en die ontwikkeling van boumateriale soos sinkplaat en gietyster. In Suid-Afrika was veral konsolles, stoeprelings en verandapilare gewild (Picton-Seymour 1977:1, 11, 17). Die Kaap word 'n afsetgebied vir gietyster, smeedyster en sinkplaat en die

TW Bowler: Wellington Station

bekendstelling van hierdie nuwe produkte en boumetodes word oor die hele Suid-Afrika deur middel van katalogusse, byvoorbeeld dié van Walter MacFarlane, Glasgow, Skotland, versprei. Patroonboeke is ook deur plaaslike vervaardigers as inspirasie gebruik (Picton-Seymour 1977:5, 7).

Die instelling van voorkeurtariewe in 1814 vir die uitvoer van Kaapse wyne na Brittanje, groter plase, asook die instelling van erfpag vir boere in 1813 lei tot ongekende welvaart vir die boere in die Drakensteinvallei (Rode 1988:75). Tot en met die voltooiing van die spoorlyn vanaf Kaapstad tot Wellington in 1863, was tradisionele boumetodes hoofsaaklik nog in die Wellington-omgewing gebruik. Hierdie verbeterde vervoerstelsels het voorspoed en welvaart in Wellington bevorder en nuwe boumetodes het noodsaaklik geword om te voldoen aan die behoefte aan nuwe huise (Picton-Seymour 1977:143). Die ontdekking van goud en diamante, asook die invloed van die spoorlyn wat die vervoer van materiaal vergemaklik het, het die boubedryf bevoordeel. Die Bowler-prent *Wellington Station* toon die aankoms van die eerste trein in Wellington. Ou huise word 'gemoderniseer' deur die gebruik van sinkplaat en gietyster. Sinkplaat verskyn op die dakke van ou Kaaps-Hollandse huise, want dit was veiliger as riet in geval van brand en die onderhoud van sinkdakke was ook goedkoper. Klimaat het ook 'n rol gespeel in die aanvaarding van die nuwe modes en produkte, soos die gebruik van sinkplaat vir die verandas en stoepdakke. Die sinkdakke van die stoep het koelte verskaf (Picton-Seymour 1977:5, 11, 143). Die voorkoms van die Kaaps-Hollandse huis verander met die gebruik van hierdie nuwe boumateriaal. Daar vind stylvermenging plaas tussen die Kaapse en Engelse boustyle en dit is veral duidelik deurdat byna elke huis 'n veranda oor die stoep aangebou het nadat sinkplaat en gietystertraseerwerk goedkoop ingevoer is (Biermann 1955:87). Die opheffing van die voorkeurtariewe vir wyn, arbeidsprobleme, die vernietigende gevolge van filoksera op die wynbedryf, die uitwissing van lemoenboorde in Wellington deur die Australiese luisplaag asook die hewige droogtes gedurende die laat negentiende eeu plaas die boere onder geweldige finansiële druk. Dit lei daartoe dat die plaashuise nie soveel verander soos die dorps huise nie. Nuwe plaashuise op onderverdeelde plase het egter die nuwe Engelse invloed getoon (Rode 1988:75; Standard Bank Argief 1891: INSP 1/1/177). Ná die brand van 1875 wat groot gedeeltes van Wellington verwoes het, is baie rietdakke vervang deur sinkdakke (Hoogenhout 1980:12).

6.4.1.1 *Grondplanne*

Gedurende die vroeg negentiende eeu was plaashuise in die Wagenmakersvallei nog volgens die letter-van-die-alfabet grondplan gebou. Volgens Fransen het die reghoekige grondplan die tra-

disionele grondplan na 1840 begin vervang (Fransen 1981:101). Voorbeelde van plaashuise in die Wagenmakersvallei-omgewing volgens die tradisionele grondplan is Welvanpas (1817) met 'n H-grondplan; De Twyfeling (1818) met 'n H-grondplan; De Fortuin (1819) met 'n T-grondplan; De Wolvenhoek (1819) met 'n H-grondplan en Groenberg met 'n dubbele T-grondplan (TT) (Fransen & Cook 1965:142-145; 1980:242). Biermann skryf dat in die geval van die H-grondplanhuis is die binnehowe tussen die vleuels onderdak gebring, wat gelei het tot 'n vierkantige grondplan (1955:89).

Teen ongeveer 1840 maak die reghoekige, tweevertrek-diep grondplan sy verskyning. Hierdie huise het wyer en hoër dakke gekry, want die grondplan was meer as een vertrek diep en vleuels was dus nie meer nodig nie (Fransen & Cook 1980:3; Fransen 1981:101). Hierdie grondplan sluit 'n ingangsportaal in wat die voorhuis vervang en na 'n groot leefvertrek lei, wat in die lengte geplaas is. Hierdie nouer ingangsportaal het een of twee vertrekke aan weerskante gehad, wat die een in die ander geloop het (Fransen & Cook 1980:3; Rode 1988:72). Mary Otis Preston beskryf die Joubert-plaashuis en noem dat die sitkamer aan die linkerkant van die ingangsportaal geleë was en dat die gastekamer op sy beurt uit die sitkamer geloop het (WM Preston: Joernaal I 1882:70). Die ingangsportaal veroorsaak 'n verandering in die strukturele beplanning van die huis, asook 'n verandering in die voorkoms van die huis se fasade. Die halwe vensters wat voorheen aan weerskante van die voordeur voorgekom het, was nou oorbodig, want daar was nie meer plek nie. Die volgrootte vensters van die vertrekke wat langs die ingangsportaal geleë is, word nader aan die voordeur geplaas, sodat hulle reg onder die kante van die gewel geleë is (Fransen & Cook 1980:3). Voorbeelde van plaashuise met 'n tweevertrek diep plan in die Wellington-omgewing is Oak Lodge (1853) en Groenfontein I. Fransen en Cook (1980:241) beweer dat Groenfontein in ongeveer 1810 gebou is en dat dit nie ongewoon in die Paarl-Wellington omgewing is om op so 'n vroeë stadium 'n reghoekige grondplan aan te tref nie (Fransen & Cook 1965:140, 142; 1980:241). Stucki skryf dat die huise in die Blouvillei kleiner en eenvoudiger was (1935:36).

6.4.1.2 Boumateriaal

Die boumetodes wat in die Wellington-omgewing gebruik is, het hoofsaaklik tradisioneel gebly tot die opening van die spoorweglyn vanaf Kaapstad in 1863 (Picton-Seymour 1977:143). Die klei is gebrei deur 'n gat te grawe, die grond los te maak en vol water te tap. Dan is die hele kraal se beeste, skape en perde in die gat rondgejaag. Die klei is dan deur die vee gebrei en deur hierdie proses het die klei tweemaal so hard geword (SKN WEL IX TRD:19). Die bakstene is dan gevorm en gebak. Indien plaaslike bakstene nie gebruik is nie, kon daar bakstene vanaf

Klapmuts verkry word (Rossouw 1940:37; Stucki 1935:38; Picton-Seymour 1977:38). Die huis is dan met kleibakstene op ronde klippe gebou sonder 'n fondament (Hoogenhout 1980:12).

6.4.1.3 *Stoepe en verandas*

Teen die middel van die negentiende eeu maak massavervaaardiging die uitvoer van voorafvervaardigde onderdele vanaf Brittanje moontlik en katalogusse stel die oneindige verskeidenheid van produkte soos verandapilare, konsoles en stoeprelings bekend. Gietystertraseerwerk en sinkplaat is goedkoop ingevoer en verandas en versierings aan ouer huise gelas (Picton-Seymour 1977:22; Picton-Seymour 1989:39; Rode 1988:75). Fransen beskryf die veranda as 'n lae afdak oor die stoep, wat rus op dun hout- of metaalpilare, soms met sykante wat skuins afloop sodat dit soos 'n tent lyk (1981:98). Die sinkplaatdak van die stoep en veranda was gekurf of reguit en met breë strepe gevef (Picton-Seymour 1977:31; Biermann 1955:87). Die stoepdak van die stasiegebou in die Bowler-prent *Opening of the Cape Town to Wellington Railway line* is reguit en alhoewel dit nie sigbaar op die prent is nie, ondersteun gietyster konsoles die dak. Stoepmure word 'n verlenging van die huis se buitemure met gekleurde diamantvormige vensters (Picton-Seymour 1977:22).

Die veranda se gewildheid kan toegeskryf word aan die feit dat dit nie net bloot dekoratief was nie, maar ook omdat dit beskutting teen die weerselemente verskaf het (Picton-Seymour 1989:39). Biermann skryf dat die oop stoep veral gedurende die reënerige maande lastig was, want die reën het teen die voordeur vasgeslaan en water het langs die groot vlak van die voorgevel afgestort. Klimaat het dus ook 'n rol gespeel by die aanvaarding van verandas en stoepe met dakke (Biermann 1955:88; Picton-Seymour 1977:5).

Gedurende die laat negentiende eeu word houtverandas met houtfiguursaagwerk en stoepkamers gewild (Rode 1988:75). Biermann skryf dat stoepkamers 'n manier was om by 'n huis aan te bou en dat dit ook die stoep se nuttigheid verhoog het (1955:65). Stoepkamers het volgens Fransen beskutting teen die wind gebied (1981:98). Versailles (1870) wat 'n H-grondplan het, word H deur die twee stoepkamers aan te bou (Biermann 1955:89). Welvanpas het 'n bedekte stoep en De Twyfeling het 'n swaar veranda gedurende die negentiende eeu gekry (Simons 1987:186; Fransen & Cook 1965:141).

6.4.1.4 *Mure*

Gedurende die negentiende eeu word versieringsmotiewe soms aan die buitemure van plaashuise aangebring. In die geval van huise met pilastergewels, is pilasters soms ook op die hoeke van

die huise aangetref, soos in die geval van Onverwacht in die Bovlei (1815) wat sy gewel verloor het, maar die pilasters op die hoeke van die huis is nog sigbaar (Fransen & Cook 1965:141). Victoriaanse huise se mure het rustiekwerk deur middel van groefies in die pleister gekry. Klip-blokke is in die pleister nageboots op die hoeke van die huise en as omraming van die vensters. Eenvoudige huise het gewoonlik eenvoudige pleisterbande om die deure en vensters gekry. Geprofileerde pleisterlyste met konsoles is ook bokant deure en vensters aangetref (Fransen 1981:101).

6.4.1.5 Voordeure

Plaashuise wat gedurende die vroeg negentiende eeu in die Wagenmakersvallei gebou is, het nog steeds horisontaal verdeelde voordeure gehad. Die kussingpaneel op die voordeur kon gefatsoeneerd gewees het, soos in die geval van Hexenberg en Nabygelegen of ongefatsoeneerd en eenvoudig, byvoorbeeld De Twyfeling (Obholzer e.a. 1985:212, 219). Die voordeure het ook soms gegroefde pilasters aan weerskante gehad waarop 'n argitraaf gerus het, byvoorbeeld De Twyfeling, Nabygelegen en De Fortuin (Fransen & Cook 1965:141, 142, 143).

Na die Tweede Britse Besetting het die ontwerpe drasties verander en het vertikaal verdeelde dubbeldeure, in plaas van horisontaal verdeelde deure, algemene mode geword. Hierdie vertikaalverdeelde voordeure het drie of vier panele in elke deur gehad en rustiekwerk of pleisterbande kon die deure omraam (Picton-Seymour 1977:12; Fransen 1981:97, 101). Oak Lodge het 'n vertikaal verdeelde dubbel voordeur met drie panele op elke deur (Fransen & Cook 1965:140).

6.4.1.6 Vensters

Na die Tweede Britse Besetting word skuifraamvensters langer as die vensters uit die Hollandse Tydvak. Die Engelse vensters het 'n verhouding van 3:1 gehandhaaf, teenoor die Kaaps-Hollandse vensters met 'n verhouding van 2:1 of 'n dubbele vierkant. Gedurende die negentiende eeu het die ruite al groter geword sodat die vensters uiteindelik slegs 2 x 2 of 4 groot vensters gehad het, in teenstelling met die 8 x 5 vensters aan die begin van die eeu. Die ruitstafies se profiel was slanker en dieper. Die vensters was vier tot vyf duim teruggeplaas in die muur en die boonste helfte van die skuifraamvenster kon ook afskuif en was nie meer vas nie, bv. die vensters van Oak Lodge en Onverwacht. Luike wat opvoubaar was, het aan die binnekant van die venster voorgekom en het die volle lengte van die venster gestrek. Later het luike weer aan die buitekant van die venster voorgekom, maar in die vorm van 'n hortjie. Teen 1837 was hortjies 'n algemene gebruik by nuwe huise (Fransen 1981:97, 101; Lewcock 1963:87, 321; Fransen & Cook 1965:140, 141).

Die toevoeging van die voorportaal het veroorsaak dat daar geen plek vir die halwe vensters aan weerskante van die voordeur was nie. Vol vensters is nou nader aan die voordeur geplaas (Fransen & Cook 1980:3).

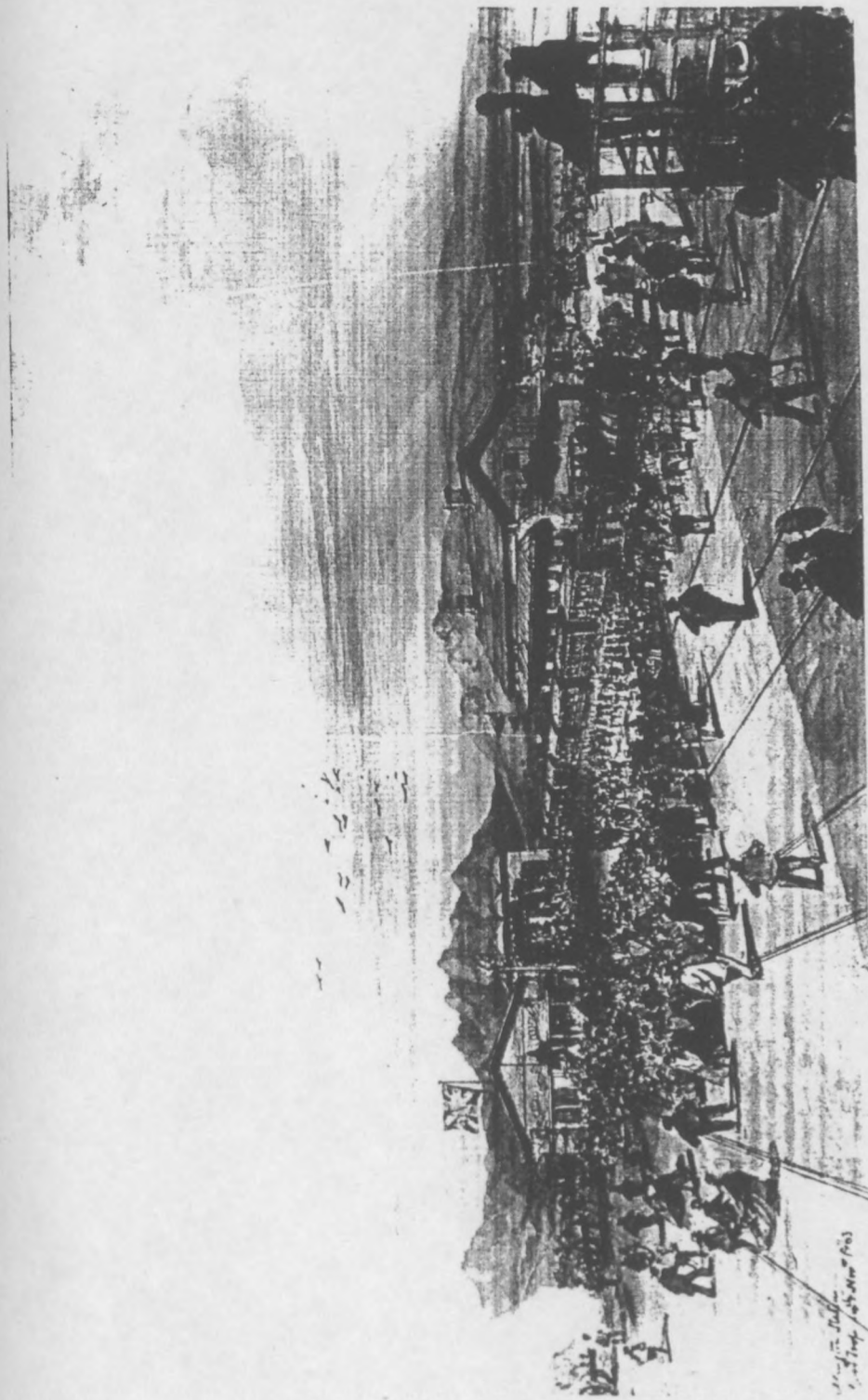
Teen die tyd van die Eerste Britse Besetting aan die Kaap was die meeste van die basiese negentiende-eeuse boligvorms teenwoordig aan die Kaap. Dit was hoofsaaklik in die detail, verhoudings en versieringsmotiewe dat die invloed van die Britse Besetting na vore gekom het (Lewcock 1963:43). Aanvanklik was die glaslatte in 'n halwe sirkel binne 'n reghoekige kosyn en later binne 'n halfmaanvormige kosyn. Slingers of festoene is soms op die buiterand van die bolig aangetref (Fransen 1981:96). Die geometriese ontwerpe was veelvoudig, die ruitstafies delikaat en soortgelyk aan die groot skuifraamvensters. Die houtwerk het al hoe growwer geword met die verloop van die negentiende eeu as gevolg van massaproduksie. Die boligte het kleiner en minder versierd geraak totdat dit uiteindelik slegs uit drie glaspaneel bestaan het. Teen die einde van die negentiende eeu het gekleurde loodglas in rooi en blou in die hoeke van die boligte voorkom, asook verskeie Art Nouveau patrone, byvoorbeeld tulpe, iris en lelies (Picton-Seymour 1989:49).

6.4.1.7 *Vloere*

Gedurende die negentiende eeu is klei- en misvloere nog steeds in die plaashuise van Wellington-omgewing aangetref. Kombuise het perskepitvloere, asook misvloere waarop patrone geteken is, gehad (SKN WEL IX TRD:19). Lady Barbarina Grey besoek 'n huis in die Wagenmakersvallei op 3 Junie 1858 en skryf dat die vloere van klei en beesmis was (Harrington 1997:24, 25). Ook die Blouvilleiskool se vloer was van klei en is elke Vrydagmiddag met verdunde koeimis gesmeer (Stucki 1935:32). Stucki skryf dat in die negentiende eeu kleivloere algemeen in die Wagenmakersvallei was en dat slegs 'n paar huise glad gepleisterde kalkvloere gehad het. Hierdie kalkvloere was met osbloed gekleur, maar was in die winter baie koud.

Plankvloere is slegs by uitsondering gevind (Stucki 1935:36). Vloere het dus gedurende die vroeg negentiende eeu hoofsaaklik ooreengestem met agtiende-eeuse vloere.

Mary Otis Preston skryf dat die vloer van die gasteslaapkamer in die Joubert-plaashuis van klei en bedek met sement was. Sy noem dat die vloer geverf en so glad soos ys was. Die sitkamer-vloer was geolie en gedeeltelik met matte bedek (WM Preston: Joernaal I 1882:70). Kleivloere is met olie behandel (Visser 1954:11). Preston skryf verder dat nog 'n plaashuis ook sementvloere gehad het (WM Preston: Joernaal II 1885:308). Portland sement is sedert 1838 na Suid-Afrika ingevoer (SESA III:139). Stucki skryf dat die spoorlyn wat in 1863 tot by

TW Bowler: Wellington Station

Wellington verleng is, 'n spoedige verandering in die vloere teweeggebring het. Plankvloere het toe meer algemeen geword, alhoewel sy huis eers na 1874 'n plankvloer gekry het. Die Groenbergskool se kleivloer is in 1875 met 'n plankvloer vervang (Stucki 1935:36; Rossouw 1940:33). Daar kan aanvaar word dat na die verlenging van die spoorlyn tot by Wellington in 1863 sementvloere in huise voorgekom het.

Welvanpas (1817) is een van die min plaashuise in Wellington met geteelde vloere (Fransen & Cook 1980:242). Gedurende die laat negentiende eeu was gekleurde oker en terracottateëls in mosaïekpatrone op stoepe en ingangsportale gepak. Linoleum is ook op vloere gelê (Picton-Seymour 1977:33).

6.4.1.8 Dakkonstruksie

Fransen skryf dat huise met rietdakke tot in die sewentigerjare van die negentiende eeu in dorpe en distrikte van die Boland gebou is. Na 1840 maak die reghoekige tweevertrek-diep grondplan sy verskyning en dit veroorsaak dat hierdie huise hoër en wyer dakke kry (Fransen 1981:101).

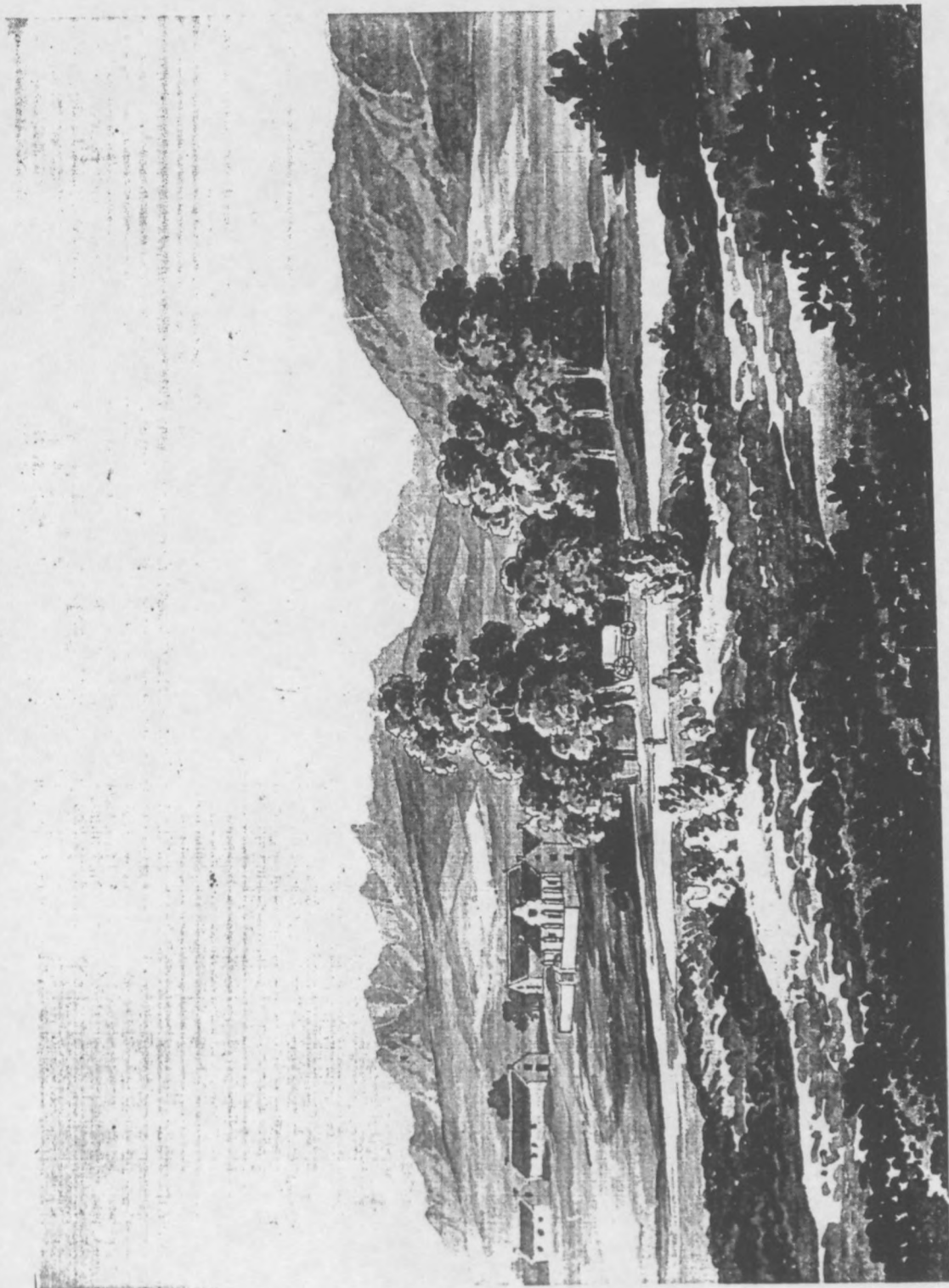
Sinkplaat word deur die ingenieur Walker gedurende die laat twintigerjare van die negentiende eeu ontwikkel. Dit word egter eers teen 1850 na Suid-Afrika uitgevoer. Sinkplaat was uiters geskik vir die Suid-Afrikaanse klimaat, maklik vervoerbaar en maklik om op te rig. Onderhoud was goedkoper en makliker as rietdakke en laasgenoemde is algaande meer met sinkdakke vervang (Lewcock 1963:346; Picton-Seymour 1977:30, 31; Biermann 1955:90). Teen ongeveer 1860 was die gebruik van sinkplaat algemeen. Die gebruik van sinkplaat saam met gietyster bereik 'n hoogtepunt teen die einde van die eeu (Picton-Seymour 1977:31). Die Bowler-prent *Wellington Station, Opening of the Cape Town to Wellington Railway line* dui onder andere die stasie-gebou aan wat baie duidelik 'n sinkdak het. Die verlenging van die spoorlyn tot op Wellington in 1863, asook die brand in die dorp in 1875 het 'n invloed op tradisionele boumetodes in die omgewing gehad. Die Haverfield prent 7th July 1863, *From Wellington ...* toon geboue wat moontlik sinkdakke kan hê. Dit is nie duidelik waarneembaar nie. Die wyse waarop die dakke vanaf die nokke afgeplat is, is 'n negentiende-eeuse dakkonstruksie.

Die vervanging van rietdakke met sinkdakke het tot gevolg gehad dat etlike Kaaps-Hollandse huise in die omgewing se gewels afgebreek is. Die mure van die huise is verhoog sodat die sinkdak daarop kon rus en in die proses is die gewels afgebreek (Fransen & Cook 1965:142). Voorbeelde van huise in die Wellington-omgewing met sinkdakke is Onverwacht in die Bovlei, Nabygelegen, De Wolvenhoek en Vruchtbaar (Fransen & Cook 1965:142, 144, 145; 1980:241).

4th July 1863
 Wellington. Paarl Prakenstein valley & Simon's Berg.

JT Haverfield: 7th July 1863, From Wellington ...

Sir Charles D'Oyly: *View of Field Cornet Mallung's Farm House ...*

6.4.1.9 Solder

Die solder was nog steeds gedurende die negentiende eeu as berg- en stoorplek gebruik. Die mure is verhoog met 'n ekstra halfverdieping om klein soldervensters of lugroosters te akkommodeer. Hierdie venstertjies en lugroosters verskaf lig en lug aan die solder. Die mure wat verhoog is, het gesorg vir ekstra solderspasië sodat daar staanruimte onder die laer, skuins gedeeltes was. Hierdie area onder die dak en plafon het beskerming teen hitte en koue verleen. Klein skuifraamvensters in die voor- en entgewels het lig aan die solder verskaf (Rode 1988:75; Biermann 1955:90; Picton-Seymour 1977:12).

6.4.1.10 Gewels

Gedurende die vroeg negentiende eeu is gewels nog deur die Neo-Klassieke styl beïnvloed en veral pilastergewels met twee of vier pilasters is op plaashuise in die Wellington-omgewing aangetref (Rode 1988:75). Voorbeelde van plaashuise met pilastergewels is De Twyfeling en Groenfontein I. Gewels wat afgebreek is waarvan die pilasters nog sigbaar is, is Onverwacht in die Bovlei, en De Wolvenhoek (Fransen & Cook 1965:141, 142, 144, 145). Pedimentgewels sonder pilasters het ook op negentiende-eeuse plaashuise in Wellington-omgewing voorgekom, byvoorbeeld Oak Lodge en Groenfontein II (Fransen & Cook 1965:140; 1980:241). Gewels se verhoudings het verander as gevolg van die hoër en wyer dakspan. Dit het ook die verhouding van die fasade beïnvloed (Fransen 1981:101). Gewels het ook toenemend hoër en uitgereek geraak na aanleiding van die hoër en wyer dakspan van die tweevertrekdiep grondplan huis (Fransen & Cook 1980:4, 21).

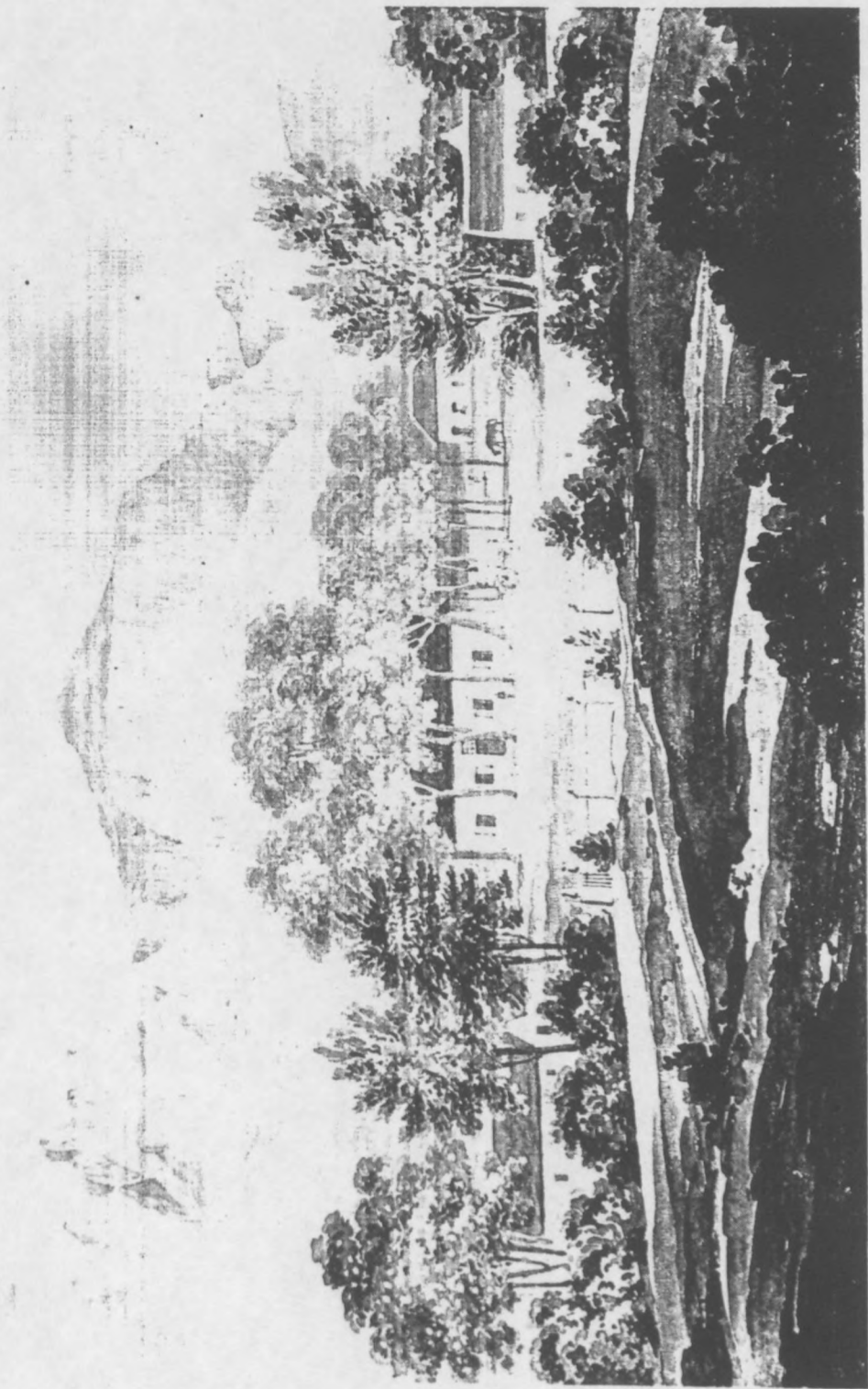
6.5 PLAASWERFAANLEG

Vroeë plaashuise was aan die voet van beskutte heuwels en naby lopende water gebou (Walton 1965:5; De Bosdari 1964:31). Die plaaswoning met buitegebou op die Stade-prent is teen die hange van die Paarlberg gebou. Die plaaswonings op die twee D'Oyly-kunswerke is ook aan die voet van beskutte heuwels gebou. Die plaashuis was gewoonlik so gebou dat die vooraansig oos strek, mits die terrein dit toegelaat het (De Bosdari 1964:310). Die woonhuis was gewoonlik in die middel van die werf gehou. Bome het gewoonlik die plaashuis omring en skaduwee gebied. In die graanstreke was bloekombome gewild, terwyl akkerbome meer dikwels op die wingerdplase geplant is (SKN WEL X TRD:4). Bloekombome is reeds in 1820 deur Sir Lowry Cole, goewerneur van die Kaap, ingevoer (Green 1949:20). Die D'Oyly-prent *View of Field*

Cornet Mallung's Farm House on the road from Waggonmakers Valley to Tulbagh kom duidelik voor as 'n graanproduserende plaas. Daar is 'n afwesigheid van bome om die huis, alhoewel daar bome naby die buitegeboue en 'n bloekombos teen die oprit naby die huis is. In die D'Oyly-prent *View of Mr Latega's Farmhouse in Waggonmakers Valley* is die plaashuis verskuil agter 'n klomp hoë bome, wat heel waarskynlik akkerbome kan wees.

Werf en werfmuur: Die buitegeboue was gewoonlik so gebou dat dit min of meer 'n binneplein voor die huis gevorm het. Die plasing van hierdie buitegeboue kon uitgesprei gewees het. Hierdie binneplein of binnehof wat deur die buitegeboue voor die huis gevorm is, is die werf genoem. Die plaaswerf was ook gewoonlik vierkantig en is deur 'n lang, lae muur van songedroogde stene omring. Die muur was net soos die huis en buitegeboue met kalk afgewit (De Bosdari 1964:30, 31; SKN WEL XII TRD:14; Rode 1988:72; Hattingh 1977:340). Die D'Oyly-prent *View of Mr Latega's Farmhouse in Waggonmakers Valley* toon 'n lae werfmuur met vase nie net op die muurpilare nie, maar ook op die hekpilare. Mary Otis Preston vind op Bartholomew Malan se plaas 'n werfmuur met die wingerd net buite die werfmuur (WM Preston: Joernaal II 1884:225). Fransen en Cook (1980:242) noem dat Doolhof se buitegeboue parallel met die hoofhuis geplaas is sonder om 'n binnehof te vorm. As gevolg van die steil terrein is Welvanpas se buitegeboue ook op 'n ongewone manier parallel met die voorkant van die huis gegroepeer (Fransen & Cook 1965:143; 1980:242). Die D'Oyly-prent *View of Field Cornet Mallung's Farmhouse on the road from Waggonmakers Valley to Tulbagh* toon nie 'n werfmuur om die hele werf nie, maar sluit slegs die voortuin in. Die Haverfield-prent *Wellington Mountains* toon 'n werfmuur om die buitegebou. Diere het ook op die werf rondgelopen. Mary Otis Preston skryf in 1882 dat sy verby 'n groot plaashuis op 'n heuwel net buite die dorp gery het. Daar was 'n baie mooi muur om die werf en 'n vark het in die voortuin gewei, soos dit gewoonlik ook elders in die omgewing die gebruik was. Langs die werfmuur was daar 'n lang granaatboomheining vol rooi blomme. 'n Swart volstruis op 'n ander plaaswerf was besig om akkerblare te eet (WM Preston: Joernaal I 1882:51). Preston het op die Joubert-plaas twee mak volstruise gevind waarmee die kinders gespeel het (WM Preston: Joernaal I 1882:710). Arnoldus Pannevis was 'n gereelde besoeker op die Hoogenhout-plaas Optenhorst en was ook besonder lief vir diere. Hy het altyd iets te ete gehad vir die vark op die plaas. Op 'n dag toe Pannevis weer by die Hoogenhouts in sy spierwit pak aankom, was die vark besig om in die waterslootjie vol modder te rol. Toe die vark Pannevis sien, het hy nader gehardloop en sy modderlyf teen Pannevis se wit pak geskuur (Hoogenhout 1984:2, 3).

Tuin: Daar was gewoonlik 'n tuin met 'n groentetuin naby die huis (SKN WEL XII TRD:14). Mary Otis Preston vind in die tuin op die Joubertplaas nie net appelkoosbome nie, maar ook

Sir Charles D'Oyly: *View of Mr Latega's Farmhouse ...*

groente. Die wingerd van Bartholomew Malan het tot teenaan die tuinmuur gestrek (WM Preston: Joernaal I 1882:71; Joernaal II 1884:225). Die D'Oyly-prent *View of Field Cornet Mallung's Farmhouse* se werfmuur omsluit 'n voortuin.

Kerkhof: Die familiekerkhof het 'n lae muur rondom gehad en was 'n entjie van die huis geleë (De Bosdari 1964:31; Hattingh 1977:340). Geen visuele dokumentasie is gevind wat 'n kerkhof op 'n plaas uitbeeld nie.

Buitegeboue: Die aard van die buitegebou se funksie is soms deur 'n pleistermotief op die gewel aangedui, byvoorbeeld 'n bottel en glas op die gewel van die wynkelder (De Bosdari 1964:30). Die buitegebou se grondplan was gewoonlik reghoekig soos dit op die twee D'Oyly prente *View of Mr Latega's Farmhouse* en *View of Field Cornet Mallung's Farmhouse ...* aantoon.

Jonkershuis: Die Jonkershuis was die oudste seun se huis. Partymaal het die oorspronklike ou opstal op die plaas die Jonkershuis geword, wanneer daar 'n nuwe hoofhuis gebou is. Die Jonkershuis kon ook spesiaal vir die seun gebou gewees het (De Bosdari 1964:30; Hattingh 1977:340).

Slawehuise: Die Haverfield-prent *Wellington Mountains* toon arbeidershuisies buite die ringmuur naby die buitegebou. Slawehuise, asook die huis vir die kneg was gewoonlik op die werf aangetref. Bruin afgepleisterde werkershuisies met spits strooidakke was gewoonlik naby 'n stroompie of rivier gebou. Hierdie huisies was gewoonlik twee skakelhuisies, naamlik een voor en een net agter. 'n Slaweklok om die slawe werf toe te roep, was ook op die werf (De Bosdari 1964:30; SKN WEL X TRD: 4; Rode 1988:72; Hattingh 1977:340).

Wynkelder: Baie van die plase in die Wellington-omgewing het wynkelders op die plaaswerf. 'n Wynkelder word nie onder die huis aan die Kaap aangetref nie. Dit is 'n aparte buitegebou (Hattingh 1977:340). Daar is van die vroegste tye wyn gemaak in die Wagenmakersvallei. Volgens 'n inventaris van die plaas Olyvenhout, langs die Krommerivier, wat op 12 Junie 1708 voltooi is, was een van die buitegeboue 'n wynkelder met 'n wynpers daarin (Boësen 1970:108). Toe Louis Fleury (Fourie) van De Slang Rivier in 1750 sterf, was daar volgens die inventaris ook 'n wynkelder op die plaas (Boësen 1970:123). Die ou kelder op Welvanpas is in 1877 opgerig (SKN WEL VIII TRD:3; Franken 1949:39). Sommige van die plase het ook 'n brandewynketel-huisie met 'n oond en skoorsteen gehad. Dit was met bruin klei afgepleister (SKN WEL XII TRD:14).

Smidswinkel: 'n Boer moes selfversorgend wees en daarom was daar ook 'n smidswinkel op die plase. Die vroegste smidswinkel in die Wagenmakersvallei word reeds in 1707 genoem. Hierdie smidswinkel is op die plaas Groenendal, langs die Krommerivier, aangetref. Groenendal het behoort aan Barent Pieter Blom, ook bekend as "Magere Barent" (Boëseken 1970:105, 111). Een van die buitegeboue op Welvanpas het as 'n smidswinkel gedien (Franken 1949:38).

Meul: Watermeulens en ander meule is op baie plase aangetref. In 1789 was daar 'n watermeul op die plaas Oliphantskop van Francois Retief en 'n meul op Welvanpas (Rode 1988:71; Franken 1949:26, 38). Preston het op een van haar staptogte 'n koringmeul gevind wat deur middel van 'n waterwiel in 'n stroompie aangedryf is (WM Preston: Joernaal I 1882:51).

Stalle, skaapkraal, hoender- en varkhokke: Perde-, esel- en koeistalle, sowel as skaapkrale, hoenderhokke en varkhokke is ook op die plaaswerf aangetref (SKN WEL XII TRD:14). Die Stade-prent van 1710 toon duidelik aan die regterkant van die woonhuis en die oprit buitegeboue en strukture wat stalle, vark- en/of hoenderhokke en krale insluit. Reeds vroeg in die agtiende eeu in die Wagenmakersvallei was daar permanente strukture vir die huisvesting van diere. Op 19 April 1702 het Jacobus de Savoye van die plaas Leeuwnvallei, langs die Kromme Rivier, en Jacob Theron 'n kontrak aangegaan om onder andere 'n huis, kraal en wingerd op die plaas Leeuwnvallei aan te lê (Boëseken 1970:116). Die stalle, veral koeistalle, was baie primitief gedurende die negentiende eeu (*Cape Monthly Magazine* 1871:272).

Kafhok, mied en trapvloer: Daar is ook reeds vroeg met graan in die Wagenmakersvallei geboer. Daarom is kafhokke, miedens en trapvloere op die plaaswerf aangetref (SKN WEL XII TRD:14). 'n Inventaris wat op 12 Junie 1708 van Olyvenhout gedoen is, toon dat daar 'n graanskuur was. Teen 1750 toe Louis Fleury (Fourie) van De Slang Rivier sterf, het die inventaris ook 'n graanskuur getoon (Boëseken 1970:108, 123). Die Stade-prent van 1710 toon heel regs op die prent 'n trapvloer asook 'n mied. Volgens 'n artikel in die *Cape Monthly Magazine* (1871:272) was die kafhokke van die negentiende eeu baie primitief.

Waenhuise, skure en solders: Hexenberg is in 1699 aan Jean du Tuillet toegeken en na sewe jaar, dit wil sê in 1706, het hy 'n skuur gebou (Boëseken 1970:105, 111). Al die plaseienaars het mettertyd waenhuise en skure gebou vir die berging van voorraad en produkte (Franken 1949:39-40). Die Haverfield-prent *Wellington Mountains* toon 'n buitegebou aan met 'n soldertrap en solderdeur in die voorgewel van die buitegebou. Die soldertrappe het meer dikwels na die entgewels gelei. Die D'Oyly-prent *View of Field Cornet Mallung's Farmhouse on the road from Waggonmakers Valley to Tulbagh* toon solderdeure in al die entgewels van die buitegeboue.

Vethokkies: Die D'Oyly-prent *View of Field Cornet Mallung's Farmhouse* [..]. toon in die regter entgewel nie net 'n solderdeur nie, maar net onder die solderdeur, ook 'n opening wat heel moontlik 'n venster is. Reg onder die venster is nog 'n opening, wat onder die vlak van die vloer is. Detail ontbreek om te bepaal of dit 'n soliede deur of 'n sparretjiedeur is wat die opening bedek. Oor die funksie van hierdie opening of vertrek kan bloot gespekuleer word, maar die moontlikheid van 'n vethokkie of houthok word nie uitgesluit nie. Walton beskryf 'n vethokkie as 'n plek waar hoenders of pluimvee vetgemaak is voordat dit geslag word. 'n Sparretjiedeur verskaf lig en lug. Deur die diere se beweging te beperk en die voedselinname te verhoog het die pluimvee gou vet geraak (Walton 1985:116). In Daljosafat, tussen Paarl en Wellington, het plase soos Roggeland, Goede Rust en Non Pareil boogvormige vethokkies (Walton 1985:117-120). Afgesien van die moontlikheid van 'n vethokkie, is daar geen ander verklaring vir hierdie opening onder die venster nie. Vethokkies is wel meer algemeen in buitegeboue aangetref en nie gewoonlik so na aan 'n voortuin nie.

Samevatting: Afsondering, isolasie, die geweldige afstand na Kaapstad, sowel as die beperkinge wat die bodem op vervoer geplaas het, het daartoe aanleiding gegee dat elke boer se plaas met die plaaswerf, 'n klein wêreld geword het wat heeltemaal onafhanklik en selfonderhoudend gefunksioneer het. Rode vergelyk die plaaswerf met 'n klein dorpie (1988:72). Alhoewel plaaswerfaanleg van plaas tot plaas verskil het, was elke boer selfversorgend omdat alles wat benodig was vir hulle lewensbestaan, op die plase vervaardig of geproduseer was (SKN WEL X TRD:4; VIII TRD:5).

HOOFSTUK 7

DORPSUITLEG

7.1 PRENTE VIR BESPREKING

7.1.1 ca 1838

Plaats van G le Roux, genaamd Champagne

Arling, RF

7.1.2 1870

Playing football on campground, Wellington

Otto Landsberg

7.1.3 1872

Wellington Cape of Good Hope. July 1872

Onbekende kunstenaar

7.1.4 1883

Sketch of Wellington

Preston, Mary Otis

7.2 KUNSTENAARS SE VERBAND MET WELLINGTON

Wellington Cape of Good Hope is deur 'n onbekende kunstenaar gedurende Julie 1872 in waterverf geskilder. Dit is onmoontlik om te bepaal of die kunstenaar 'n plaaslike inwoner of 'n reisiger was wat toevallig in die Wellington-omgewing was. Die geloofwaardigheid van die prent word verhoog deur die onderskrif wat die dorp, land en datum bevestig.

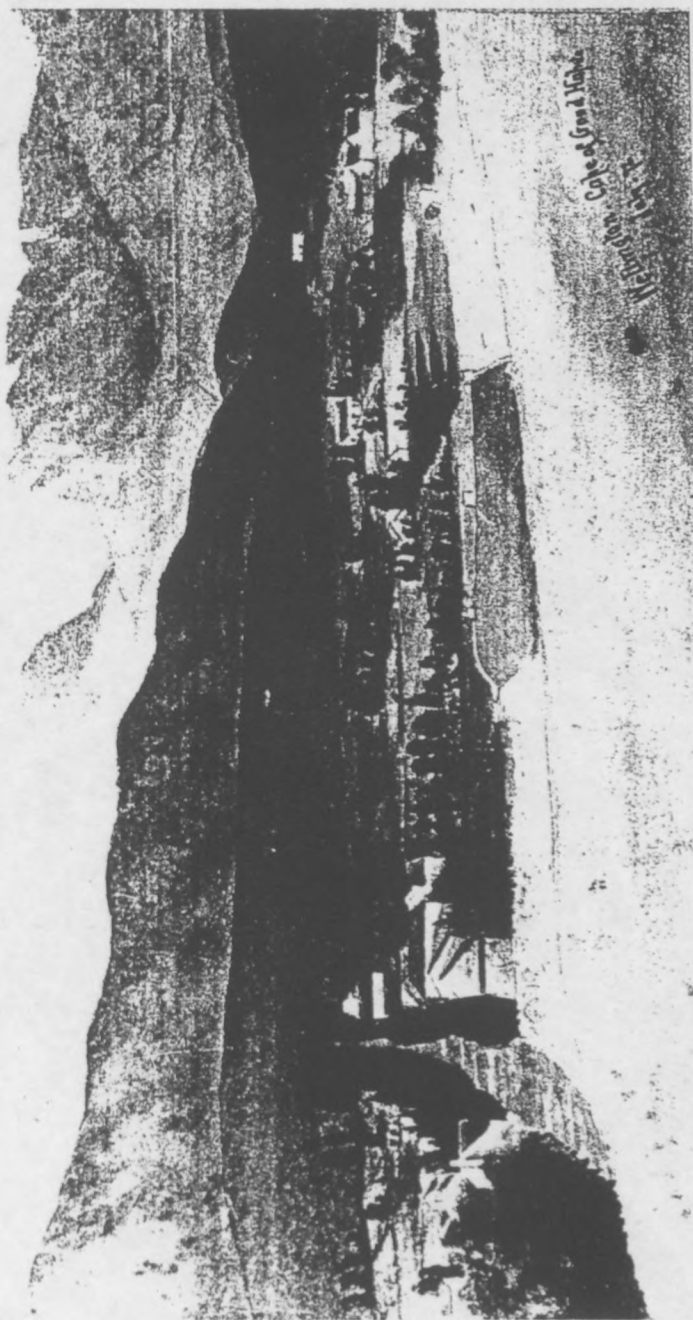
Sketch of Wellington is deur Mary Otis Preston op 8 Februarie 1883 gedoen. Sy het die skets ingesluit by een van haar briewe aan haar familie in Amerika, waarin sy haar leefwyse in Wellington beskryf. Die dorp se uitleg is onder andere in die brief beskryf. Preston was vanaf 1882 tot 1889 'n onderwyseres aan die Hugenote Seminarium, Wellington.

7.3 FAKTORE WAT DIE DORPSUITLEG VAN WELLINGTON BEÏNVLOED HET

Verskeie faktore het bygedra tot die ontwikkeling, uitleg en uiteindelijke karakter van Wellington. Totdat die hardepad uiteindelik in 1845 voltooi is, was die sanderige Kaapse vlakte moeilik begaanbaar. Die voltooiing van die hardepad het kommunikasie met Kaapstad verbeter en die afsondering verbreek. Daar is in 1849 met die bou van Bainskloofpas begin en dit is in September 1853 voltooi. Hierdie pas het 'n korter roete na die binneland moontlik gemaak. Dit het bygedra tot Wellington se vinnige uitbreiding. Die dorp het tussen 1849 en 1853 verdubbel. Die waarde van eiendom in die dorp het ook op daardie stadium geweldig toegeneem (Newman 1855:105, 106, 164, 183, 188). Gedurende September 1853 word die eerste brug, wat Wellington met die Paarl en die Swartland verbind, ook ingewy. Wanneer die Bergrivier gedurende die wintermaande in vloed was, was die Swartland en die Paarl moeilik bereikbaar (Smit 1999:39; Smith 1990:5). Hierdie brug het ook bygedra om die afsondering te verminder.

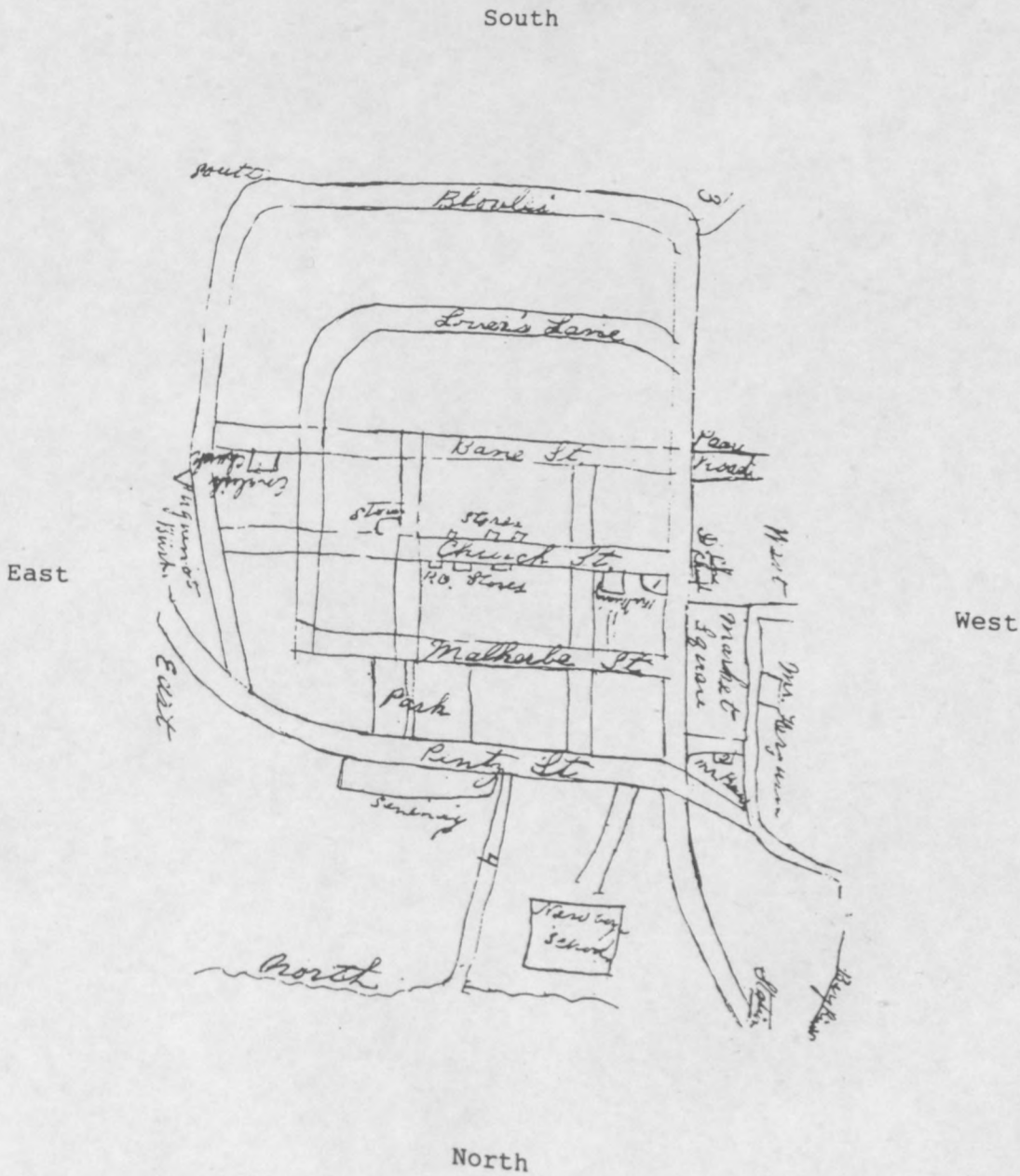
Die spoorlyn van Kaapstad na Wellington is in 1863 voltooi (Rode & Albertyn 1987:173). Wellington was een van die eerste plattelandse dorpe wat met Kaapstad per spoor verbind was. Dit het ongetwyfeld 'n rol gespeel in die verlies van die dorp se oorspronklike karakter. As gevolg van die verbeterde pad- en spoorvervoer was boumateriaal makliker bekombaar en het dit gelei tot die gebruik van nuwe konstruksiemetodes. Hierdie nuwe konstruksiemetodes het weer nuwe boustyle tot gevolg gehad wat die argitektuur van Wellington beïnvloed het (Fransen & Cook 1980:237; Rode 1987:173).

Diamante is in 1867 ontdek en negentien jaar later, in 1886, word goud aan die Witwatersrand ontdek (Van Jaarsveld 1982:182). Hierdie gebeurtenisse het ongetwyfeld 'n invloed op die ekonomie van Wellington gehad. Wellington het 'n belangrike ruilpunt in spoor- en padvervoer tussen die noorde en suide geword. Spoorverkeer, asook die feit dat Wellington 'n belangrike ruilpunt en depot was, het welvaart na die dorp gebring, maar welvaart het egter afgeneem namate die spoorlyn noordwaarts uitgebrei het (Picton-Seymour 1977:143; Smith 1990:18). Volgens Rode & Albertyn (1987:173) het hierdie ekonomiese welvaart tot uiting gekom in die argitektuur van die dorp en omgewing. Teen 1872 was daar 'n bank, skoenfabriek, leerlooierij, poskantoor, apteek, 'n groot mark, asook verskeie klere-, kruideniers- en groentehandelaars (Le Roux 1932:4; Rode & Albertyn 1987:173). 'n Gebeurtenis wat ongetwyfeld die karakter van Wellington beïnvloed het, was die groot brand van 1875. Gedurende die nag van 2 Oktober 1875 het 'n brand groot gedeeltes van Kerk-, Pentz- en Malherbestraat vernietig. Die argitektuur van Wellington het hierna 'n duidelike Victoriaanse invloed getoon (Rode & Albertyn 1987:176; Smit

Onbekende kunstenaar: *Wellington Cape of Good Hope July '72*

Sketch of Wellington (referred to on p. 107)

MO Preston: Sketch of Wellington

1999:4). Ter illustrasie: Mary Otis Preston het op besoek aan mnr en mev Malherbe van Wellington, 'n pragtige klein kweekhuis langs hul eetkamer gevind. Dit was saans met Chinese lanterns verlig (WM Preston: Joernaal I 1882:53).

Wellington se uitleg was beter as dié van die Paarl en die strate eweredig uitgelê. Die dorp was ook met baie bome beplant (Rode & Albertyn, 1987:165; *Cape Monthly Magazine* 1871:271; Anoniem 1862:385). Die prent *Wellington Cape of Good Hope* toon ewe erwe en strate wat eweredig uitgelê is. Volgens Fransen en Cook (1980:237) het die dorp aanvanklik in twee dele ontwikkel. Die oorspronklike gedeelte is op die plaas Champagne uitgelê. In 1863 het nog 'n gedeelte van die dorp naby die spoorwegstasie, op 'n gedeelte van die plaas Versailles ontwikkel. Die plaas Kromme Rivier het tussen hierdie twee dele gelê, terwyl die dorp Wellington ongeveer 'n myl van die stasie af was (Fransen & Cook 1980:237; Nixon 1880:31; WM Preston: Joernaal I 1882:40; Addington Symmonds 1892:235).

Reisigers het graag op Wellington vertoef en die dorp is dikwels beskryf as 'n mooi dorp met mooi skoon huise (*Cape Monthly Magazine* 1873:219; Stucki 1849:53; Newman 1855:188; Ferguson: brief: 21 November 1873; Spiess 1952:112). Lady Duff Gordon beskryf Wellington as 'n tipiese Vlaamse dorpie (1875:307, 308). Wellington, met die berge in die agtergrond, het ook aan die Alpe, in die omgewing van Genève, herinner (Ferguson: brief: 21 November 1873). Daar was egter ook besoekers wat nie met Wellington beïndruk was nie, soos Goncharov wat Wellington in 1853 besoek het en die dorp soos volg beskryf het:

This township is built in a hole and is cramped, poor and disorderly. A hundred or more little Dutch houses and randaavels are scattered amongst bush, oaks, kitchen gardens and fields with maize and other kinds of corn (1961:107).

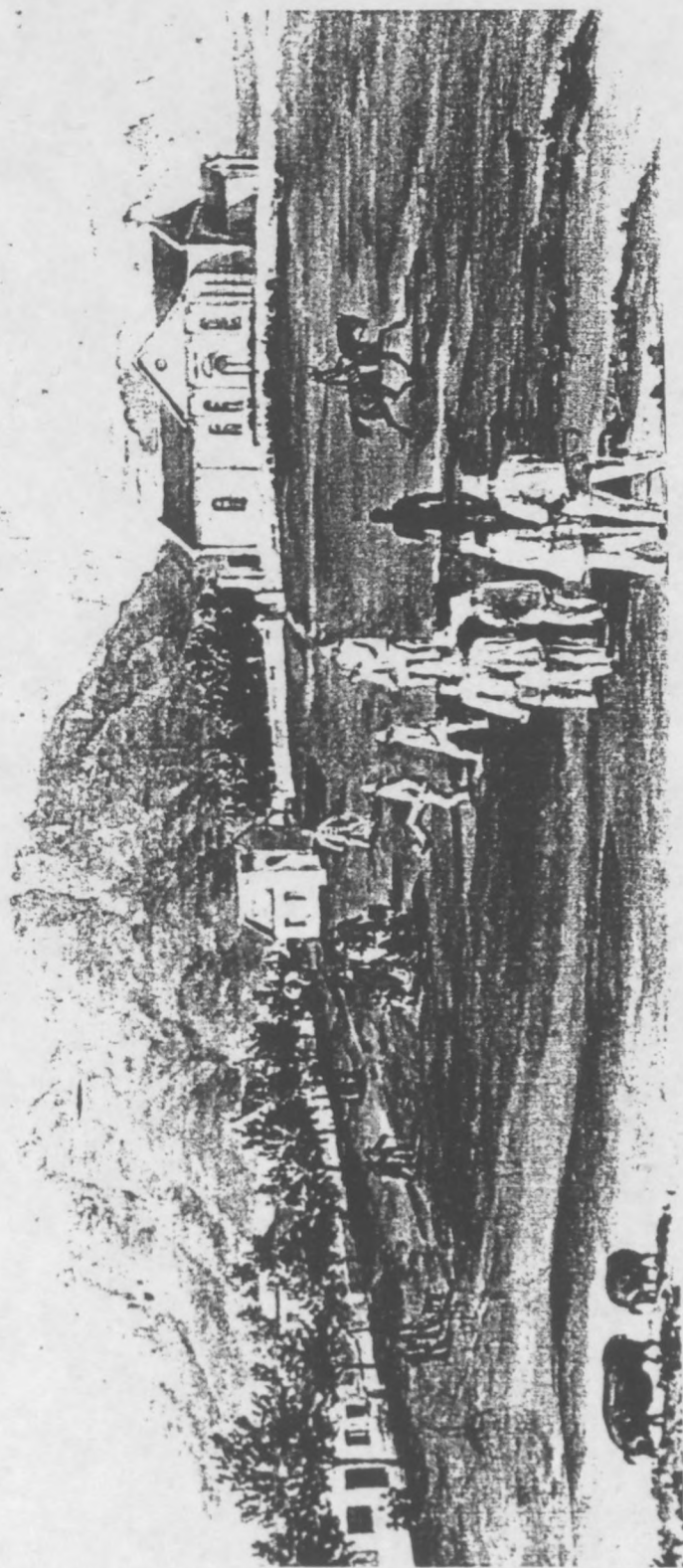
7.4 STRATE

Gedurende die negentiende eeu was daar nie so baie erwe in die dorp nie. Die erwe was egter besonder groot en het meestal uit 'n hele of selfs halwe blok met strate reg rondom bestaan (Malan 1999:IV). Hierdie groot erwe kan duidelik in die prent *Wellington Cape of Good Hope* waargeneem word. Die talle bome langs die strate is ook in hierdie prent te sien. Bome langs die Hoofstraat word ook in die Landsberg-prent uitgebeeld. Akkerbome was veral langs die strate geplant. Die bome het skaduwee verskaf en het ook die strate verfraai (Duff Gordon 1875:309; Ferguson: brief: 21 November 1873; Derham 1879:42). Omdat hierdie wye strate grondpaaie

was, was dit baie stowwerig in die somer. In die winter het perdekarre en waens weer klei getrap. Winkeliers het planke oor die strate gelê sodat voetgangers droogvoets kon kruis (Derham 1879:42; WM Preston: Joernaal I 1883:107; Malan 1999:IV). Daar was geen sypaadjies nie, maar diep slote langs die paaie, selfs in Kerkstraat. Daarom moes daar voor elke huis en winkel geboë sementbruggies oor die slote gebou word (Bliss: brief: 24 Februarie 1874; Malan 1999:IV). Mary Otis Preston skryf kort na haar aankoms in Wellington dat daar aan beide kante van die strate klein waterstroompies in kanale gevind kon word. Dit is *sluits* (slote) genoem (WM Preston: Joernaal I 1882:58).

Goncharov het in 1853 vanaf die Paarl uit 'n nou straatjie by die Hoofstraat aangesluit. Langs hierdie straatjie was turksvye, aalwyne en wattelboomlanings (Goncharov 1961:107). Die Hoofstraat het gestrek vanaf die kerk op die bult tot by die stasie, in 'n suid-noord rigting. Preston dui dit op haar skets aan. Volgens die Preston-skets en beskrywing in haar brief, sluit die pad van die Paarl by die Hoofstraat regoor Bainstraat aan. Die Blou vleipad, soos op die kaart aangedui, verander uiteindelik in die Hoofstraat. Mary Otis Preston (WM Preston: Joernaal I 1883: 108) skryf dat mnr. Stucki 'n skool op die Blou vleipad gehad het en dui *Huguenot Bush* aan die oostekant op haar kaart aan. Sy beskryf dit as 'n skaduryke kloof op pad na Bainskloof. Dit is egter vandag 'n beboude gebied. 'n Pad langs die Hugenote Seminarium is nommer 4 op die skets gemerk. Hierdie pad het oor die stroom en oor Prospectheuwel, agter die skool, gestrek (WM Preston: Joernaal I 1883:108).

Preston het op haar staptogte 'n straat gevind met 'n hoë kweperlaning aan die een kant en 'n ry akkerbome aan die ander kant (WM Preston: Joernaal I 1882:50). Volgens Le Roux (1932:3) het Burgstraat soms ook bekend gestaan as Kweperstraat, na aanleiding van die kweperlanings in die nabyheid. Upper- of Bo-straat se naam het op 16 Julie 1896 verander na Burgstraat (Smit 1999:10). Preston dui 'n straat met die naam Lover's Lane op haar skets aan wat sy op haar wandeling ontdek het. Hierdie straat het ook by die Hoofstraat aangesluit. Lover's Lane het wit wilderoosheinings aan die een kant en pienkes aan die ander kant van die straat gehad. Die rose was in blom en hierdie roosheinings was tussen tien en twaalf voet hoog, wat 'n baie romantiese indruk geskep het (WM Preston: Joernaal I 1882:50-51). Wellington was gedurende die negentiende eeu bekend vir sy rose. In 1859 het mnr Dale, die Superintendent-generaal vir Onderwys, 'n paar honderd roosbome van Wellington bestel om in sy tuin in Kaapstad te plant (Fagan 1995:226). Lover's Lane was 'n stowwerige pad, maar het bome aan albei kante van die straat oor 'n lang afstand gehad. Klaarblyklik was so 'n straat op daardie stadium skaars in Wellington. Daar was ook baie kweperbome belaaie met vrugte en 'n aantal braambosse in die straat (WM Preston: Joernaal I 1883:107). Lover's Lane kon moontlik die huidige Burgstraat

O Landsberg: *Playing football on campground, Wellington*

gewees het na aanleiding van die ligging, asook die verwysings na die kweperbome.

'n Straatopsigter is teen 1886 aangestel om toe te sien dat die munisipaliteit se regulasies nagekom word. Prisoniers is gebruik om te help om die strate in stand te hou. Die straatopsigter was ook verantwoordelik om elke Maandag al die agterplase na te gaan. Mense wie se agterplaas vuil was, is 'n tweede kans gegun om skoon te maak, maar daarna is hulle beboet (Smit 1999:5, 9, 43).

Ná 1873 is die inwoners van Wellington nie meer toegelaat om hulle waens, karre en perde aan bome, wat aan die munisipaliteit behoort het, vas te maak nie. Daar is toe pale spesifiek vir hierdie doel geplant. Die Hoofstraat het geen pale gekry nie, want dit sou die verkeer belemmer. Daar is egter in 1874 pale langs die kerkmuur en 'n kort entjie aan die een kant van Kerkstraat geplant vir kerkgangers op Sondag (Smit 1999:10, 43).

Gedurende die negentiende eeu is straatlampe teen sonder aangesteek. Die lampopsigter het nie voor tienuur in die aand die lampe gedoof nie. Teen 1898 is die moontlikheid van elektriese straatlampe ondersoek (Smit 1999:10).

7.4.1 Kerkstraat

Die Landsberg-prent dui die kerk op die heuwel aan. Die kerk is gebou op die heuwel aan die bopunt van Kerkstraat en word op die Preston-skets aan die westekant van die dorp aangedui. Die dorp het rondom die kerk ontwikkel (Le Roux 1932:3; SKN WEL X TRD:5). Volgens Walton (1965:45) het die meeste dorpe op hierdie wyse ontwikkel. Naby die kerk was daar gewoonlik 'n groot oop area waar boere in hul tentwaens gedurende die nagmaalnaweek gekampeer het (Walton 1965:45). Die kerk- en markplein word op Preston se skets aangedui. Die sendingkerk wat in 1845 in gebruik geneem is, was aan die noordekant van die huidige Kerkstraat, dit wil sê aan die oorkant van die kerk, op die hoek van Kerk- en Hoofstraat geleë (Smith 1990:16; Oberholster 1940:90). Die Sendingkerk word as nr. 1 op die Preston-skets aangedui. Mnr. Pauw, die sendingpredikant, het op die Markplein gebly in 'n huis wat op die skets as nr. 2 gemerk is. Preston skryf dat alhoewel sy dit nie aangedui het nie, daar woonhuise aan albei kante van Kerkstraat was (WM Joernaal I 1883:108).

Die ou pastorie was 'n groot dubbelverdiepinghuis naby die kerk in Kerkstraat. Die pastorie het groot tuine en gronde gehad, hoë denne- en akkerbome het om die huis gegroei en daar was 'n ringmuur om die pastoriegrond (Du Plessis 1920:493; Stucki 1849:53; Le Roux 1932:3). Preston bevestig dat Ds. Murray in Kerkstraat gebly het. Die pastorie kon ook vanaf Malher-

bestraat bereik word met 'n paadjie deur die terrein. Preston dui hierdie paadjie op haar skets aan. Preston plaas Ds Murray se huis op die hoek van Kerkstraat en 'n onbekende straat. Sy plaas die poskantoor een blok verder op die hoek van Kerkstraat en 'n straat sonder naam. Wanneer daar aanvaar word dat die poskantoor van die negentiende eeu gedurende die twintigste eeu herbou is op dieselfde plek, dit wil sê op die hoek van Kerk- en Jan van Riebeeckstraat, bestaan die eersgenoemde onbekende straat op die Preston-skets tans nie meer nie. Volgens die Wellington Munisipaliteit kon die huidige Albertstraat na aanleiding van die bakens vanaf Burgstraat tot by Pentzstraat gestrek het. Daar is egter nie onomwonde bewyse vir hierdie bewering nie (mnr P Koegelenberg 1999: onderhoud; mnr J Carstens 1999: onderhoud).

Volgens Van Breda was daar geen georganiseerde posdiens tot die einde van die agtiende eeu in die Kaapkolonie nie. Hardlopers het die pos by hul bestemming besorg. Daar was reeds teen 1848 'n tydelike posmeester in Wellington werksaam. Die poskantoor was in 'n enkelkamer in 'n huurhuis. Hierdie huis was naby die teenswoordige poskantoor. Die poskantoor is tans geleë op die hoek van Kerk- en Jan van Riebeeckstraat. Nadat die spoorlyn tot op Wellington voltooi is, het die dorp die ontvangs- en versendingspunt van alle pos na en van die binneland geword. Poskoetse van die Red Star Line het briewe na die diamantvelde vervoer (Van Breda 1987:67, 69).

Gedurende die laat negentiende eeu was die poskantoor nog steeds in 'n kamer. Die dogters van die posmeester (moontlik Cairncross se dogters) het in die poskantoor gehelp. Hulle het ook daar gesit en kuier, lees en handwerk gedoen (Stucki 1935:37). Mnr EG Cairncross was vanaf ongeveer 1877 die posmeester van Wellington (Smit 1999:40). Die poskar was ook die openbare vervoer vanaf die stasie na die dorp. Dikwels het reisigers 'n geleentheid vanaf die stasie in die poskar gekry. Hierdie poskar was met wit seil bedek en het sitplek vir drie persone gehad. Dit is deur twee perde getrek. Die drywer, 'n seun, het op 'n beuel geblaas om die inwoners te waarsku wanneer die pos inkom (WM Preston: Joernaal I 1882:40).

Preston skryf dat daar 'n kapel naby die pastorie was, alhoewel sy dit nie op haar skets aangedui het nie (WM Joernaal I 1883:108). Hierdie kapel kon moontlik 'n Presbiteriaanse kapel gewees het. Die huidige Presbiteriaanse kerk is in Jan van Riebeeckstraat geleë. Die straatnaam word nie op Preston se skets aangedui nie. Jan van Riebeeckstaat was voorheen bekend as Victoriastraat. Klaarblyklik was die kapel op die hoek van Malherbe- en Victoriastraat geleë (Ds DP Botha 2000: onderhoud).

In 1872 is daar besluit om 'n gebou aan die onderpunt van die pastoriegrond, in Kerkstraat op te rig. Hierdie gebou, die Marthasaal, is gebou met geld wat Mej Martha le Roux in 1864 vir die instandhouding van die grafte in die Bovleikerkhof bemaak het. Die kerkraad het in 1872 die geld in trust ontvang en verantwoordelikheid aanvaar vir die instandhouding van die grafte. Die rente op die kapitaal is hiervoor gebruik, terwyl die res van die rente gebruik is om die bou van die saal te finansier. Die Marthasaal is gebou op die plek waar die kerksaal vandag is. Die huidige Marthasaal is met die oprigting van die kerksaal in Jan van Riebeeckstraat herbou (Smith 1990:26,27).

'n Leeskamer met 'n klein versameling boeke het in 1861 in die ou Buxmangebou, Kerkstraat geopen. Na twee jaar het dit gesluit weens 'n gebrek aan belangstelling. Die Wellington Openbare Biblioteek is in 1879 deur die dorpsbewoners gestig, en was gehuisves in dieselfde vertrek as die leeskamer in die Buxmangebou (Van Breda 1987:198; Hoogenhout 1979:12).

Gedurende die negentiende eeu het kinders van welgestelde ouers onderwys by mnr Maynard se skool in Kerkstraat ontvang (Oberholster 1940:113; Stucki 1935:111).

Vanaf 1836 het daar etlike distriksbanke in die Kaapkolonie tot stand gekom. In 1857 is die Wellington Bank met kapitaal van vyftigduisend pond begin. Die Standard Bank het op 18 Februarie 1878 'n tak in Kerkstraat geopen (Van Zyl 1987:103; Standard Bank Argief: INSP 1/1/76). Albei hierdie banke het gedurende die negentiende eeu in Wellington sake gedoen. Volgens Van Zyl het die Standard Bank egter die Wellington Bank in 1890 oorgeneem (1987:103).

Daar word 'n hele paar winkels op die Preston-skets aan beide kante van Kerkstraat aangedui. Le Roux skryf dat daar teen 1872 talle huise, 'n bank, 'n poskantoor, 'n apteek, besigheidsplekke van handelaars, groente-, kruideniers-, skoen- en klerewinkels op die dorp was (1932:74). Volgens Preston was die winkels nie meer as twee minute se stap vanaf die Seminarium nie (WM Joernaal I 1882:58). Die grootste wamaker op die dorp was oorkant die Masonic Hotel, in Kerkstraat geleë (Hoogenhout 1970:10). Volgens die Standard Bank-verslag van 7 Desember 1883 was die twee wamakers op die dorp mnre A Malan en Martin (Standard Bank Argief: INSP 1/1/176).

Daar was heelwat hotelle in Wellington, veral na die voltooiing van die spoorlyn in 1863. Nadat Wellington 'n belangrike ruilpunt vir produkte van en na die binneland geword het, het kopers per trein vanaf Kaapstad na Wellington gereis. Een van die hotelle wat sy ontstaan te danke gehad het aan die ekonomiese welvaart van die dorp, was die Masonic Hotel. Hierdie hotel was

aan die onderpunt van Kerkstraat, naby die Spruitrivier geleë. Die hotel het genoeg staanplek vir vier-en-twintig perde gehad. Daar was genoeg water vir die diere, want die Spruitrivier het agter die hotel gevloei. Die ou Masonic Hotel was 'n bymekaarkomplek vir reisigers. Die hotel het 'n groot kroeg gehad waar daar gereeld dobbelpartye gehou is (Hoogenhout 1970:10). Meneer Atherton was die eienaar (WM Preston: Joernaal II 1884: 228).

Daar was ook ander hotelle in Wellington, maar dit is onbekend waar sommige geleë was. Mietjie Langeveld se hotel is deur verskeie reisigers besoek en beskryf, onder andere Lady Duff Gordon in 1862 (Purves 1921:128). Mietjie Langeveldt se gasvryheid was welbekend. 'n Groot ete is in September 1853 met die opening van die Bainskloofpas by Mietjie Langeveldt gehou. Die gaste het versoek dat die hotel *Darling Hotel* genoem word (Borcherds 1861:384). Hamelberg het in 1856 by Mietjie Langeveldt in die *Darling Hotel* oornag. Sy het die nag toe hy klop, dadelik oopgemaak en hom onmiddellik warm koffie gegee (Spies, 1952:112). Mietjie Langeveldt het ook aan reisigers wat baie vroeg in die oggend vertrek het, sterk koffie en beskuit gegee (Anoniem 1998:90). Nie alle hotelle het egter so 'n goeie indruk op hul gaste gemaak nie. Goncharov beskryf in 1853 sy hotel as 'n klein vuil huisie, maar met 'n mooi groot stoep (1961:107). Derham het by die Commercial Hotel gedurende sy besoek ontbyt geniet (189:42). Die Commercial Hotel het later as Grevillas bekend gestaan en is deur die Hugenote Seminarium as 'n anneks gebruik (Ferguson 1896:1). Grevillas is naby die huidige dorpsbiblioteek geleë. Nixon beskryf die "Van Hentens Hotel" as *decent hotel as hotels go in the colony* (1880:31). Ander skrywers verwys na Van Enters Hotel, wat heel moontlik Van Hentens Hotel was, waarna Nixon ook verwys (*Cape Monthly Magazine* 1873:219, 359). Dit is onbekend waar die Darling Hotel en Van Hentens of Van Enters Hotelle in Wellington geleë was.

7.4.2 Malherbestraat

Malherbestraat word op die Prestonskets aangedui. Dit strek in 'n oos-wes rigting noord van Kerkstraat, maar parallel daarmee. Die voorleser Jan Hendrik Retief het in 1842 'n privaatskool in Malherbestraat begin (Le Roux 1932:24, 25). In 1856 staan die kerkraad grond aan die noordekant van die pastorie vir 'n skool en woonhuis af. Die ou kosterswoning, wat dwars langs die huidige Malherbestraat en net buitekant die ringmuur van die pastorie geleë was, was op hierdie grond, regoor die Grevillas geleë (Le Roux 1932: 37,38; *Huguenot Seminary Annual* 1896:1). Die Publieke Jongenskool is in 1884 opgerig waar die huidige stadsaal vandag geleë is (Van Breda 1987:137; Le Roux 1932:41). Daar was ook 'n skool vir armes in Malherbestraat (*Huguenot Seminary Annual* 1895:17). 'n Koffiehuis het op 16 Junie 1883 in 'n huurhuis in Malherbestraat begin. Die doel was om vermaak aan die inheemse bevolking te verskaf en hulle

sodoende uit die kroee te hou. Daar is ook op hierdie manier sendingwerk onder hulle gedoen (WM Preston: Joernaal I 1883:121, 139). In 1875 het al die huise, behalwe ses huise in Malherbestraat, afgebrand. Die armer inwoners het aan die een punt van Malherbestraat gewoon (Smit 1999:4).

7.4.3 Bainstraat

Bainstraat, gespel Banestraat, word op die Prestonskets aangedui. Dit strek parallel met Kerkstraat, in 'n oos-wes rigting, suid van Kerkstraat. Bainstraat sluit by Hoofstraat aan en volgens die skets was hierdie aansluiting regoor die pad vanaf die Paarl. Jan Retief het sy pa, Jan Retief senior, die voorleser, as onderwyser opgevolg. Hierdie skool was in Bainstraat 20, regoor die Dorkashuis geleë (Le Roux 1932:24, 25; Van Breda 1987:137). Die groot brand van 1875 het in die huis van Franz Schwartz in Bainstraat ontstaan en het hiervandaan vinnig na Kerk-, Malherbe- en Pentzstraat versprei. Mary Otis Preston dui op haar skets aan die onderpunt en oostekant van Bainstraat 'n Engelse kerkie aan. Hierdie Engelse kerkie was baie klein, met slegs ongeveer twintig kerkbanke. Die dak was van riet, sonder plafon en die balke was versier (WM Preston: Joernaal I 1883:130; *Huguenot Seminary Annual* 1897:82). Versieringstegnieke en -motiewe op die dakbalke word nie aangedui of beskryf nie.

Gedurende die negentiende eeu was JM Woudberg, 'n kopersmid en loodgieter, se werksplek in Bainstraat (Hoogenhout 1979:g.p.; Van Huyssteen 1985:100). Die Wellington Preserving Company, ook bekend as Hugo se konfytfabriek, het in 1890 in Bainstraat geopen (Van Zyl 1987:103; *The Wellington Brochure* g.d.:62). De Villiers Visser wat in 1883 in Wellington gebore is, skryf in sy lewensverhaal dat 'n perdewa eenmaal per jaar deur Bainstraat gejaag het. Dit was blykbaar 'n spookwa en almal het dit die een of ander tyd gehoor. Klaarblyklik was dit iemand wat met 'n wa en perde verongeluk het en die wa het jaarliks op dié dag verskyn (Visser 1954:9).

7.4.4 Pentzstraat

Pentzstraat word aan die noordekant van die dorp aangedui op die Prestonskets. Die Hugenote Seminarium word op die skets in Pentzstraat aangedui, naby die straat wat nommer vier op die skets gemerk is. Hierdie straat staan tans as Addeystraat bekend. Die Hugenote Seminarium het op Maandag 19 Januarie 1874 in die White House geopen (Ferguson 1927:19). Die White House het vroeër aan dr Addey, die plaaslike mediese dokter, magistraat sowel as stigterslid van die dorp Wellington, behoort. Later het die White House aan die Wederdopers behoort. Daar was 'n hof aan die oostekant van die gebou, aan die kant waar Murraysaal vandag is. Daar was

ook 'n winkel op die grondvloer van die White House (Ferguson 1927:5; Picton-Seymour 1977:145; Cummings 1898:16). Die gebou was ongeveer 101 voet lank met buitegeboue wat in klaskamers verander was. Daar was 'n groot wingerd, vyftig appelkoosbome en baie akkerbome op die gronde (Ferguson 1927:16).

'n Aantal geboue, onder andere Huis Ferguson, Huis Bliss, Huis Cummings, Goodnow- en Murraysaal is met die tyd aangebou. Hierdie geboue word tans aan die onderpunt van Kerkstraat, waar die huidige Kollegestraat in Kerkstraat doodloop, aangetref (Van Huyssteen 1985:91). Aanvanklik was die Hugenote Seminarium teenaan Pentzstraat gebou. Aan die oorkant van die pad was 'n oop stuk grond wat aan Kantienstraat (tans Oosstraat) gegrens het. Die Hugenote Seminarium het die grond gekoop en Goodnowsaal is daarop gebou. (Hierdie stuk grond word op die Prestonskets as 'n park aangedui.) Die skoolterrein was dus in twee verdeel. Daar is dikwels na Goodnowsaal verwys as "oorkant die pad" (Ferguson 1927:61). In Julie 1885 versoek die Hugenote Seminarium die dorpsraad dat 'n deel van Pentzstraat toegemaak word, aangesien dit die skoolterrein in twee verdeel. Hierdie versoek is eers teen 2 Augustus 1892 goedgekeur. 'n Ander stuk grond is deur die Trustees van die Seminarium daarvoor geruil. Die bou van die nuwe pad was die verantwoordelikheid van die Trustees. Die Raad het hierdie nuwe straat, Kollegestraat, na inspeksie op 20 Julie 1893 oorgeneem (Smit 1999:10). Die Seminarium-grond het een geheel geword met die verlegging van die pad (Ferguson 1927:61).

Die pad, gemerk nommer vier op die Prestonskets en tans bekend as Addeystraat, het die stroom, wat deur die skoolgronde vloei, gekruis en strek teen Prospect Hill uit (WM Preson: Joernaal I 1883:108).

Preston dui op haar skets 'n nuwe seunskool aan. Dit verskyn aan die noordekant van die dorp op die skets. 'n Straat vanuit Pentzstraat lei tot die skool. Hierdie verwysing na die 'nuwe seunskool' is verwarrend, want dit kan met die Publieke Jongenskool verwar word. Preston het hierdie skets op 8 Februarie 1883 gemaak. Die Publieke Jongenskool se inwyding was in 1884. Die skool was waar die stadsaal tans geleë is. Die hoeksteenlegging vir die Sending Instituut het op 1 Mei 1881 plaasgevind en is op 17 Mei 1883 ingewy (Van Breda 1987:137; Ferguson 1927:48). Die skool op die kaart dui in alle waarskynlikheid na die Sending Instituut. Preston skryf dat hierdie skool glad nie so naby die Seminarium was soos dit op die kaart voorkom nie (Joernaal I 1883:108). Die Sending Instituut het 'n klok gehad. Daar is na hierdie klok as die dorpsklok verwys. Dit is ook deur die stasiemeester gebruik om die tyd te bepaal (WM Preston: Joernaal I 1883:173). Nadat ds Murray afgetree het, is daar in 1892 vir hom 'n huis, Clairvaux, op 'n deel van die Sending Instituut se terrein gebou (Du Plessis 1920:493).

7.5 STASIE

Preston dui die Bergrivier noord van die dorp op die kaart aan en skryf dat dit 'n myl en 'n half van die skool vloei (WM Joernaal I 1882:59). Preston dui ook die stasie noord van die dorp op die kaart aan. 'n Gedeelte van die dorp het naby die spoorwegstasie, op die plaas Versailles, ontwikkel na die voltooiing van die spoorweglyn in 1863. Die plaas Kromme Rivier was tussen die dorp en stasie-ontwikkeling geleë (Fransen & Cook 1980:237).

Preston skryf dat die Seminarium ongeveer 'n driekwart myl van die stasie geleë was (WM Joernaal I 1882:40). Daar is bloekombome langs die pad na die stasie geplant (Smit 1999:12). John Henry Coaton het in 1871 'n leerlooierij by die stasie begin. Atherton se stokery was ook naby die stasie geleë. Water is vir die gebruik van die stokery uit die rivier deur middel van twee groot windmeulens gepomp (Van Zyl 1987:103; Smit 1999:41; WM Preston: Joernaal I:1882). Daar was ook woonhuise in die omgewing van die spoorwegstasie. Preston en 'n onderwyseres het die ouers van leerlinge in 1883 besoek, onder andere mevrou Coaton. Die Coaton-familie het 'n mooi woonhuis naby die stasie gehad (WM Preston: Joernaal I 1883:165). Die Hoofstraat het die spoorlyn by die spoorwegstasie gekruis. Die treine het dus die pad versper en groot ongerief veroorsaak. Dit was 'n gevaarlike oorgang en 'n hekswagter is in 1893 by die kruising geplaas (Smit 1999:35).

7.6 PARKE, PLEINE EN OPENBARE GRONDE

Die vestiging en uitleg van parke het teen die einde van die negentiende eeu 'n belangrike rol in dorpsuitleg gespeel. Elke dorp, ongeag of dit groot of klein was, het 'n park gehad. Hierdie parke was dikwels uitgelê na aanleiding van 'n gebeurtenis wat herdenk is, soos Koningin Victoria se Goue of Diamant Jubileum. Indrukwekkende gietysterhekke en fonteine was dikwels teenwoordig in hierdie parke. Hekke en fonteine was nie net versieringselemente nie, maar was ook as herdenking van 'n spesifieke geleentheid of gebeurtenis aangebring. Gietysterhekke, drinkbakke en selfs die orkesverhoog kon uit katalogusse van gieterye, soos Walter MacFarlane's Saracen Foundry in Glasgow, Skotland, bestel word. Die argitek Charles Freeman het as agent vir Walter MacFarlane se gietery in Suid-Afrika opgetree (Picton-Seymour 1989:53; Picton-Seymour 1977:13, 16, 22, 26). Wellington se Munisipaliteit het vroeg reeds in 1873 besluit dat bome soos populiere en wilgers in openbare plekke aangeplant sou word (Smit 1999:12). Die prent *Wellington Cape of Good Hope* toon dat daar in die dorp baie bome aangeplant is.

7.6.1 Markplein

Preston dui die Markplein aan die westekant van die dorp langs die kerk op haar skets aan. Die Hoofstraat loop voor die Markplein verby. Preston dui meneer Pauw se huis op die Markplein as nommer twee aan. Meneer Ferguson se huis op markplein word ook aangedui. Die Landsberg-prent toon hoe groot die Markplein in verhouding tot die omringende geboue was.

Preston beskryf die Markplein as 'n groot oop plek waar groente en vrugte vanaf vroegoggend verkoop is (WM Joernaal I 1883:108). Reisigers en kerkgangers het ook op die Markplein uitgespan. Die weduwee Stucki noem dat in 1846 dat daar reeds op die Saterdag baie waens met mense aangekom het (Smit 1999:13; Stucki 1849:54). Die kerkklok was aanvanklik as markklok gebruik. Daar is in 1842 besluit dat die kerkklok gelui moes word sodra daar 'n wa met produkte op die Markplein aankom. 'n Sikspens is aan die kerkkas vir hierdie vergunning betaal. Persone wat skade aan die klok of pilare sou aanrig met hul wa, is verantwoordelik gehou vir die herstel daarvan. In 1847 is die vergunning waar die kerkklok ook markklok was, teruggetrek (Smith 1990:15; Oberholster 1940:29). Die markgebou is in 1847 opgerig (Hoogenhout 1976:g.p.). Hierdie markgebou en aparte klok is te sien op die Otto Landsberg-prent van die kerk met markplein. Die markgebou het soos die kerk die middelpunt van die gemeenskap se lewe geword. Gedurende die week was dit die gereelde bymekaarkomplek van die inwoners (Hoogenhout 1976:g.p.)

Wellington is in 1847 as markdorp geproklameer (Oberholster 1987:41). Na die aanleg van die spoorlyn tot op Wellington in 1863 voltooi is, het die dorp 'n terminus geword vir alles wat binneland toe moes gaan of vanaf die binneland na die Kaap gekom het. Wellington was dus die sentrum van die binnelandse handel met die buurdorpe. So is graan en ander produkte van omliggende streke en dorpe, byvoorbeeld Malmesbury, Hermon, Ceres en Tulbagh na Wellington gebring (Hoogenhout 1970:10; Hoogenhout 1976:g.p.). Daar het jaarliks vier groot veeveilings plaasgevind. Die veekrale was op die hoek van Hoof- en Mellingstraat geleë (Hoogenhout 1976:g.p.).

Die markgebou het meer as een funksie vervul. Afgesien daarvan dat dit 'n markgebou en bymekaarkomplek van die dorpsbewoners was, was die markgebou ook vanaf 1872 as die eerste raadsaal gebruik (Hoogenhout 1976:g.p.). Later was die markgebou ook as hofsaal gebruik. Hofsettings is elke Vrydag in die markgebou gehou deur 'n landdros wat vanaf die Paarl na Wellington gekom het. Daar is eers in 1894 'n magistratshof op Wellington geplaas (Hoogenhout 1976:g.p.; Oberholster & Van Breda 1987:34).

Na die groot brand van 1875 was daar 'n besef dat die watervoorsiening aan die dorp nie aan vereistes voldoen nie. Daar is toe besluit om 'n put op Markplein te grawe. Die put is eers in November 1877 voltooi. Dit was in die middel van die plein geleë. 'n Muur is om die put gebou en die opening was ook bedek. Die put is in 1885 uiteindelik weer toegemaak. Na die brand in 1875 is die dam op markplein ook herstel en skoongemaak (Smit 1999:16). Daar is geen aanduiding van die put op die Landsberg-prent nie, aangesien die prent in 1870 geskilder is.

Gedurende die negentiende eeu het Markplein nie net 'n ekonomiese funksie vervul nie, maar dit was ook 'n plek van ontspanning. Dit is duidelik waarneembaar op die Otto Landsberg skildery. Markplein is ook deur die *Wellington Volunteer Rifles* as paragegrond gebruik. Tien soldate in wit uniforms is op die Landsberg-skildery te sien. In 1896 versoek Kaptein DA Dodds, bevelvoerende offisier van die *Wellington Volunteer Rifles*, dat 'n deel van die Markplein vir die bou van 'n drilsaal afgestaan word. Die lengte van die gebou sou na Markplein wys. Hierdie versoek is toegestaan op voorwaarde dat die saal gratis aan die inwoners van Wellington beskikbaar gestel sou word. Geen orkes mag gedurende kerktye gespeel het nie. Blomme- en landboutentoonstellings was in die Drilsaal gehou. Die Hugenote Drilsaal was ook as Raadsaal gebruik. Die Wellington Voetbalklub het in 1899 versoek dat die gedeelte van Markplein waarop daar wedstryde gespeel word, omhein mag word.

7.6.2 Dorpsmeent

Die HAT verklaar die woord *meent* soos volg: *Dorpsgrond gewoonlik met vry weiding* (1975:543).

Volgens die Verklarende Afrikaanse Woordeboek beteken *meent*: *gesamentlike openbare weiveld; gemeenskaplike grond; dorpsgrond* (1965:461).

Die woord *dorpsmeent* verwys dus na die dorpsgrond wat as weiding vir die diere van die dorpsbewoners gebruik is. Hierdie dorpsgrond was gewoonlik aan die buitewyke van die dorp geleë. Dit kan ook dui op oop stukke grond in die dorp wat vir weiding gebruik is.

Burgemeester DG Malan verwys in 'n brief van 25 November 1915 dat die *meent* reeds tweehonderd jaar lank deur plaaseienaars en later deur die dorpsbewoners as weiveld gebruik is (Smit 1999:41). Muile, donkies en beeste het vir baie jare op 'n oop stuk grond aan die oorkant van die Hugenote Seminarium gewei. Hierdie grond is later deur die Seminarium aangekoop (Cummings 1898:17). Die Murraysaal is op hierdie *meent* gebou. Die *meent* was afgebaken

deur Bainskloofweg, Malanstraat, Kantienstraat (tans Oosstraat), Malherbestraat, Pentzstraat en Heksbergweg (Malan 1999:IV).

Die aanleg van die spoorlyn vanaf Kaapstad na Wellington het veroorsaak dat 'n groot gedeelte van die dorpsmeent vir die spoorwegstasie gebruik is. Later is 'n gedeelte van die dorpsmeent ook vir die aanleg van die begraafplaas gebruik (Smit 1999:41). Dit dui daarop dat 'n gedeelte van die dorpsgrond in die omgewing van Stokeryweg en die huidige gholfbaan geleë was.

7.6.3 Langham-park

In Julie 1886 besluit die Munisipaliteit van Wellington om boomplantdag te vier deur bome in 'n nuwe park aan te plant. Terselfdertyd sou Koningin Victoria se vyftig jaar op die troon ook deur die uitleg van die park herdenk word. Die park was op 'n mooi deel aan die westekant van die dorp geleë. Langham-park is vernoem na dr Langham Dale, die destydse Superintendent-Generaal van Onderwys (WM Preston: Joernaal III 1886:403, 404). Langham-park was vermoedelik geleë in die omgewing van die huidige Langham Park Hotel. Daar is ook 'n Langhamstraat in daardie woongebied.

7.6.4 WA Joubert-plein

Mnr WA Joubert het in 1885 'n stuk grond geskenk sodat dit as speelgronde kon dien. Die Joubert-plein was voor die destydse Publieke Jongetjieskool aan die oorkant van die huidige stadsaal geleë (Le Roux 1932:111; Smit 1999:13). Die plein word nie op die Preston-skets aangedui nie.

7.6.5 St George-plein

Volgens die *Huguenot Seminary Annual* (1896:1) was die St George-plein regoor die ingang van die Sendinginstituut geleë. Smit plaas die St George-plein voor die huidige Opleidingskollege en dorpsbiblioteek (1999:13). Hierdie aanwysings plaas die Plein min of meer in dieselfde omgewing.

Daar was nie 'n deurpad oor die plein nie. Daarom het eerwaarde Morton in 1885 'n versoek aan die dorpsraad gerig om 'n voetpad daaroor aan te lê. 'n Watersloot het die grens tussen die plein en die eiendom van meneer E Blake gevorm. Nadat daar toestemming in 1885 aan Meneer

[illegible]

PLAZA IS KROMME R

5 10 20 40 80

Scale in sec

RF Arling: *Plaats van G le Roux genaamd Champagne*

Blake verleen is, het hy bome langs die watersloot geplant. Die St. George-plein is veral as speelterrein gebruik. Die dorpsraad het in 1895 toestemming aan die skoolkomitee verleen om 'n gedeelte van St. George-plein vir skooldoeleindes te gebruik (Smit 1999:13). Die plein word nie op die Prestonskets aangedui nie.

7.6.6 Victoria-park

Die munisipaliteit van Wellington het in 1873 besluit om die Plein, wat in Kerkstraat geleë was, Victoria-plein te noem. Die Victoria-plein se naam is uiteindelik in 1897 na Victoria Jubilee Park verander, ter viering van koningin Victoria se diamantherdenking. Daar is besluit om dit in 'n openbare park te omskep (Smit 1999:7; Picton-Seymour 1989:53).

Aanvanklik was die Victoria-park nie net vir ontspanning gebruik nie. Klaarblyklik het diere ook op die plein gewei, want volgens munisipale notules was 'n mnr B Vlotman verantwoordelik gehou vir die skade wat sy os aangerig het. Weidingsregte was ook aan individue toegestaan. Bome is op eie koste deur mnr D Brink in die park aangeplant vir uiteindelijke weidingsregte. Daar was ook nog 'n wingerd in die park, want in 1883 is daar aansoek gedoen deur 'n mnr Brisco om die druiwe te koop (Smit 1999:12).

Aanvanklik was die park oop en sonder omheining. Eers in 1883 is daar 'n besluit geneem om Victoria-park te omhein. Terselfdertyd sou daar ook meer bome op die plein geplant word. Daar is veral akkerbome op Victoria-park geplant. Daar was een ry bome aan die buitekant van die plein. Boere en inwoners het hul perdekarre aan hierdie bome vasgemaak (Smit 1999:12). Die Victoria-park was laer as die onmiddellike eiendom in die omgewing geleë. Die plein is in 1884 met die hulp van die plaaslike inwoners opgevol (Smit 1999:12). 'n Moontlike oorsaak vir die laerliggende gedeelte in Victoria-park kan gevind word op 'n vroeë landmeterskaart van RF Arling van die voorgenome kerk in die Wagenmakersvallei. 'n Steengroef is op hierdie kaart aangedui waar die Victoria-park geleë was. Steenmaakaktiwiteite sou die ligging uiteindelik beïnvloed het.

Volgens Picton-Seymour was die uitleg van die Victoria-park tipies Victoriaans met 'n formele tuinuitleg (1989:53). Mary Otis Preston skryf dat sy op een van haar staptogte 'n fontein in die middel van 'n groot plein gevind het. Sy bevestig egter nie watter plein dit was nie. Sy skryf dat die fontein nie te heidens in voorkoms was nie. Dit was vol wit waterlelies en sy noem dat dit nie 'n spuitfontein was nie (WM Preston: Joernaal I 1882:50). Daar kan die volgende moontlike afleidings uit hierdie beskrywing in die Preston-brief gemaak word: Alhoewel Preston nie noem

dat die plein Victoria-park was nie, kan die moontlikheid nie uitgesluit word nie. Gietysterfonteine was tipiese Victoriaanse versieringselemente in openbare tuine. Alhoewel sy nie bevestig dat dit 'n gietysterfontein was nie, kan dit aanvaar word, want die fontein was nie "te heidens" in voorkoms nie. Volgens Picton-Seymour (1977:17, 27) het mitologiese dierfigure, swane, dolfyne, gerubs of skulpe gewoonlik die basis van sulke fonteine of drinkbakke gevorm. Aangesien Preston (WM Joernaal 1882:50) noem dat dit nie 'n spuitfontein was nie, moet die moontlikheid dus oorweeg word dat dit 'n drinkbak was.

Teen die laat negentiende eeu het 'n orkesverhoog algemeen in dorpsparke voorgekom. Daar was ook 'n orkesverhoog in Victoria-park. Gedurende Desember 1899 het ystertralie die omheining vervang (Picton-Seymour 1977:22; Smit 1999:12). Die Victoria-park word nie op die Mary Otis Preston skets aangedui nie.

7.7 WATERVOORSIENING

Die eerste inwoners van Wellington was hoofsaaklik boere wat hulle tuishuise op die dorp gebou het. Hulle het hul water by 'n groot fontein gaan skep. Hierdie fontein was aan die onderpunt van Fonteinstraat, waar Fontein- en Malherbestraat by die fontein gekruis het. Die eerste tuishuise is ook hier naby die fontein gebou (Malan 1999:IV; SKN WEL X TRD:5). Volgens Malan (1999:IV) was die Wellingtonse Opleidingskollege later oor die fontein, waar die handpomp was, gebou. Die vroeë Arling-landmeterskaart van die beoogde kerk met erwe dui twee fonteine aan. Een fontein is op die kaart aan die onderpunt van die pastoriegrond op erf 12.1 aangedui. Die tweede fontein is tussen Malherbe- en Pentzstraat naby 'n huis aangedui. Albei fonteine was binne 'n redelike afstand van mekaar.

Aanvanklik was daar nie baie erwe nie, maar hierdie erwe was egter besonder groot. Die erwe het meestal 'n hele blok of selfs 'n halwe blok beslaan. Die dorp het met verloop van tyd uitgebrei en erwe in Kerk-, Bain-, en Burgstraat was ver van die fontein. Hierdie eienaars het elk 'n eie put op hul erf laat grawe. Die water is met behulp van 'n katrol en slinger opgehys en in watervate in die kombuise gestoor (Malan 1999:IV). Preston skryf dat mev Murray 'n put op haar erf laat grawe het, maar dat sy eers doodseker gemaak het dat daar genoeg water was voordat sy 'n pomp bestel het (WM Preston: Joernaal II 1884:218). Die fontein was later in 'n vervalde toestand en is teen Julie 1878 gerestoureer (Smit 1999:16).

Later het die dorpsbewoners water vanuit die Spruitrivier, wat deur die dorp vloei, ontvang (Smit 1999:21). Volgens Malan het 'n watervoor die leiwater bo in die Blouville, uit die Spruitrivier, uitgekeer vir die dorpsbewoners. Daar was dikwels twis en onmin oor leibeurre (Malan 1999:IV). Volgens Walton is dorpe teen heuwels gebou sodat waterstrome in watervore na die dorp gelei kon word (1965:45). Elke inwoner het dan op 'n gerieflike plek die water in die leivore afgekeer en sy tuin natgemaak. Hierdie watervore was met klip uitgelê en is langs die dorpstrate aangetref (Walton 1965:45; Hattersley 1969:79).

Malan skryf dat daar diep slote langs die paaie, selfs in Kerkstraat, aangetref is (1999:IV). Preston bevestig dat klein waterstroompies aan albei kante van die straat in kanale gevind is wat *sluits* genoem is (WM Joernaal I 1882:58). (Hierdie *sluits* waarna Preston verwys is heel moontlik slote.) Die bodem van hierdie kanale was met klippe uitgepak en het soos 'n natuurlike stroompie gelyk. Die kanale het water van die rivier vir besproeiing na die dorp gelei (WM Preston: Joernaal I 1882:58). Huise het geen waterleidings gehad nie, ook nie na die kombuis nie. Geboë sementbruggies is voor elke huis en winkel oor die waterslote geplaas. Kombuis- en reënwater is met 'n grondvoortjie na diep slote gelei. Daarvandaan is dit na die Spruitrivier weggevoer. Die rivier was dus besoedel en het ook onder die inwoners as die Stinkrivier bekend gestaan (Malan 1999:IV). Die besoedeling het in 1873 aanleiding gegee tot die besluit van die dorpsraad dat jaarliks vanaf 15 Oktober tot 30 April daar geen klere gewas of gebad mag word in die Spruitrivier nie. Terselfdertyd mag daar ook nie in die rivier geswem word nie. In 1875 is daar 'n persoon aangestel om die rivier nie net in die dorp nie, maar ook op die plase te inspekteer. Hierdie persoon moes ook die damme in die rivier afbreek wat die vloei belemmer het. Daar is veral in 1881 gekla dat mnr Atherton se stokers die rivier besoedel het. Twee groot windmeulens het water uit die rivier gepomp vir die stokers se gebruik. Daar was van prisoniers gebruik gemaak om die rivier skoon te maak (Smit 1999:21; WM Preston: Joernaal I 1882:54).

Ná die groot brand van 1875 is daar besef dat die watervoorsiening van Wellington ver tekort skiet. Die raad het onder andere 'n pomp, 'n nuwe brandblusser, ses vuurhake en vier-en-twintig leeremmers gekoop. Daar is ook 'n sluis by die dorpsdam aangebring en in 1876 is daar besluit om 'n put in die middel van Markplein te grawe. Die dam op Markplein is herstel en skoongemaak. Die put is in 1885 weer toegemaak (Smit 1999:16).

In 1881 is daar besluit om 'n stuk grond op die plaas Klipvlei, wat aan meneer Malan behoort het, te koop en 'n opgaardam te bou. Die grond was bokant die Kerkstraatbrug, direk aan die oostekant van die Spruitrivier (Smit 1999:17, 18). Die opgaardam is in 1884 voltooi en deur die Spruitrivier gevoed (Oberholster 1987:49). Preston vertel van die afwagting totdat die dam

voltooi is. Aanvanklik het die Seminarium water gehad, maar nie op alle vloere nie, want daar is gewag vir die nuwe tenk wat van Kaapstad moes kom. Preston skryf dat die opgaardam 381 voet lank en 830 voet wyd was (WM Preston: Joernaal II 1884:227).

Gedurende 1888 was daar 'n waterskaarste in Wellington. Die opgaardam se bodem was sigbaar vir meer as 'n week. Die water moes gekook word. Die badkamers in die Seminarium was gesluit en leerlinge moes hulle in hulle kamers afspons (WM Preston: Joernaal III 1888:540). Na 'n goeie reënval in die berge was daar weer genoeg water om die dorp te voorsien. Dit het egter aan die lig gekom dat die boere die water afgekeer het. Daar was verskille tussen die boere wat die waterregte in die berge besit het, en die munisipaliteit. Die boere het gevoel hulle word nie na waarde vir die water vergoed nie. Daarenteen het die munisipaliteit geweier om meer te betaal. Uiteindelik het 'n prokureur van Kaapstad die geskil besleg. Daar is aan die boere verduidelik om nie soveel te verwag nie. Die munisipaliteit is versoek om meer vir die water te betaal. So is daar deur albei partye 'n toeweging gemaak. Daar was dus genoeg water, alhoewel dit op daardie stadium nie weer gereën het nie (WM Preston: Joernaal III 1888:544).

Die munisipaliteit het in 1899 die water van 'n fontein op die plaas Fortuin, in die Blouvillei, ook aangekoop om verder aan die behoeftes van die dorp te voorsien (Smit 1999:17, 18).

HOOFSTUK 8

BAINSKLOOFPAS

8.1 KUNSWERKE

8.1.1 1846

Rough Sketch (from memory) of the newly discovered kloof between Wellington and Breede River

Bain, AG

8.1.2 1850

The Bishop's Arch. Bainskloof

Gray, S

8.1.3 1853

Montagu Rocks

Gray, S

8.1.4 1863

Bainskloof Octr 1863

Bowler, TW

8.1.5 1865

Bainskloof, Dacre's Pulpit

de Smidt, A

8.1.6 1872

Bainskloof Pass

de Smidt, A

8.1.7 Sonder datum

Bainskloofs

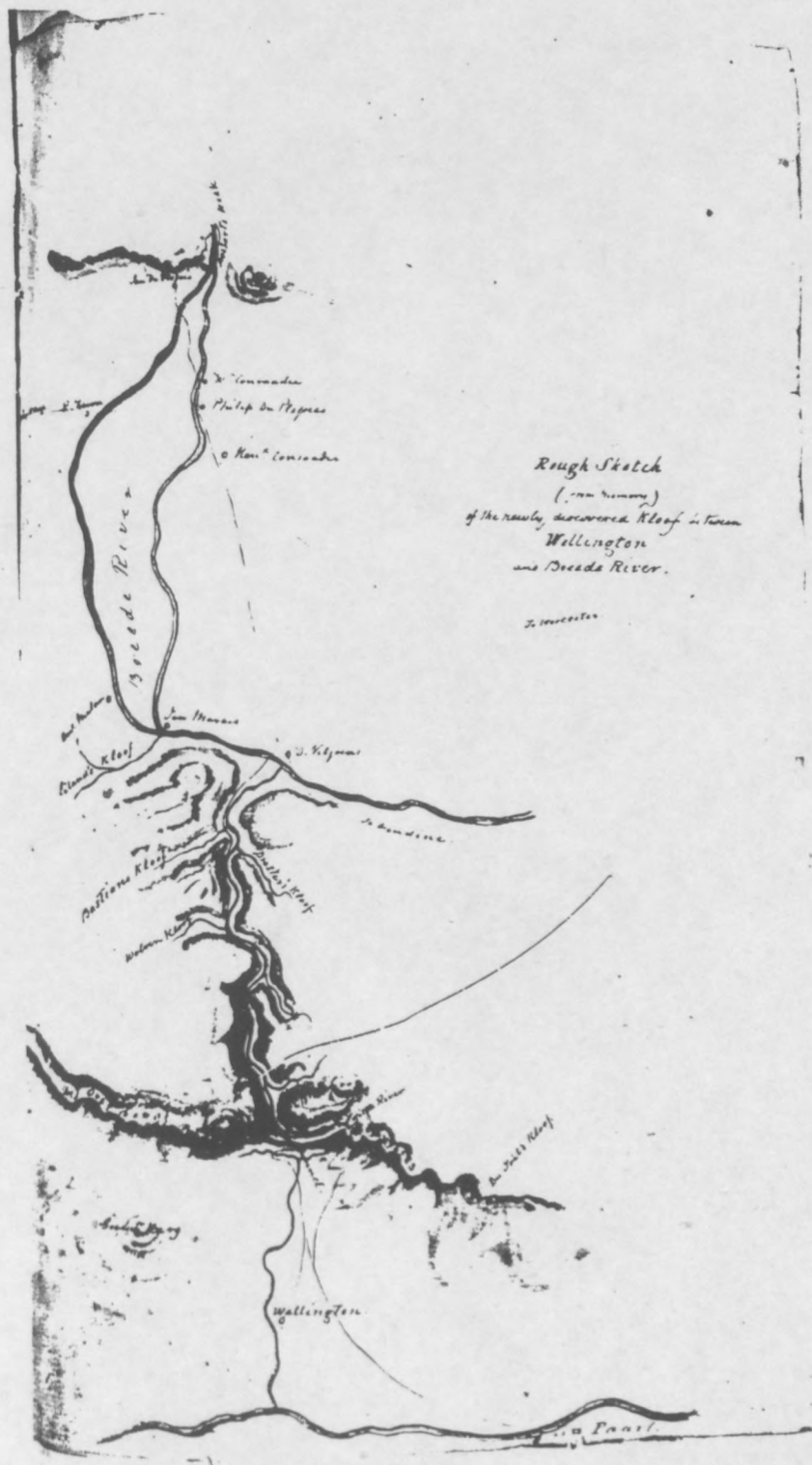
de Smidt, A

8.2 KUNSTENAARS SE VERBAND MET WELLINGTON

Andrew Geddes Bain was die bouer van Bainskloofpas. In sy hoedanigheid as padinspekteur van die Sentrale Weëraad, skryf hy 'n brief aan John Montagu, Koloniale Sekretaris van die Kaapkolonie, waarin hy die moontlikheid om 'n pas deur die Slanghoek- en Limietberge te bou, bevestig. Hierdie brief, gedateer 23 November 1846, sluit 'n skets in wat Bain van die voorgenome pas deur die berge geteken het. Die werk het in Februarie 1849 begin en Bainskloofpas is amptelik gedurende September 1853 geopen (Hoogenhout 1953:9; Lister 1949:210; SESA II:10). Die geloofwaardigheid van die skets word bevestig deur die feit dat dit van 'n onderskrif voorsien is en dat Bain deurentyd in sy brief aan Montagu na die skets verwys.

Sophia Gray was getroud met biskop Robert Gray van die Anglikaanse kerk in Kaapstad. Sy het hom dikwels vergesel op sy besoeke na die binneland en sketse van die omgewing gemaak. Die Grays het Wellington gereeld besoek, asook Bainskloofpas terwyl dit nog in aanbou was. Daar is verskeie geskrewe dokumente, onder andere Biskop Gray se dagboek, wat hierdie besoeke bevestig. Die *Biskop se rots* is in 1850 deur Sophia geteken en hierdie geleentheid word in die biskop se dagboek bevestig. *Montagu Rotse* is in 1853 geteken (Gutsche 1970:111, 126; SABW IV:206). Die geskrewe dokumentasie wat hierdie besoeke bevestig, verhoog die geloofwaardigheid van die prente.

Die prent *Bainskloof Octr 1863* is deur TW Bowler in die linkerkant van die prent onderteken. MuseumAfrica skryf hierdie prent, wat ook gedateer en van 'n onderskrif voorsien is, aan A de Smidt toe. Hierdie prent word aan De Smidt toegeken bloot op grond van styl. Daar bestaan 'n soortgelyke prent, van dieselfde toneel van die Eerste Tol in Bainskloof, ook deur Bowler geteken, maar in styl verskil die twee van mekaar, terwyl die twee prente inhoudelik ooreenstem. Abraham de Smidt volg Charles Bell in 1873 op as Landmeter-Generaal van die Kaapkolonie. De Smidt was 'n begaafde landskapskilder en 'n leerling van TW Bowler (SABW II:216, 271). Dit kon tot die verwarring aangaande die prent gelei het. Alhoewel daar geen geskrewe dokumente bestaan om De Smidt se besoeke aan Wellington te bevestig nie, kan daarvan afgelei word dat hy gereeld in sy professionele kapasiteit in die omgewing was. Die onderskeie datums op sy prente dui dit ook aan. Die akkuraatheid van sy prente kan aanvaar word vanweë sy buitengewone kennis van die topografie en kartografie van die Kaap (SABW III:216, 217). Sekere Bowler-prente bevestig ook die inhoudelike weergawe van De Smidt se prente.

AG Bain: Rough Sketch (from memory) of the newly discovered kloof

8.3 BAINSKLOOFPAS

Die bou van Bainskloofpas was een van die grootste projekte van die Sentrale Weëraad gedurende die negentiende eeu. Hierdie pas is deur die Drakensteinbergreeks, wat tussen Wellington en die Breëriviergebied geleë is, gebou. Hierdie bergreeks was 'n hindernis en die binneland kon slegs met 'n ompad deur die Tulbaghkloof of oor die Franschhoekpas bereik word (Newman 1855:183). Majoor Charles Cornwallis Michell, wat in 1828 as landmeter-generaal, siviele ingenieur en superintendent van openbare werke aangestel is, was saam met John Montagu en Andrew Geddes Bain, padinspekteur vanaf 1845, verantwoordelik vir die toestand en ontwikkeling van paaie en passe in die Kaapkolonie. John Montagu is in 1843 as koloniale sekretaris van die Kaapkolonie aangestel. Hy was verantwoordelik vir die instelling van die Sentrale Weëraad wat na alle hoofpaaie omgesien het. Montagu het besef dat die swak padstelsel vooruitgang na die binneland vertraag en benadeel het en dat die Kaapkolonie se ekonomie afhanklik was van die ontwikkeling van 'n geordende padstelsel. Teen 1849 toe daar met die konstruksie van die Bainskloofpas begin is, was daar reeds 'n geordende stelsel vir die onderhoud en aanlê van bestaande en nuwe paaie (Van Zyl 1995:7, 8, 9).

Gedurende 1846 terwyl Bain besig was met die bou van Michellspas, wat deur die Tulbaghvallei na Ceres strek, het hy en John Montagu saam 'n reis te perd na Houwhoek onderneem. Bain het 'n opening tussen die Slanghoek- en Limietberge, in die rigting van Wellington opgemerk. Montagu het besef dat 'n pas deur hierdie berge die ompad deur Bastiaanskloof sou uitskakel en hy het aan Bain die opdrag gegee om die moontlikhede daarvan te ondersoek (Pohl 1953:8; Hoogenhout 1953:9; Van Zyl 1995:15). Bastiaanskloof verskyn in die middel links, net na Wolwekloof, op Bain se skets van Bainskloof.

In 'n brief aan John Montagu, gedateer 23 November 1846, bevestig Bain die moontlikheid van 'n pas deur die berge. Bain skryf dat hy die Saterdagoggend in Wellington begin navraag doen het oor die kloof, maar die inwoners het geen kennis van die berg gedra nie. Daar is aan Bain gesê dit is *maar een spelonk; geen mensch kan ooit daar door*. Inwoners het dit slegs per geleentheid in die kloof gewaag op soek na vee en slawe wat gedros het. Johannes Retief het egter by geleentheid in die kloof, vanaf die Breederivier kant, opgegaan en ook met 'n geleentheid die Witterivier ondersoek (Pohl 1953:8; Lister 1949:210, 211). Die Saterdagmiddag het Bain die hele westekant van die berg, dit wil sê aan die Wellingtonkant, ondersoek en gevind dat dit baie maklik sou wees om 'n pad tot by die Nek te bou. Bain het perde by die veldkornet, meneer Rosseau, geleen wat arbeiders sou neem na die anderkant van die berg by Bastiaans-

TW Bowler: *Bains Kloof* 1863

kloof. Die arbeiders en perde sou Bain en sy geselskap daar inwag nadat hulle die kloof ondersoek het. Die Sondagoggend, 22 November 1846, het Bain vieruur die oggend vertrek om die kloof te verken. Hy was vergesel van Johannes Retief, Jacobus en David Malan en Stephanus du Toit (Borcherds 1861:397). Die oostekant van die berg het vanaf die kloof verander, met hoë afgronde. Bain het die moontlikheid van 'n pad aan die linkerkant van die Witterivier gesien, maar dit sou baie duur wees (Lister 1949:211, 212). Bain dui op sy skets Wellington en Groenberg aan die westekant aan. Aan die oostekant van die berg dui Bain die Witterivier, Wolwekloof, Bastiaanskloof, Elandskloof, die Breërivier, asook plaaseienaars soos D Viljoen, Jan Marais en andere aan.

Charles Bell, tesame met eerwaarde Dacres en Josias Rivers, het ná Bain se verkenningstog ook die kloof ondersoek. Bell het in sy kapasiteit as siviele ingenieur Bain se aanbevelings bevestig. Finale bevestiging is gegee deur Kaptein Pilkington, ook in sy kapasiteit as siviele ingenieur (Borcherds 1861:397, 398).

Konstruksie van die pas het op 16 Februarie 1849 'n aanvang geneem. Bain en sy gesin het tydens die bou van die pas op die plaas Doolhof, aan die westekant van die pas, gebly. Bain het met 'n kronkelpaadjie, genoem die Kettingpad, tot by die Nek geloop (Pohl 1953:9; Van Zyl 1995:22). Die eerste bandietekamp was aanvanklik net buite die dorp en die hoofkamp by die Nek, met kleiner kampe op verskillende plekke langs die roete (Hoogenhout 1953:9; Mackenzie 1993:15). Die westelike ingang van die pas is net buite die dorp en dit is ongeveer sewe myl tot by die Nek, die hoogste punt van die pas. Die pad aan die westekant van die pas is nie baie steil nie en is uit die kant van die berg uitgegrawe, want die grond bestaan uit verweerde graniet en klei. Buskruit is nie baie gebruik aan die westekant van die pas nie. Daar was egter op sommige gedeeltes van die pas aan die westekant diep poorte deur die berg gegrawe om te voorkom dat daar skerp draaie sou wees (Newman, 1855:184, 185). Nixon skryf dat die pad aan die Wellingtonkant *zigzags up the slope* (1880:33). Die kunstenaar JT Haverfield toon in die prent *Wellington Mountains 8 July 1863* Bainskloof aan die westekant van die berg aan. Dit is 'n duidelike lyn teen die berg. Haverfield dui ook Groenberg en Bainskloof met byskrifte aan (sien Hoofstuk 6).

Aan die westekant van die pas is daar twee groot klipbrûe met houtdekke gebou en verskeie waterstrome is ook oordek (Burman 1963:57). Al die brûe op die pas het houtdekke gehad. Die brug oor die Witrivier in die Bowler-prent *Bainskloof Octr 1863* toon duidelik klippilare en 'n

A de Smidt: *Bainskloof Pass* (1872)

A de Smidt: Bainskloof Pass

houtdek. Hierdie is 'n toneel by die Nek, ook bekend as die Eerste Tol. Die pas was teen April 1850 reeds tot by die Nek voltooi (Van Zyl 1995:16).

Newman skryf dat die aard van die werk aan die oostekant verskil het van die werk aan die westekant van die pas. Daar was groot kwarts rotsmassas waar poorte met buskruit deurgeskiet moes word. Aan die oostekant van die pas moes 'n afstand van 10 myl deur soliede rots geskiet en gekap word. Die totale afstand van die pas vanaf Wellington tot by Darlingbrug is agtien en 'n halwe myl (Newman 1855:185; Pohl 1953:9). Hoë skutmure moes op verskeie gedeeltes teen die steil kranse van tot 100 meter hoog met klippe opgebou word. Die stutmure is met klippe gepak sonder dat dit met beton of sement gemessel is. Sement en beton was gedurende die middel van die negentiende eeu nog onbekende boumateriaal. Die pak van die stutmure het die werk aansienlik vertraag (Pohl 1953:9; Van Zyl 1995:18, 19). Die stutmure van verskillende hoogtes kan gesien word in die prent *Bainskloof* (sonder datum) en *Bainskloofpas 1872*, albei van A de Smidt. Eersgenoemde prent toon stutmure aan wat besonder hoog is.

Die moeilikste gedeelte met die konstruksie van die pas was klaarblyklik vanaf die Montagurotse tot net voor Wolwekloof. Klippe is langs die pad met afstande van vyf tot tien meter geplaas. Hierdie randstene het as merkers gedien vir die osse en het ook verhoed dat die osse van die pad afdwaal (Van Zyl 1995:18,19; MacKenzie 1993:17). Hierdie randstene kan duidelik waargeneem word in die Bowler-prent *Bainskloof Octr 1863* en in *Bainskloof, Dacre's Pulpit 1865* van A de Smidt.

Die totale koste van die pas was vyftigduisend pond. Die pas is in 1853 voltooi en in September van daardie jaar ingewy (Newman 1855:188). Daar is baie geskryf oor die kwaliteit van die bouwerk van Bainskloofpas. Schofield Mayson skryf: *Bainskloof exceeded our expectations as a piece of engineering skill [...] so British looked the hard road* (1861:57). Nixon het ook uitgewy oor die goeie kwaliteit van die pas en genoem dat met 'n klein bietjie aandag dit net so goed soos 'n Switserse pad sou wees (1880:32). Cunynghame het saamgestem en geskryf dit was 'n *well-made pass* (1880:24).

Teen 1851 was daar reeds 'n posdiens tussen Worcester en Wellington ingestel. Die pos is aanvanklik egter slegs per perd vervoer (MacKenzie 1993:24). Volgens Hoogenhout is die Omnibus Diens (poskoetsdiens) tussen Kaapstad en Paarl 'n week voordat Bainskloofpas geopen is na Wellington verleng en nie lank daarna nie het dit ook Worcester bedien (1953:10). Die poskoets het sy aankoms by sy bestemming met 'n harde geblaas op 'n beuel aangekondig (Pohl 1953:10). 'n Posstasie is ook op die Nek in een van die ou kampgeboue ingerig, wat as rus- en eetplek vir

reisigers gedien het en waar perde omgeruil is (Hoogenhout 1953:10). Nixon bevestig die bestaan van die eet- en rusplek en beskryf dit as 'n klein hotel bo-op die pas wat kleivloere gehad het (1980:33). Die poskoetsdiens het met die verlenging van die spoorlyn van Wellington na Worcester in onbruik geraak. Die posstasie is vir vyf pond aan John Coaton verkoop wat dit in 'n vakansiehuis omskep het (Hoogenhout 1953:10). Hierdie posstasie kan as die eerste hotel in Bainskloof beskou word. Die Bowler-prent *Bainskloof Octr 1863* toon die ou kampgeboue waarin die hotel ingerig was. Aangesien perde by die posstasie omgeruil is, moes sekere van die geboue as stalle gedien het.

Tolgeld is gehef om voorsiening te maak vir die onderhoud van die paaie. Daar was twee tolhuise op Bainskloofpas, een by die Eerste Tol op die Nek en by die Tweede Tol by Wolwekloof. Albei tolhuise was in ou kampgeboue ingerig (MacKenzie 1993:27). Mary Otis Preston skryf in 'n brief dat hulle by die Nek een sjieling tolgeld betaal het. Sy bevestig in haar brief dat die tolgeld vir die onderhoud van die pas gegaan het (Preston: brief: 8 Desember 1882:78). Hamelberg skryf in sy dagboek op 4 Julie 1856 dat hy by Wolwekloof uitgespan het en dat daar 'n tolhuisie vir die tolman is. Daar het ook 'n skoenmaker in 'n ander geboutjie gewoon. Hamelberg bevestig dat die geboue vroeër deel van die bandietstasie was (Spies 1952:112).

Hoogenhout vertel dat daar gedurende die negentiende eeu 'n tolman met die naam Bodenryk, in die tolhuis by die Eerste Tol gewoon het. Bodenryk is een oggend voor die drumpel van die tolhuis se deur dood aangetref. Al die tolgeld was nog op die mantel van die vuurherd. Die moordenaar is nooit gevind nie en die moord is nooit opgelos nie (Hoogenhout 1953:11).

Verskeie skrywers het verwys na die feit dat die pad van Bainskloofpas baie nou was, onder andere Cunynghame (1880:24). 'n Anonieme dame wat Bainskloof gedurende die negentiende eeu besoek het, skryf soos volg: *Woe betide the unfortunate wagoner who cannot stop his span in time when two waggons meet on the narrow pass and obstinately refuses to yield the wall to the other. Our driver always blew his horn when he caught sight of a waggontent in the distance, so as to avoid collision* (1998:86, 87).

Ook Goncharov (1961b:135) skryf dat twee karre langs mekaar verby kon gaan, maar dat daar nie plek vir 'n muis tussen die twee voertuie was nie. Hoogenhout beskryf 'n insident wat tussen twee waens net anderkant die Nek, aan die Worcesterkant plaasgevind het. Die twee waens het mekaar op 'n skerp draai ontmoet en daar was geen uitdraaikans nie. Albei mans was haastig en nie een van die twee wou vir die ander een padgee nie, want dit sou beteken dat een van die twee osse moes afhaak en uitspan. Die twee mans, 'n Marais en 'n Malan het begin twis en nie lank

daarna nie vuisgeslaan. Dit het lank so aangegaan en as hulle moeg was dan rus hulle eers so 'n bietjie en dan takel hulle mekaar weer. Later het 'n boer van Wellington op die vuisgeveg afgekomm en die twee gedwing om lootjies te trek, sodat die bakleiery einde kon kry (Hoogenhout 1953:12).

8.4 BANDIETE

Die vrystelling van slawe in 1838 het 'n arbeidskrisis veroorsaak met die gevolg dat bandiete en militêre werkspanne gebruik is met die bou van paaie en passe in die Kaapkolonie (Van Zyl 1995:8). Die gebruik van bandiete vir die bou van paaie en passe is deur John Montagu ingestel en het met die bou van Michellspas in 1846 in werking getree. Hierdie werk was ook 'n geleentheid vir rehabilitasie vir persone wat 'n kriminele oortreding begaan het. Hierdie persone het dan hulle skuld aan die samelewing betaal deur alle hoofpaaie en passe vanaf 1846 tot 1888 te help bou (MacKenzie 1993:31, 41).

Die bandiete wat gebruik is met die bou van Bainskloofpas, was in kampe langs die pad gehuisves, soos die werk gevorder het. Die hoofkamp was aanvanklik by die Nek geleë en is in 1851 na Wolwekloof geskuif. Die laaste kamp was by Darlingbrug oor die Breërivier geleë (Pohl 1953:9; Burman 1963:58, 60; MacKenzie 1993:15). Die bandiete het goeie versorging ontvang en goeie huisvesting was een van die vereistes van John Montagu se bandietstelsel. Die geboue waarin die bandiete gehuisves is, is deur kontrakteurs opgerig voor die werk kon begin. Die geboue is met gemesselde klip en modder gebou, want sement was op daardie stadium nog nie algemeen gebruik nie (MacKenzie 1993:15).

Goncharov wat Bainskloof in 1853 besoek het, skryf dat 'n ry lae geboue, die tronk, met 'n heining omkamp was. Wagte het met gelaaide gewere die bandiete, wat in groepe in die kamp rondgestaan het, dopgehou. Sommige van die bandiete het alleen gestaan en ander was in kettings. Goncharov noem dat die bandiete in 'n lang houtskuur geslaap het. Die slaapkwartiere was skoon, maar sonder vensters. Houtbeddens was langs die muur gerangskik. Sommige van die bandiete het op hulle beddens gesit of gelê. Hierdie moes die Wolwekloofkamp gewees het, want blykbaar was Thomas Bain se huisie ook op die terrein. Bain se seun, Thomas, was in beheer van die Wolwekloofkamp. Na 1851 het die hoofkamp na Wolwekloof geskuif (Goncharov 1961:136-140; Burman 1963:12; MacKenzie 1993:15).

Die barakke was die grootste geboue en het tot 200 bandiete gehuisves. Daar was ook kombuise, 'n hospitaal, 'n kerk, skool en ontspanningsale. Kwartiere moes ook vir die konstabels, superintendent, ingenieurs, predikante, dokters en ander personeel gebou word. 'n Winkelier van Wellington, meneer Kirsch, is toegelaat om 'n winkel by die hoofkamp te bedryf. Kantore, bergplekke, voerskure, stalle, smidswinkels en skrynwerkerswinkels het ook deel uitgemaak van die geboue wat wit geverf was. Alhoewel die barakke baie eenvoudig was, het al die bandiete 'n bed en 'n matras gehad. Plaaslike boere het op 'n kontrakbasis elke week strooi vir die matrassie verskaf (MacKenzie 1993:33, 15, 156; Lister 1949:209; Van Zyl 1995:17). 'n Brief wat op 9 November 1850 in die *Graham's Town Journal* verskyn het, bevestig dat al die geboue netjies was en wit geverf was. Daar was drie kampe langs die pad (Lister 1949:209).

Die gemiddelde aantal bandiete wat gelyktydig op die pas gewerk het, was ongeveer 350. Altesaam 1000 bandiete het gedurende die vier jaar konstruksieperiode op die pas gewerk omdat bandiete wat hul straf uitgedien het en deur ander vervang is (MacKenzie 1993:15). Daar was 'n geweldige aanvraag vir hierdie bandiete wat hul straf uitgedien het. Boere in die omgewing wou hulle in diens neem en daar was 'n waglys. Hulle is ook 'n hoër salaris betaal as gewone arbeiders (Lister 1949:210).

Die bandiete is goed versorg en daar was geen onderskeid getref op grond van ras of kleur nie. Die taak van die hoofsuperintendent Johnathan Short, was om toe te sien dat die bandiete menslik behandel word en dat hulle gesond is. Hulle werksure was van sonsopkoms tot sonsonder en die bandiete is met waens na hulle werkplek aangery om tyd te bespaar (MacKenzie 1993:16, 32, 35; Goncharov 1961:142). Daar was bandiete van verskillende nasionaliteite, onder andere 'n Amerikaner, Iere, Franse, Hollanders, Maleiers, Kleurlinge en ander inheemse groepe. Hulle was klaarblyklik hoofsaaklik gevonniss vir diefstal, maar ander ernstige oortredings soos brandstigting, roof, verkragting en manslag het ook voorgekom. So het Charles King (nr. 1666), 'n Amerikaner, twee jaar tronkstraf ontvang vir die ontvangs van gesteelde goedere. Plaatje Snyman (nr. 1567) het nege jaar gevangenisstraf vir diefstal gekry (MacKenzie 1993:33; Goncharov 1961b:136).

Klaarblyklik kon die bandiete almal Engels verstaan. Hulle kleredrag was hoofsaaklik hemde en broeke, maar sommige het baadjies gedra. Die bandiete het aan Goncharov hul name gegee en sommige het ook Westerse en ander Oosterse name gehad, byvoorbeeld Saloman, Kalleur, Wildenson, Kogelman, Dolf en Dai Lakidi (Goncharov 1961:141). Ander name wat voorgekom het, was Dikkop, Kafir Jack, Cameron, Day, Bartman, John Ross, Gert Hollander (nr. 1065), Cupid Samson (nr. 1266), Ian Zeeland (nr. 1403) en Maronge (nr. 1108) (Mackenzie 1993:33).

Een van die bandiete, Scotty Smith, was berug vir sy vindingrykheid om te ontsnap (Lister 1949:210). Hy was onder die inwoners van Wellington bekend as Kwaai Smith, maar moet nie verwar word met die perdedief wie se doopname George St. Leger Gordon Lennox was nie (Hoogenhout 1953:10). Dit was die gebruik om die ander bandiete te gebruik om die vermiste op te spoor. Die persoon wat die vermiste bandiet gevang het, het dan ses maande kwytskelding van sy vonnis gekry (Pohl 1953:9). Kwaai Smith het nie minder nie as vier maal probeer ontsnap. Twee bandiete, Day en Cameron, het elk vier maande kwytskelding op hulle vonnis gekry toe hulle hom gevang het (Pohl 1953:10; MacKenzie 1993:39). Kwaai Smith (nr. 1080) was reeds in kettings met die bou van Michellspas. Hy moes egter by tye sonder kettings gewees het, na aanleiding van die aantal onsuksesvolle pogings om te ontsnap. Keer op keer na 'n ontsnapping is hy in kettings teruggeplaas en ook in afsondering aangehou (MacKenzie 1993:40). Nadat Smith 'n paar keer gedros het, is hy onder toesig van 'n gewapende wag in 'n tipe kraal geplaas waar hy 'n enorme groot klip heeldag moes rondrol. Gedurende die nag was sy kettings vasgemaak aan 'n ysterkram, wat aan 'n groot klip in sy slaapplek geheg is (Hoogenhout 1953:10). Daar is baie legendes oor Kwaai Smith. Sy ontsnappingsmetode was gewoonlik baie eenvoudig, maar uiters vindingryk. Hy het gewoonlik so na as moontlik aan die ander bandiete weggekrui. Sodra die ander bandiete weggeroep word om Smith te soek, dan hardloop hy gou weg (Pohl 1953:10). Smith het hierdie taktiek veral toegepas wanneer hulle op 'n plek gewerk het waar die plantegroei ruig en die wagte se aandag op 'n ander plek was. Hy het dan gewoonlik onder 'n bos by hulle weggekrui en wanneer hulle hom gaan soek, het Smith al lankal op 'n ander plek 'n sak vasgemaak om hulle nader te lok (Hoogenhout 1953:10).

Smith het eenmaal weer ontsnap en in die rigting van Goudini en Rawsonville gevlug. Die aand toe hy op 'n plaas aankom om slaapplek vir die nag te soek, vertel die boervrou hom van haar vrees vir Kwaai Smith. Haar man was nie tuis nie, want hy was deel van 'n soekgeselskap om Kwaai Smith op te spoor. Smith het dadelik sy beskerming aangebied en belowe om wag te hou. Die volgende môre het die boervrou hom dankbaar gegroet en vertel dat sy teenwoordigheid hulle veilig laat voel het. Smith is 'n dag later gevang en hy het die boervrou 'n boodskap gestuur dat dit hy, Kwaai Smith, was wat haar beskerm het (Hoogenhout 1953:10).

Die bandiete is geestelik goed versorg. Twee sendelinge, eerwaardes Fleischer en Meeser, het die bandiete geestelik bedien en kerk gehou (Pohl 1953:9). Kerkbywoning was verpligtend op Sondae. Die sendelinge het ook vir die bandiete in die kerkgebou skoolgehou. Bestellings toon aanvrae vir leie, kryt, Hollandse lees- en spelboeke, alfabetkaarte en Hollandse gesangboeke (MacKenzie 1993:37).

Alhoewel ongelukke skaars was, was daar twee voltydse dokters, drs Attenbury en Muntingh, aan diens. Die weeklikse verslae aangaande die gesondheid van die pasiënte toon dat meeste van die ongevalle behandel is vir hart- en longkwale en maagaandoenings (MacKenzie 1993:37).

En van die voorvereistes van John Montagu se nuwe bandietstelsel was dat die kwaliteit van die bandiete se maaltye hulle goeie gesondheid sou verseker. Elke man het elke dag 1½ pond rogbrood, 1½ pond vleis en 2 onse rys gekry. Bain het vir Piet Skraat gedurende die aanvangsperiode van die bouery gevra om kampe van brood te voorsien. Toe die kamp later na die Nek geskuif is, het hulle hulle eie bakkers gehad. Piet Skraat se regte naam was Pieter Louis Rossouw en het op Boekenhoutskloof geboer. Party mense het die plaas Boekhouerskloof genoem. Piet Skraat het sy bynaam gekry omdat daar op die plaas 'n Hollandse kleremaker met die naam Schraat gewoon het (Hoogenhout 1953:10). Groente was slegs deel van die bandiete se dieet wanneer dit bekombaar was. Kokke het die maaltye in kombuise op die kampterreine voorberei en die etes in eetsale bedien. Bandiete wat in afsondering aangehou is, het vir veertien dae slegs ryswater gekry. Plaaslike boere en handelaars het die produkte aan die kampe verskaf. Seep en tabak is ook aan die bandiete verskaf (MacKenzie 1993:34).

Party van die bandiete met ernstige oortredinge was vir lang tye in kettings. Op een stadium was 64 van die 206 bandiete by 'n spesifieke kamp in kettings. By elke bandietstasie en op sekere plekke langs die pad was daar groot ysterkramme wat in die rotse ingelaat is. Ses bandiete is aan 'n ketting vasgemaak en aan hierdie kramme vasgehaak wanneer die bandiete moes rus. Dit was ook die gebruik om bandiete wat gestraf moes word, soos Kwaai Smith, vir amper veertien dae vas te maak (MacKenzie 1993:35, 36). Bandiete is swaar gestraf vir wangedrag. Bain het gewoonlik die straf ná 'n formele verhoor bepaal. So is Geswind (nr. 1426) met 25 houe gestraf vir voortdurende luiheid. Bandiet nommer 827 het agt uie gesteel en aangesien die uie die eien-dom van die staat was, is hy gevonniss tot een maand in kettings. Die straf vir dros was veertien dae in afsondering. Nadat Gert Hollander (nr. 1063) 19 sjiellings, asook 'n pistool van meneer Short gesteel het, is hy tot 'n ekstra twee jaar gevonniss (MacKenzie 1993:36).

8.5 ENEKELE HISTORIESE PLEKKE VAN BELANG OP BAINSKLOOFPAS

Die plekke word bespreek soos dit vanaf Wellington op die Bainskloofpas aangetref word. Die afstand soos bereken vanaf die Wellington Museum, in Kerkstraat, word by elke plek aangedui. Hierdie plekke dateer tot einde negentiende eeu. Twintigste-eeuse plekke is daarom nie ingesluit nie.

8.5.1 Goudmyn (5,1 km)

Net nadat goud in die Transvaal ontdek is, het 'n Australiër met die naam Garde in Wellington aangekom en sy intrek in die Masonic Hotel geneem. Hy het hom as 'n myningenieur voorgedoen en aan die inwoners van Wellington vertel dat hy oortuig is dat daar goud in die omgewing moet wees. Garde het toe in die omgewing geprospekteer en die erts vir ontleding gestuur. Die ontleding het getoon dat die erts goud van 'n baie hoë gehalte bevat en groot opgewondenheid het onder die inwoners van Wellington geheers. 'n Maatskappy is onmiddellik gestig en Garde is as hoofbestuurder aangestel. Die maatskappy se aandele het aanvanklik teen een pond per aandeel verhandel, maar het vinnig gestyg tot 'n honderd pond per aandeel. Die skag is op die plaas Leeuwentuin, net langs die Bainskloofpad, gesink. Die geld het ingerol en die inwoners van die dorp was vas oortuig daarvan dat hulle binnekort miljoenêrs sou wees. Garde het egter op 'n dag met die geld verdwyn en hy is nooit opgespoor nie. Baie mense was in die proses geruïneer. Die erts van die Leeuwentuin-myn is vir ondersoek gestuur en dit het geblyk dat dit slegs gewone kwarts was. Die erts wat Garde die inwoners mee geflous het, was van die Transvaal afkomstig en het goud bevat (Hoogenhout 1970:10). Daar is 'n foto van die goudmyn se skag op die plaas Leeuwentuin in die Wellington Museum se fotoversameling.

8.5.2 Akkerbome

Ongeveer 295 jong akkerbome is aan die westekant van die pas, dit wil sê die Wellingtonkant van die pas aangeplant om skaduwee vir die reisigers in die warm somermaande te verskaf (Borcherds 1861:384; Van Zyl 1995:18). Pieter Louis Rossouw, ook bekend as Piet Skraat, van Boekenhoutfontein, het die laning akkerbome saam met Piet Malan van Swartfontein geplant. Swartfontein is nou deel van Doolhof en Boekenhoutfontein is deel van Welvanpas (Hoogenhout 1953:10). Bulger besoek Bainskloofpas in 1867 en bevestig dat die eerste gedeelte van die pas met jong akkerbome, aan die buitekant van die pad, beplant is (1867:252).

8.5.3 Morrie se draai en Brandewynsdraai (8,8 km)

Ds Andrew Murray het in September 1871 die beroep na Wellington aanvaar. Die verwelkomingskomitee en die inwoners van Wellington het ds Murray en sy vrou op 'n baie skerp haarnaalddraai ingewag. Hy is ook later in sy bediening, na 'n kollektetoer van vier maande, op hierdie draai ingewag. Rytuie het met hierdie geleentheid reeds van twaalfuur die middag na Bainskloof gegaan. Die kerkraadslede het ds Murray of Mister Morrie soos hy in Wellington bekend gestaan het, tegemoet gery en teen twee-uur die middag saam hulle verskyning op die

draai gemaak. Daarom word hierdie haarnaalddraai Morrie se draai genoem (Conradie 1951:58; Van Huyssteen 1985:97).

Morrie se draai staan egter ook as Brandewynsdraai bekend. Hierdie haarnaalddraai loop oor 'n stroom water wat Welvanpas van drinkwater voorsien. Vroeër is die wyn en brandewyn per ossewa na die wynkopers in Kaapstad vervoer. Een van die ossewaens van die Goudini-Worcesterdistrik het die skerp draai te kort gevat en die wa het in die proses omgekantel. Die brandewynvate het afgerol en in die stroom oopgebars. Volgens oorlewering was daar 'n rukkie later koffie op Welvanpas gemaak en die koffie het pure brandewyn gesmaak. Die plaaswerkers het gou van die brandewyn in die drinkwatersloot uitgevind en sommer langs die sloot gelê en drink, terwyl ander al wat houer was volgemaak het. Hulle was blykbaar gou aangeklam en van daardie dag staan die draai ook as Brandewynsdraai bekend (Hoogenhout 1953:10; mnr D Retief 1998:onderhoud).

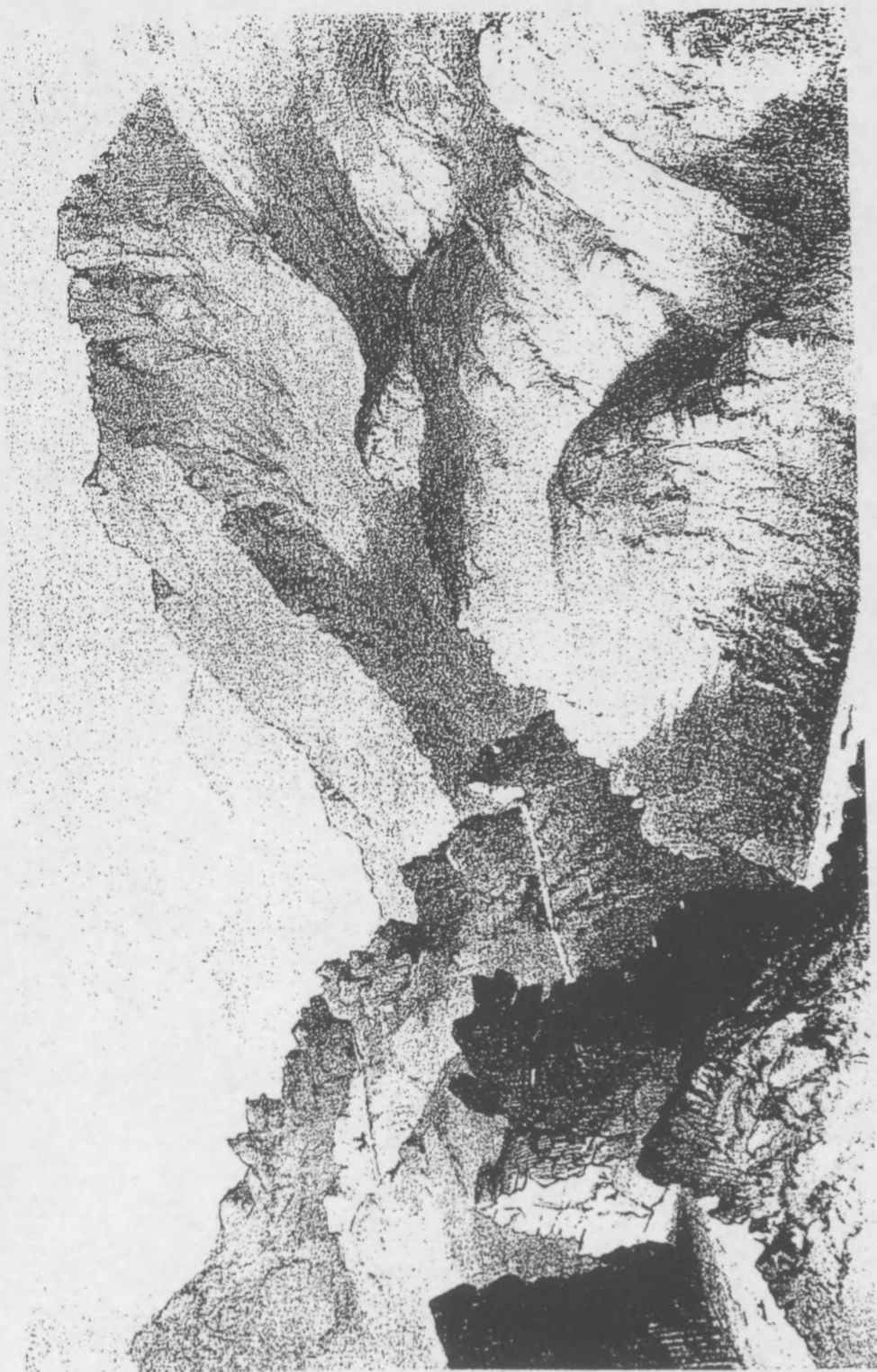
8.5.4 Tonnel (9,1 km)

Bain het 'n plan gehad om 'n tonnel deur die berg te grawe om sodoende 'n skerp draai te vermy. Die tonnel was 336 voet lank, veertien voet breed en twaalf voet hoog (SESA II:10). Die De Smidt-prent *Bain's Kloof Pass* (1872) toon die ingang van die tonnel op die skerp draai.

Daar word vertel dat trekdiere huiwerig was om deur die tonnel te gaan. 'n Span osse kon blykbaar ook nie daardeur nie. Die wa kon slegs met twee osse vooraan deur die tonnel kom en dit het beteken dat die wa eers afgelaai en die osse afgehaak moes word is. Verspoelings het skade veroorsaak en die tonnel het toegeval. Bain moes toe as gevolg daarvan die pad om die spits van die berg bou (Pohl 1953:9; Hoogenhout 1953:10). Mary Otis Preston skryf in 'n brief dat 'n groep van hulle in die ou tonnel teen die reën geskuil en sommer daar geëet het (WM Preston: Joernaal II 1886:385).

8.5.5 Gawie se water (11,2 km)

Reeds in 1818 het die boere van die Wagenmakersvallei Lord Charles Somerset toestemming gevra om 'n sloot deur die berg vanaf die Witrivier, 'n sytak van die Breërivier, na die Kromrivier te grawe. Die Kromrivier is op sy beurt weer 'n sytak van die Bergrivier. Toestemming is aan die boere verleen, maar daar was 'n tekort aan fondse. In 1849 het die boere weer toestemming gevra, wat weer toegestaan is, maar finansies was weer eens die probleem. Bain het 'n kwotasie van die beraamde kostes gegee, maar die boere was oortuig dat hulle dit vir veel minder kon doen. Gawie Retief het gereken dat hy die werk vir 600 pond sou kon doen. Retief het 'n

S Gray: *Montagu Rocks*

S. Gray: *The Bishop's Arch*

kanaal van twaalf meter diep en drie meter breed deur die soliede berg geskiet en gegrawe. Die kanaal is in 1860 voltooi, maar teen drie maal die bedrag wat Bain gekwoteer het (Van Zyl 1995:22, 23; MacKenzie 1993:42).

8.5.6 Die Nek (14,0 – 14,3 km)

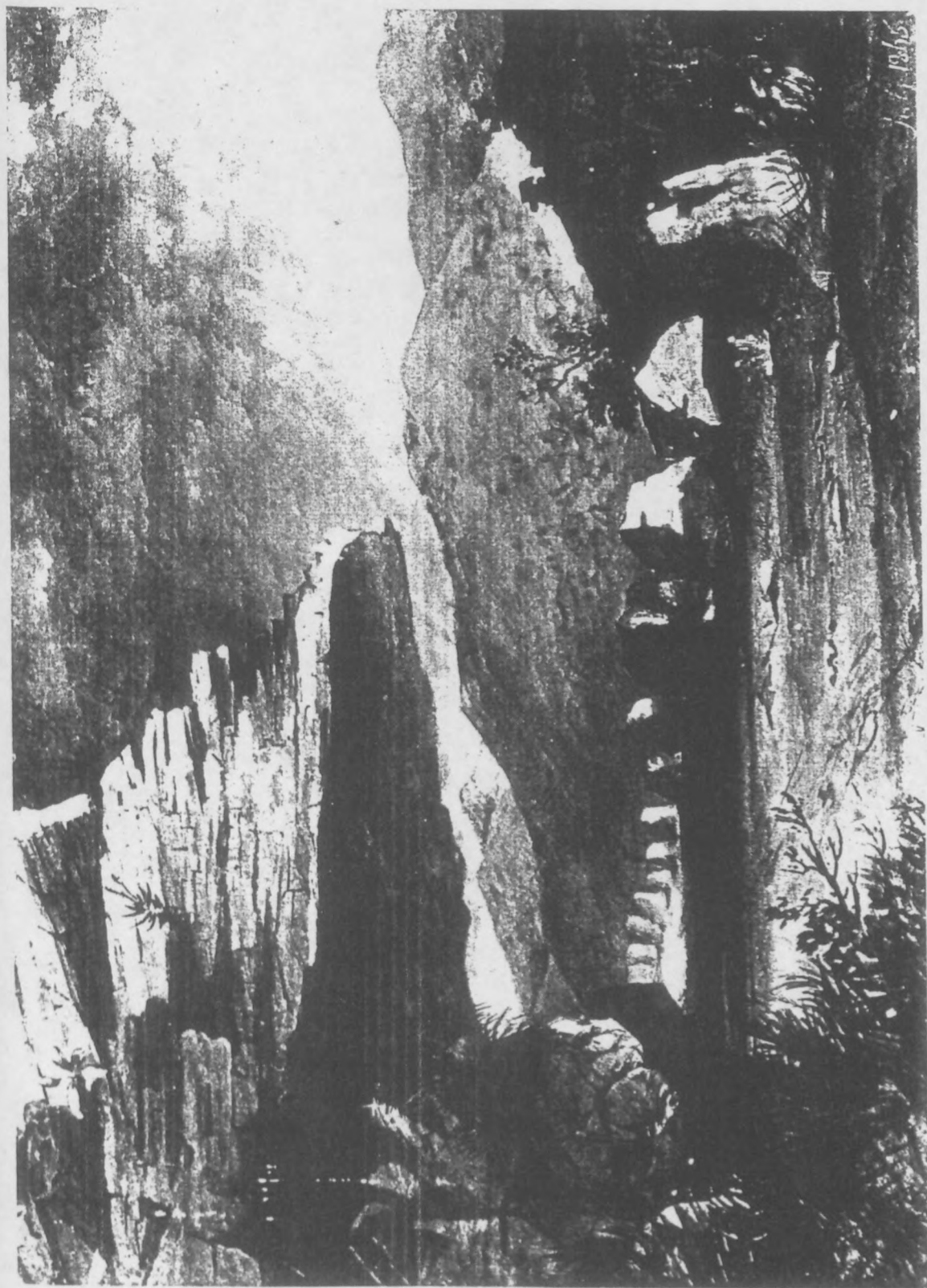
Die eerste bandietstasie was op die Nek geleë. Die eerste tolhuis en posstasie was in ou geboue van die bandietstasie. Daarom is die Nek ook as die Eerste Tol bekend onder die inwoners van Wellington. Die res van die geboue was afgebreek om as boumateriaal elders te gebruik (Hoogenhout 1953:10; MacKenzie 1993:43). Die Bowler-prent *Bainskloof Octr 1863* toon die geboue by die Eerste Tol en vee op die voorgrond waarvoor sekerlik tolgeld gehef is. Die tolhuis was heel moontlik die gebou naaste aan die pad. Die ander geboue was moontlik stalle vir die perde van die posstasie. Die posstasie kon moontlik in die ander geboue gewees het. Reisigers kon ook in sekere van die geboue gehuisves wees, wat as rus- en eetplek gedien het.

8.5.7 Montagu Rotse (16,5 km)

Aan die anderkant van die Nek was daar 'n enorme rotsmassa met 'n afgrond aan die Witrivier se kant van ongeveer 90 voet hoog. Daar is deur die rotsmassa geskiet om 'n poort van vyftien voet breed, twintig voet hoog en 62 jaarts lank te vorm (Newman 1855:186). Borchers (1861:386) skryf dat die poort 25 jaarts lank was, maar dit is nie korrek nie. Van Zyl (1995:18) gee die mates aan as 5 meter wyd, 7 meter hoog en 50 meter lank, wat as korrek aanvaar kan word. Montagu Rotse is vernoem na John Montagu, koloniale sekretaris en stigter van die Sentrale Weëraad (MacKenzie 1995:44). Sophia Gray skets Montagu se Rotse in 1853. Die prent dui duidelik die hoë afgrond aan die linkerkant van die pad aan, met die Witrivier heel onder. Die prent wys ook hoe moeilik dit moes gewees het om 'n poort deur hierdie rotsmassa te maak.

8.5.8 Biskop se rots (17,6 km)

Die eerste Anglikaanse aartsbiskop van Kaapstad was Robert Gray, wat die pas besoek het terwyl dit onder konstruksie was en die bandiete toegesprek het. Gedurende April 1850 besoek Robert en Sophia Gray Andrew Geddes Bain wat die pas vir hulle wys. Saam het hulle gery tot by die natuurlik gevormde rotsboog, wat losstaande van die berg en die pad self was. Robert het alleen verder op sy perd White gery, aangesien hy op 'n besoek aan die binneland was. Sophia het alleen agtergebly om die rots te skets. Daarna het sy saam met Bain na sy huis gegaan. Robert en Sophia het mekaar by hierdie rots gegroet en dit het daarna as die *Biskop se rots*

A de Smidt: Bainskloof, Dacre's Pulpit

bekend gestaan om die Grays se vaarwel te herdenk (Gutsche 1970:111). Sophia Gray se prent *The Bishop's Arch. Bainskloof* toon hierdie natuurlik gevormde rotsboog op die rand van die afgrond. Die Witrivier vloei onder in die kloof.

8.5.9 Bell se rots (17,7 km)

Charles Bell was Landmeter-Generaal van die Kaapkolonie. Hierdie rots is na hom vernoem en was 'n rotsmassa soortgelyk aan die Montagu Rotse, waardeur 'n poort geskiet moes word (Newman 1855:187; Burman 1963:59).

8.5.10 Bayley se krans (17,8 km)

Daar kom verskillende spellings vir hierdie naam voor, waaronder ook Bailey. Dit is 'n 200 voet krans bokant die pad, net na *Bell se rots* (Burman 1963:59). Borchers skryf dat *Bayley se krans* een van die hoogstes in die kloof is (1861:387). Dit is onbekend na wie hierdie krans vernoem is.

8.5.11 Pilkingtonbrug (17,9 km)

George Pilkington is in 1848 as siviele ingenieur van die Kaapkolonie aangestel. Pilkingtonbrug volg direk na *Bayley se krans* en is oor 'n baie hoë afgrond gebou. Die brug is 65 voet (18 meter) hoog en met klip uitgebou. Daar was ook 'n bandietstasie in die omgewing (Borchers 1861:374, 387; MacKenzie 1993:44; Van Zyl 1995:19, 23).

8.5.12 Dacre se preekstoel (19,5 km)

Hierdie rots hang ongeveer 3,8 meter bokant die pad en lyk soos die klankbord van 'n preekstoel. Die rots is vernoem na Eerwaarde Dacre, wat Charles Bell en Josias Rivers met die tweede groep vergesel het om die kloof te ondersoek. Die moontlikheid om 'n pas deur die kloof te bou, is met hierdie verkenningstog bevestig (Borchers 1861:388; MacKenzie 1993:45). Abraham de Smidt se prent *Bainskloof, Dacre's Pulpit* (1865) toon die Preekstoelrots duidelik soos dit oor die pad hang.

8.5.13 Wolwekloof (Tweede Tol – 21,4 km)

Alhoewel die Breërivier self 9 km verder geleë is, was die Breederivierbandietstasie by Wolwekloof geleë. Hierdie bandietstasie was onder die toesig van Thomas Bain, die seun van Andrew Geddes Bain. Aanvanklik was dit 'n ondergeskikte en klein bandietstasie, maar dit het

later die hoofstasie geword toe die werk na die oostekant van die pas geskuif het. 'n Tweede tolhuis was in een van die ou bandietstasiegeboue ingerig en daarom verwys Wellingtoners na Wolwekloof as die Tweede Tol. Die Tweede Tol is 'n perfekte uitspanplek by die Witrivier en daar was genoeg weiding in die nabyheid (MacKenzie 1993:45).

8.5.14 Borchers se brug (21,5 km)

Borchers se brug is net anderkant die Tweede Tol geleë. Die brug is vernoem na P.B. Borchers, die voorsitter van die Sentrale Weëraad op daardie stadium. Hy het die seremonie met die opening van die pas waargeneem. Andrew Bain se dogter Jane, het die brug geopen (MacKenzie 1993:45, 46).

8.5.15 Darling se brug (29,1 km)

Darling se brug by die Breërivier word algemeen beskou as die einde van die pas. Die laaste bandietstasie was hier geleë. Die brug is vernoem na Charles Henry Darling, waarnemende goewerneur van die Kaapkolonie tot 1854 (Theal 1964:225; Burman 1963:60; MacKenzie 1993:46).

8.6 DIE WITRIVIER

Die Witrivier vloei deur Bainskloof en is 'n sytak van die Breërivier. Die naam Wit- of Witterivier is ontleen aan die groot aantal wit klippe wat op die rivierbedding aangetref word (Lister 1949:214; SESA II:10; Preston: brief: 8 Desember 1882:78). Bain dui op sy skets die Witterivier aan waar dit in die Drakensteinbergreeks ontspring. Albei prente van Sophia Gray, *The Bishop's Arch* en *Montagu Rocks* toon die Witrivier onder in die kloof aan. 'n Gedeelte van die Witrivier is sigbaar in die De Smidt-prent *Bainskloof* (sonder datum). Al drie bogenoemde prente toon steil en baie hoë afgronde bokant die Witrivier.

Goncharov skryf in 1853 dat Bain, die sendeling, die dokter en sy vriend Zeleni in die Witrivier gaan bad het (1961:142). Daar kan afgelei word dat hulle moontlik in die Tweede Tol swemgate gaan bad het, aangesien Bain se huis daar naby by Wolwekloof was.

Nadat Bainskloofpas in 1853 voltooi is, het inwoners van die Paarl, Wellington en nabygeleë boere by die Nek gaan kamp om die warm somerweer van die vallei te ontsnap. Die Witrivier het 'n gewilde swemplek geword, veral die Tweede Tol se swemgate, die Girls Pool en die Boys Pool. Daar is ook langs die Witrivier piekniek gehou, byvoorbeeld Emma Murray en haar fami-

lie het in 1856, oppad na Bloemfontein, gestop en langs die Witrivier piekniek gehou (MacKenzie 1993:28; Anoniem 1954:12; Pohl 1953:10; Hoogenhout 1977:g.p.).

Die Witrivierramp het op Hemelvaartsdag, 23 Mei 1895 plaasgevind. CP Hoogenhout het daarna 'n gedig, *Elegie*, geskryf en opgedra aan die jong mense wat in die ramp omgekom het (Hoogenhout 1941:180). Drie jong mans van die Sending Instituut en 'n jong meisie van die Hugenate Seminarium, het in die Witrivier verdrink. 'n Groep van dertien meisies van die Hugenate Seminarium en twee mans as hul leiers, Carel Pauw en Piet van der Merwe, het vir 'n uitstappie na die kruin van Sneekop gegaan. Enkeles het vroeër huis toe gegaan, maar die weer het onverwags verander en die groep is teen die aand deur die Witrivier wat in vloed was, afgesny. Soekpartye is uitgestuur om hulle te vind, maar daar was geen ander keuse vir die groep as om die nag op die berg deur te bring nie. Die volgende oggend teen dagbreek is pogings aangewend om die groep te red. Daar is vuur aan die westekant van die rivier gemaak. Lourens en Francois van Dyk en Christiaan Krynauw het oor die rivier na die groep geswem en 'n tou is daar aan die oewer vasgemaak. Die poging om die gestrande klimmers oor die rivier na veiligheid te bring, het nie geslaag nie. Die drie mans, Francois en Lourens van Dyk en Christiaan Krynauw het Lettie de Jager oor die river probeer help. Hulle is egter op 'n rots in die middel van die rivier vasgekeer. Daar het hulle vir ongeveer twee ure vasgeklou in die vinnig stygende water. Gewyde liedere is op die oewers gesing om die vier te bemoedig. Lettie de Jager is eerste meegesleur. Lourens van Dyk het haar probeer help, maar is ook deur die vloedwaters meegesleur. Daarna het Christiaan Krynauw en Francois van Dyk weggespoel en verdrink. Mej Ferguson het in haar dagboek geskryf dat Lettie de Jager en Christiaan Krynauw se liggame die volgende dag gevind is. 'n Pragtige reënboog was sigbaar bokant Sneekop, van die kruin tot by die voet van die berg, toe Lettie se lyk na die Seminarium gebring is (Ferguson 1927:78, 79; de Klerk 1985:2).

8.7 DIE BELANG EN BETEKENIS VAN BAINSKLOOFPAS

Beide John Montagu en Andrew Geddes Bain het die waarde van 'n pas deur die kloof besef, want dit sou die afstand tussen Kaapstad en die binneland aansienlik verminder (Hoogenhout 1953:9; Pohl 1953:8). Die Drakensteinbergreeks was 'n versperring tussen die Kaap en Worcester, asook die res van die binnelandse distrikte. Slegs die Franschoekbergpas en Tulbaghkloofpas het toegang oor die bergreeks na die binneland verleen, maar dit was met 'n ompad. Bainskloofpas was in 'n direkte lyn met Michellspas en Kaapstad en nadat dit voltooi is,

was die reis na Kaapstad van die Warm Bokkeveld met 67 km (36 myl) verminder. Dit het vir die transportryer 'n vermindering van twee dae in die totale reisperiode beteken. Die diere was nie so moeg nie en die veiligheid van die waens, die diere en die vrag was dus verseker. Michell het bereken dat 'n perd ongeveer ses myl per uur afgelê het, 'n perdekar vyf tot vyf en 'n half myl per uur en 'n ossewa slegs drie myl per uur. Die belang van die pas was dus nie net in die korter afstand nie, maar ook die invloed van die gelyk oppervlakte en verbeterde kwaliteit van die pad. Dit het daartoe gelei dat die waens se onderhoud minder was en die diere het nie so swaar gekry nie. Daar was byvoorbeeld nie die gevaar om met 'n wavrag 'n vol rivier in vloed oor te steek nie. Al hierdie dinge het daartoe gelei dat 'n swaarder vrag op die waens gelaai kon word. Tesame met die verkorte tyd wat dit geneem het om die afstand af te lê, het dit gelei tot 'n vermindering van byna vier vyfdes van die kostes om die produkte vanaf die Bokkeveld na die Kaapse mark te bring. Die dorp Wellington het as gevolg van die toename in verkeer ook uitgebrei en eiendomspryse het die hoogte ingeskiet. Na die ontdekking van diamante in Hopetown in 1867 en in Kimberley in 1870, het verkeer oor Bainskloofpas drasties toegeneem (Newman 1855:183, 188; MacKenzie 1993:26, 27, 29).

HOOFTSTUK 9

EVALUERING

Na die bestudering van soveel tekeninge kan tot die gevolgtrekking gekom word dat daar geen rede is waarom geskrewe bronne meer betroubaar as visuele bronne beskou word nie. Alhoewel die meeste van die visuele bronne deur amateur en selfopgeleide kunstenaars gedoen is en daarom dikwels vanuit 'n estetiese oogpunt nie noodwendig bevredigend is nie, doen dit egter nie afbreuk aan die inligting wat oorgedra word nie. Dit is wel soms die geval dat 'n kunstenaar nie heeltemal 'n korrekte beeld weergee nie. Hierdie feit is egter ook van toepassing op geskrewe bronne, want nie alle geskrewe bronne is ewe betroubaar of bevredigend nie. Dit is slegs wanneer hierdie onderskeie bronne, die visuele en geskrewe bronne, in samewerking met mekaar gebruik word, dat 'n volledige kultuurhistoriese beeld oorgedra kan word. Beide die visuele en geskrewe bronne bevat soms afsonderlike inligting, wat aanvullend en bevestigend tot mekaar werk.

Daar is bevind dat wanneer visuele bronne vergelykend aangewend word, byvoorbeeld visuele bronne van die kerk en ook Bainskloofpas, persoonlike interpretasies deur 'n kunstenaar, wat moontlik foutief is, uitgeskakel word. Geskrewe bronne dien dan as bevestiging in hierdie verband.

Die onderskrifte en selfs byskrifte wat deur 'n kunstenaar op 'n prent aangebring word, byvoorbeeld in die geval van Stade en Haverfield, dien nie net as 'n bron van inligting nie, maar ook as 'n bevestiging daarvan. Op sy beurt verhoog dit die waarde van so 'n visuele bron. Ter illustrasie: die Stade-prent *Drakenstijns Colonie* gee deur middel van tydsduur 'n aanduiding hoe ver Kaapstad vanaf die Drakensteinvallei geleë is.

Wanneer die visuele bronne sowel as die geskrewe bronne as 'n geheel beoordeel word, is dit duidelik dat die mense van die Wagenmakersvallei, ten spyte van hulle isolasie in die noordelike gedeelte van die vallei, binne die konteks van die Drakensteinvallei beoordeel moet word. Die omgewing het sekere beperkinge op hulle bestaan geplaas wat eers vanaf die middel van die negentiende eeu verander het. Dit is duidelik dat die meeste besoekers aan die Drakensteinvallei en Wagenmakersvallei met verwondering die plante, diere en omringende berge beskou en ondersoek het. Die oorweldigende hoeveelheid geskrewe en visuele bronne wat 'n aspek van die bodem beskryf of uitbeeld, getuig hiervan. Selfs wanneer die prent 'n plaashuis uitbeeld, soos die D'Oyly-prente *View of Mr Latega's Farmhouse ...* en *View of Field Cornet Mallung's ...* is dit

teen die agtergrond van 'n bodem wat oorweldigend is. Hierdie bodem het dan ook 'n invloed op die mense van die Wagenmakersvallei en later Wellington gehad.

Navorsing het toenemend getoon dat die mense van die Wagenmakersvallei godsdienstig en sober van aard was. Die feit dat hulle bereid was om van die Wagenmakersvallei na die kerkie by Babylonstoren te loop, getuig daarvan. Reeds vroeg in die negentiende eeu het hulle ook daarop aangedring om af te stig van die Paarl-gemeente.

Verskeie skrywers, onder andere Lady Anne Barnard en 'n anonieme skryfster, getuig van die besondere gasvryheid van die mense van die Wagenmakersvallei. Daar was ook 'n betrokkenheid by hulle medemens, wat veral tot uiting gekom het in sendingwerk. Kinders is van jongs geleer om te werk vir sending. Ongeag hoe swaar die mense van die Wagenmakersvallei finansieel gehad het, sendingwerk en die onderwys is vasberade ondersteun. Daarom is die godsdiens en die onderwys in Wellington onlosmaakbaar aan mekaar verbonde. Die sleutelfiguur was ds Andrew Murray.

Aanvanklik was die Wagenmakersvallei geïsoleerd, maar met toenemende verbetering in kommunikasie gedurende die tweede helfte van die negentiende eeu, kan Wellington as deel van 'n breër geheel gesien word. Die aanleg van 'n hardepad oor die Kaapse vlakte en die spoorlyn tot by Wellington was instrumenteel in die uitdra van die Victoriaanse modegiere en gewoontes wat dan uiteindelik ook hier pos gevat het.

Gedurende die Herlewing van 1861 het oud en jonk getrou bidure bygewoon. Opmerklik is die feit dat daar oënskynlik geen kleurbewustheid by blankes en kleurlinge was rondom kerkbywoning in die Sendingkerk, Bovelei nie. Getrou aan die menslike natuur was daar egter ook die mense wat hulle godsdiens volgens hulle eie behoefte en interpretasies uitgeleef het, soos in die geval van die Wederdopers.

Daar is verder tot die oortuiging gekom dat daar nog 'n magdom van geskrewe inligting in die vorm van briewe en dagboeke onontdek in privaatbesit is, net soos ook pikturale bronne. Hierdie tesis kan dan bloot gesien word as 'n vertrekpunt vir verdere kultuurhistoriese navorsing van Wellington en die onmiddellike omgewing soos gedeeltelik gesien deur die bril van kunstenaars.

BRONNELYS

AFKORTINGS

DSAB	:	Dictionary of South African Biography
HAT	:	Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal
SABW	:	Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek
SAP	:	Suid-Afrikaanse Parlementsbiblioteek
SESA	:	Standard Encyclopaedia of Southern Africa
SKN	:	Sentrum vir Kultuurhistoriese Navorsing
WM	:	Wellington Museum

ALGEMENE LITERATUUR

Addington Symmonds, J. (red.)	1892	<i>Recollections of a happy life being the autobiography of Marianne North</i> , Deel II, Macmillan & Co.: Londen.
Aldridge, B.	1973	<i>Die geskiedenis van Suid-Afrika in beeld</i> , Struik: Kaapstad.
Anoniem	1806	<i>Gleanings in Africa</i> , Cundee: Londen.
Anoniem	1954	<i>Young Mrs. Murray goes to Bloemfontein 1856 – 1860</i> , A.A. Balkema: Kaapstad.
Anoniem	1998	<i>Life at the Cape over a hundred years ago by a Lady</i> , Struik Uitgewers: Kaapstad.
Armstrong, C.	1993	<i>God's errant children</i> , privaat uitgegee: New York.
Backhouse, J.	1844	<i>A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa</i> , Hamilton, Adams & Co.: Londen.
Ballantyne, R.M.	1879	<i>Six months at the Cape or letters to Periwinkle from South Africa</i> , James Nisbet and Co: Londen.

Barrow, J.	1847	<i>An auto-biographical memoir of Sir John Barrow</i> , John Murray: Londen.
Barrow, J.	1806	<i>Travels into the interior of Southern Africa</i> , Deel II, T. Cadell and W. Davies: Londen.
Basson, N.	1996	<i>Klein Drakenstein, 'n skatkis van gebeure en gedagtes om te onthou</i> , privaat uitgegee: Paarl.
Berman, E.	1983	<i>Art and artists of South Africa</i> , A.A. Balkema: Kaapstad.
Biermann, B.E.	1955	<i>Boukuns in Suid-Afrika</i> , A.A. Balkema: Kaapstad.
Boëseken, A.	1970	The first fifteen farmers in the Wagenmakersvalleij (In: J.G. Kesting, <i>Libraries and people</i> , Struik: Kaapstad).
Boëseken, A.	1964	<i>Simon van der Stel en sy kinders</i> , Nasou: Kaapstad.
Booth, A.R. (red.)	1968	<i>The journal of American Missionary in the Cape Colony 1835</i> , Suid-Afrikaanse Biblioteek: Kaapstad.
Booyens, B	1983	Basaartyd (<i>Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal</i> , 39 (1) Januarie).
Booyens, B.	1970	<i>Solomon Caesar Malan</i> , Human & Rousseau: Kaapstad.
Borcherds, P.B.	1861	<i>An auto-biographical memoir of Petrus Borchardus Borchers</i> , A.S. Robertson: Kaapstad.
Bosman, D.B. & H.B.Thom	1955	<i>Daghregister gehouden by den opper coopman Jan Anthonisz van Riebeeck</i> , Deel I (1656 – 1658), A.A. Balkema: Kaapstad.
Botha, C.G.	1926	<i>Place names in the Cape Province</i> , Juta: Kaapstad.
Botha, C.G.	1962	<i>General history and social life at the Cape of Good Hope</i> , C. Struik: Kaapstad.
Bradlow, F.	1965	The four Bowler pictures of the opening of the Cape Town to Wellington railway (<i>Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek</i> , 19 (4), Junie).

Bulger, G.E.	1867	An 8 days ramble in the Cape Colony, (<i>Intellectual Observer</i> , May 1867).
Bunbury, C.J.F.	1848	<i>Journal of a residence at the Cape of Good Hope</i> , John Murray: Londen.
Burchell, W.J.	1822	<i>Travels in the interior of Southern Africa</i> , Deel I, Longman, Hurst, Rees Orme & Brown: Londen.
Burden, M.	2000	Die metodologie van Kultuurgeskiedenis (<i>Suid- Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis</i> , 14(2), November).
Burman, J.	1963	<i>So high the road</i> , Human & Rousseau: Kaapstad.
Burton, A.R.E.	1907	<i>Cape Colony today</i> , Townshend, Taylor & Shashall Printers: Kaapstad.
Coertzen, P.	1987	Die godsdiensgeskiedenis van die Drakensteinvallei (In: A.G. Oberholster (red): <i>Paarlvallei 1687 – 1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
Coetzee, A.	1948	Byname van plekke en hul bewoners (<i>Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal</i> , 4(4), Mei).
Conradie, B.	1951	<i>Andrew Murray na 100 jaar</i> . Christen Studente Verenigingsmaatskappy: Stellenbosch.
Cook, M.A.	1975	<i>The Cape kitchen</i> , Stellenbosch Museum: Stellenbosch.
Crompton, A.W. & R. Singer	1958	Darwin's visit to the Cape (<i>Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek</i> , 13(1), September).
Cummings, A.M.	1898	Material growth of Huguenot Seminary (<i>Huguenot Seminary Annual</i> (3)).
Cunynghame, A.T.	1880	<i>My command in South Africa 1874 – 1878</i> , Macmillan & Co.: Londen
Curtis, G.	1819	<i>An account of the Colony of the Cape of Good Hope, with a view to the information of emigrants</i> , Rest Fenner: Londen.

Darwin, C.	1839	<i>Journal of researches into the geology and natural history of the various countries visited by H.M.S. Beagle under the command of Captain Firtz Roy, R.N., from 1832 to 1836</i> , Colburn: Londen.
De Bosdari, C.	1964	<i>Cape Dutch houses and farms</i> , A.A. Balkema: Kaapstad.
De Jongh, C.	1811	<i>Reizen naar de Kaap de Goede Hoop, Ierland en Noorwegen in de Jaren 1791 tot 1797</i> , Deel I, F. Bohn: Haarlem.
De Klerk, W.A.	1985	Die Witrivierramp (<i>Bylae by Die Burger</i> , 22 Februarie).
De Klerk, W.A.	1987	Kulturele interaksie in die Drakenstein (In: A.G. Oberholster (red.): <i>Paarlvallei 1687 – 1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
De Villiers, S.A.	1974	<i>Otto Landsberg 1803-1905</i> , Struik: Kaapstad.
De Wet, G.C.	1987	Vestiging in die Drakensteinvallei tot 1700 (In: A.G. Oberholster (red.): <i>Paarlvallei 1687-1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
De Wet, L.	1962	The sketches of John T. Haverfield (<i>Africana Aantekeninge en Nuus</i> , 15(1), Maart).
Departement van Natuur- bewaring	1958	<i>Beskermde veldblomme van Kaapland</i> , Departement van Natuurbewaring.
Derham, W.	1879	<i>A visit to the Cape Colony and Natal in 1879</i> , Heber Mordon: Bristol.
<i>Dictionary of South African biography (DSAB)</i>	1968-1987	Raad vir Geesteswetenskaplike navorsing: Kaapstad
Du Plessis, J.	1920	<i>Het leven van Andrew Murray</i> , Zuid-Afrikaanse Bijbelvereniging: Kaapstad.
Du Toit, J.D.	1917	<i>D.S.J. du Toit in weg en werk</i> , Paarl Drukpersmaatskappij: Paarl.
Duff Gordon, Lady	1875	<i>Last letters from Egypt by Lady Duff Gordon</i> , Macmillan and Co.: Londen.

Duggan, A. (red.)	1990	<i>Illustrated guide to the game parks and nature reserves of Southern Africa</i> , 2de uitg., Readers Digest Association of South Africa: Kaapstad.
Eliovson, S.	1973	<i>South African wildflowers for the garden</i> , Macmillan: Johannesburg.
<i>Encyclopedia Britannica</i>	1879-1888	Deel 24, Adam & Charles Black: Londen.
Engels, L.J.	1951	Personal accounts of the Cape of Good Hope written between 1652 and 1715 (<i>Africana Aantekeninge en Nuus</i> , 8(3), Junie).
Ewart, J.	1970	<i>James Ewart's Journal covering his stay at the Cape of Good Hope (1811-1814)</i> , C. Struik: Kaapstad.
Eybers, G.W.	1926	<i>Op die voetspoor van die ou reisigers</i> , Maskew Miller: Kaapstad.
Fagan, G.	1995	<i>Roses at the Cape of Good Hope</i> , Breestraat Publikasies: Kaapstad.
Fairbridge, D.	1922	<i>Historic houses of South Africa</i> , Maskew Miller: Kaapstad.
Fairbridge, D.	1924	<i>Lady Anne Barnard at the Cape of Good Hope</i> , Clarendon Press: Oxford.
Ferguson, A.P.	1896	Our school home (<i>Huguenot Seminary Annual</i> (2)).
Ferguson, G.P.	1927	<i>The builders of Huguenot</i> , Maskew Miller: Kaapstad.
Ferguson, G.P.	1935	Early recollections of the Rev. G.P. Ferguson (<i>The Congregationalist</i> , May 1935).
Ferreira, O.J.O.	1987	Die kultuurhistorikus en die gemeenskap (<i>Die Kultuurhistorikus</i> , 2(2), Oktober).
Forbes, V.S. (red.)	1975	<i>A. Sparrman, A voyage to the Cape of Good Hope ... 1772-1776</i> , Deel I, Tweede Reeks (6), Van Riebeeck Vereniging: Kaapstad.
Forbes, V.S. (red.)	1986	<i>Carl Peter Thunberg Travels at the Cape of Good Hope 1772-1775</i> , Tweede reeks (17), Van Riebeeck Vereniging: Kaapstad.

Francken, J.	1761	<i>Rampspoedige reize van het O.I. Schip de Naarstigheid</i> , J. Bosch: Haarlem.
Franken, J.L.M.	1949	<i>Piet Retief se lewe in die kolonie</i> , HAUM: Kaapstad.
Fransen, H.	1989	Die Kaapse 'preekkerk' en sy oorsprong (<i>Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuur- en Kunsgeskiedenis</i> , 3(4), Oktober).
Fransen, H.	1981	<i>Drie eeue kuns in Suid-Afrika</i> , Anreith Uitgewers: Pietermaritzburg.
Fransen, H. & M.A. Cook	1965	<i>The old houses of the Cape</i> , A.A. Balkema: Kaapstad.
Fransen, H. & M.A. Cook	1980	<i>The old buildings of the Cape</i> , A.A. Balkema: Kaapstad.
Godée Molsbergen, E.C.	1916	<i>Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd 1686 – 1806</i> , Deel II, Linschoten Vereniging.
Goncharov, I.A.	1961a	A Russian view of the Cape in 1853 (<i>Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek</i> , 15 (3), Maart).
Goncharov, I.A.	1961b	A Russian view of the Cape in 1853 (<i>Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek</i> , 15 (4), Junie).
Goncharov, I.A.	1961c	A Russian view of the Cape in 1853 (<i>Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek</i> , 16 (1), September).
Gordon-Brown, A.	1965	<i>Christopher Webb Smith</i> , Howard B. Timmins: Kaapstad.
Gordon-Brown, A.	1968	<i>The Cape Sketchbooks of Sir Charles D'Oyly, 1832-1833</i> , A.A. Balkema: Kaapstad.
Gordon-Brown, A.	1975	<i>Pictorial Africana</i> , A.A. Balkema: Kaapstad.
Green, L.G.	1949	<i>In the land of the afternoon</i> , Howard B. Timmins: Kaapstad.
Green, L.G.	1957	<i>Beyond the city lights</i> , Howard B. Timmins: Kaapstad.
Green, L.G.	1967	<i>On wings of fire</i> , Howard B. Timmins : Kaapstad.

Grobbelaar, P.W. (red.)	1974	<i>Volkslewe van die Afrikaner</i> , Tafelberg-Uitgewers: Kaapstad.
Grobbelaar, P.W. (e.a.)	1977	<i>Boerewysheid</i> , Tafelberg: Kaapstad.
Grobbelaar, P.W. & H. van der Merwe	1987	Volkskulturele tendense (In: A.G. Oberholster (red.): <i>Paarlvallei 1687 – 1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
Gutsche, T.	1970	<i>The Bishop's lady</i> , Howard B. Timmins: Kaapstad.
Hallema, A.	1951	<i>The Cape in 1776-1777 by Johannes Schumacher</i> , A.A. Balkema: Kaapstad.
Harington, A.L. (red.)	1997	<i>My dear Maria – Letters and journal of Barbarina Charlotte, Lady Grey, 1857 – 1860</i> , Vriende van die Suid-Afrikaanse Biblioteek: Kaapstad.
Hattersley, A.F.	1969	<i>An illustrated social history of South Africa</i> , A.A. Balkema: Kaapstad.
Hattingh, A.S.J.	1977	<i>Kunswaardering</i> , Perskor: Johannesburg.
Holman, J.	1834	<i>Voyage round the world; incl. travels in Africa ...</i> , Deel II, Smith, Elder & Co.: Londen.
Hoogenhout C.P. (toegeskrif aan)	1920	<i>Eeuwfeest van het ontstaan en de vooruitgang deur Ned. Ger. Zending gemeente te Wagenmakersvallei en Wellington</i> , plek van uitgawe en uitgewer onbekend.
Hoogenhout, C.P.	1941	<i>Gedigte van C.P. Hoogenhout</i> , Voortrekkerpers: Johannesburg.
Hoogenhout, I.	1953	Eeufees op Bainskloof (<i>Die Brandwag</i> , 4 September).
Hoogenhout, I.	1970	Hotel getuig van Boland se Wilde Weste (<i>Dagbreek en Landstem</i> , 22 November).
Hoogenhout, J.	1976	Drie historiese geboue aangewys (<i>Paarl Post</i> , 27 Februarie).
Hoogenhout, J.	1977a	Bainskloof, 122 jaar, word nasionale monument (<i>Paarl Post</i> , 11 Maart).

Hoogenhout, J.	1977b	Kukumakranka-dag (<i>Paarl Post</i> , 27 Mei).
Hoogenhout, J.	1979a	Vervaardiging van koperware (<i>Paarl Post</i> , 7 September).
Hoogenhout, J.	1979b	Public Library hundred years old (<i>Paarl Post</i> , 14 Desember).
Hoogenhout, J.	1980	Wellingtonia (<i>Paarl Post</i> , 7 November).
Hooker, W.J. (red.)	1831	<i>Botanical Miscellany</i> , Deel II, John Murray: Londen.
Jeffreys, M.D.W.	1964	Africanderisms (<i>Africana Notas en Aantekeninge</i> , 16 (2), Maart 1964).
Joubert, W.A. (red.)	1952	<i>Die Paarl, sy ontstaan en groei 1657 – 1952</i> , Van Riebeeckfeeskomitee: Paarl.
Joubert, M.	1999	Hou ontwikkelaars weg van belangrike natuurbates (<i>Die Burger</i> , 14, Junie).
Junius, S.H. & D.E.A. Junius	1892	<i>Zonnig Afrika</i> , F Bohn: Haarlem.
Kapp, P.H.	1975	<i>Ons Volksfeeste</i> , Tafelberg Uitgewers: Kaapstad.
Kapp, P.H. e.a.	1987	<i>Geskiedenis van die Westerse beskawing</i> , Deel II, (tweede uitgawe), HAUM: Pretoria.
Kennedy, R.F.	1966	<i>Catalogue of Pictures in the Africana Museum</i> , Deel I, Africana Museum: Johannesburg.
Kennedy, R.F.	1967	<i>Catalogue of Pictures in the Africana Museum</i> , Deel II, Africana Museum: Johannesburg.
Kennedy, R.F.	1967	<i>Catalogue of Pictures in the Africana Museum</i> , Deel III, Africana Museum: Johannesburg.
Kennedy, R.F.	1968	<i>Catalogue of Pictures in the Africana Museum</i> , Deel V, Africana Museum: Johannesburg.
Kennedy, R.F.	1971	<i>Catalogue of Pictures in the Africana Museum</i> , Deel VI, Africana Museum: Johannesburg.
Kennedy, R.F.	1972	<i>Catalogue of Pictures in the Africana Museum</i> , Deel VII, Africana Museum: Johannesburg.
Kennedy, R.F.	1975	<i>Catalogue of Prints in the Africana Museum</i> , Deel I, Africana Museum: Johannesburg.

Kennedy, R.F.	1976	<i>Catalogue of Prints in the Africana Museum, Deel II, Africana Museum: Johannesburg.</i>
Kesting, J.G. (red.)	1970	<i>Libraries and people, Struik: Kaapstad.</i>
Kidd, M.M.	1950	<i>Wildflowers of the Cape Peninsula, Oxford University Press: Kaapstad.</i>
Kolb, P.	1727	<i>Naaukeurige en uitvoerige beschryving van de Kaap de Goede Hoop, Deel II, Balthazar Lakeman: Amsterdam.</i>
Kolb, P.	1731	<i>The present state of the Cape of Good Hope, Deel II, W. Innys: Londen.</i>
Le Roux, N.J.	1932	<i>Die Jongetjies Hoërskool Wellington tot 1906 (Ongepubliseerde M.A.-tesis, Universiteit van Stellenbosch).</i>
Leibbrandt, H.C.V.	1896	<i>Precis of the archives of the Cape of Good Hope, Journal 1699-1732, W.A. Richards & Sons: Kaapstad.</i>
Levy, G.	1973	<i>The mysterious lady (Africana Aantekeninge en Nuus, 20(8) Desember).</i>
Lewcock, R.	1963	<i>Early nineteenth century architecture in South Africa, A.A. Balkema: Kaapstad.</i>
Lichtenstein, H.	1930	<i>Travels in Southern Africa, Eerste reeks Deel II (11), Van Riebeeck Vereniging: Kaapstad.</i>
Lister, M.H.	1949	<i>Journals of Andrew Geddes Bain, Eerste reeks (30), Van Riebeeck Vereniging: Kaapstad</i>
Macintosh, E.	1897	<i>Wellington: Its people and its institutions (Huguenot Seminary Annual (3)).</i>
Malan, F.	1999	<i>Wellington woelinge in die ABO (Bylae tot Die Burger, 29 Mei).</i>
Malherbe, J.E.	1997	<i>Cape vernacular architecture, Hugenate-gedenkmuseum: Franschhoek.</i>
Maré, B.J. & G.W. Sands (reds.)	1924	<i>In the valley of the Berg, Gymnasium Senior Matrikulasie klas: Paarl.</i>

Masson, F.	1776	An account of three journeys from the Cape Town into the southern parts of Africa (<i>Philosophical Transactions of the Royal Society of London</i> , 66(1) Lockyer Davis: Londen.
Mentzel, O.F.	1944	<i>A geographical and topographical description of the Cape of Good Hope</i> , Eerste reeks, Deel III (25), Van Riebeeck Vereniging: Kaapstad.
Mossop, E.E.	1927	<i>Old Cape highways</i> , Maskew Miller: Kaapstad.
Muller, A.	1990	Die maatskaplike bestel aan die Kaapkolonie in die 19de eeu – 'n kultuurhistoriese oorsig (<i>Die Kultuurhistorikus</i> , 5 (1), Junie).
Nachtigal, A.	1893	<i>De oudere zending in Zuid-Africa</i> , J.H. de Bussy: Amsterdam.
Neethling, M.	1995	<i>Pikturale Stellenbossiana 1679 – 1950: Register van kunstenaars met 'n kultuurhistoriese ontleding van geselekteerde kunswerke</i> (Ongepubliseerde M.A. tesis, Universiteit van Stellenbosch).
Newman, K.	1992	<i>Newman se voëls van Suider-Afrika</i> , eerste uitgawe, tweede druk, Southern Boek-uitgewers: Halfweghuis.
Newman, W.A.	1855	<i>Biographical memoir of John Montagu</i> , A.S. Robertson: Kaapstad.
Nienaber, P.J.	1963	<i>Suid-Afrikaanse pleknaamwoordeboek</i> , Deel I, Suid-Afrikaanse Boeksentrum: Kaapstad.
Nixon, J.	1880	<i>Among the Boers</i> , Remington & Co: Londen.
Oberholster, A.G & P. van Breda	1987	Afdelingsraad Paarl (In: A.G. Oberholster (red): <i>Paarlvallei 1687 – 1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
Oberholster, A.G. (red.)	1987	<i>Paarlvallei 1687-1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria.
Obholzer, A.M., M. Baraitser & W.D. Malherbe	1989	<i>The Cape house and its interior</i> , Stellenbosch Museum: Stellenbosch
Oberholster, J.A.S.	1940	<i>Gedenkboek van die N.G. Gemeente te Wellington</i> , Paarlse Drukkers Maatskappy: Paarl.

Oberholster, J.J.	1972	<i>The historical monuments of South Afrika</i> , J.H. de Bussy: Amsterdam.
Oberholster, J.J.	1941	<i>Kwartmillenniumgedenkbok van die Nederduitse Gereformeerde Gemeente, Paarl</i> , Paarl Kerkraad.
Palgrave, K.C.	1983	<i>Trees of Southern Africa</i> (2de uitg.), Struik, Kaapstad.
Percival, R.	1804	<i>An account of the Cape of Good Hope</i> , C.& R. Baldwin: Londen.
Pettman, C.	1985	<i>South African place names</i> , Lowry Publishers: Johannesburg.
Picton-Seymour, D.	1977	<i>Victorian buildings in South Africa</i> , A.A.Balkema: Kaapstad.
Picton-Seymour, D.	1989	<i>Historical buildings in South Africa</i> , Struikhof uitgewers: Kaapstad.
Pohl, F.W.	1953	Bolandse bergpas 100 jaar oud: Bain van Bainskloof is wêreldberoemd (<i>Die Huisgenoot</i> , 4 September).
Poortermans, J.C.	1857	<i>A series of lithographic drawings (1835-1857) containing views, characters, plants etc., of the Cape of Good Hope</i> , A.S. Robertson: Kaapstad.
Pretorius, J.C.	1985	Adrianus Johannes Bik: "Kunstekenaar" (<i>Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis</i> , 2(2), Julie).
Pretorius, J.C.	1986	Die voorste gestoeltes: struwelinge oor kerkstoele (<i>Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis</i> , 3 (2), Julie).
Pretorius, J.C.	1987	Inwinning van inligting: primêre geskrewe en pikturale bronne vir die kultuurhistorikus (<i>Navorsing Nasko-museum</i> , 1(4)).
Purves, J. (red.)	1921	<i>Letters from the Cape by Lady Duff Gordon</i> , Humphrey Milford: Londen.
Raidt, E.H. (red.)	1971	<i>Beschrywing van de Kaap der Goede Hoope met de Zaaken daar toe behoorende</i> , Deel I, tweede reeks (2), Van Riebeeck Vereniging: Kaapstad.

Raper, P.E.	1987	<i>Dictionary of South African place names</i> , Johnathan Ball Publishers: Johannesburg.
Raven-Hart, R. (red.)	1976	<i>Nicolas Louis de la Caille – Travels at the Cape 1751 – 1753</i> , A.A. Balkema: Kaapstad.
Roberts, M.	1990	<i>Indigenous healing plants</i> , Southern Book Publishers: Halfway House.
Robinson, A.M.L. (red.)	1973	<i>The letters of Lady Anne Barnard written to Henry Dundas from Cape of Good Hope 1793-1803</i> , A.A. Balkema: Kaapstad.
Robinson, A.M.L. (red.)	1994	<i>The Cape Journals of Lady Anne Barnard 1797-1798</i> , Tweede Reeks (24), Van Riebeeck Vereniging: Kaapstad.
Rode, A.	1988	Die argitektuur van die Drakensteinvallei (<i>Lantern</i> , 37(2), Mei).
Rode, A. & C. Albertyn	1987	Die argitektuur van die Drakensteinvallei (In: A.G. Oberholster (red): <i>Paarlvallei 1687 – 1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
Rossouw, J.H.	1940	<i>Die geskiedenis van die Groenbergskool 1864 – 1908</i> (Ongepubliseerde M. Ed.-tesis. Universiteit van Stellenbosch).
Scherzer, K.	1861a	<i>Narrative of the circumnavigation of the globe by the Austrian Frigate Novarra</i> , Saunders, Otley & Co.: Londen.
Scherzer, K.	1861b	<i>Reise der Oesterreichischen fregatte Novarra um die Erde ...</i> , Karl Gerold's Sohn: Wenen.
Schofield Mayson, J.	1861	<i>Four months at the Cape of Good Hope</i> , privaat uitgegee: plek van uitgawe onbekend.
Semple, R.	1968	<i>Walks and sketches at the Cape of Good Hope 1805</i> , A.A. Balkema: Kaapstad.
Simons, P.B.	1987	<i>'n Gids tot Kaaps-Hollandse huise</i> , Struik: Kaapstad.
Simons, P.B. & G. Viney	1994	<i>The Cape of Good Hope 1806-1872</i> , Brenthurst Press: Houghton.

Smith, H.J.	1990	<i>Die liefde van jou bruidstyd</i> , Kerkraad N.G. Kerk: Wellington.
Spies, F.R. Du T.	1952	<i>Die dagboek van H.A.L. Hamelberg</i> , Eerste Reeks (33), Van Riebeeck vereniging: Kaapstad.
<i>Standard Encyclopedia of Southern Africa (SESA)</i>	1970-1973	Deel II – Deel VIII, Nasau: Kaapstad.
Strömsoe, K.	1973	<i>The origins and development of early Cape material culture</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Kaapstad.
Stucki, M.	1849	<i>Reis naar en verblijf aan de Kaap en te Natal gedurende het jaar 1846 en 1847</i> , K. Van Hulst: Kampen.
Stucki, M.J.	1935	<i>Die skool op Blaauwvallei. My werk aldaar</i> , Pro Ecclesia Drukkery: Stellenbosch.
<i>Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek (SABW)</i>	1968–1981	Deel I – IV, Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Kaapstad.
Swanevelder, C.J.	1987	Die ewolusie van die Drakensteinlandskap (In: A.G. Oberholster (red.): <i>Paarlvallei 1687 – 1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
Swaving, J.G.	1828	Uitstapje naar de Paarl, Drakenstein, Stellenbosch en terug naar Kaapstad (<i>Het Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tydschrift</i> , Deel V) George Greig: Kaapstad.
Thackeray, P.E.	1987	Darwin's comments on South African fauna (<i>Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek</i> , 41(4), Junie).
<i>The Wellington Bochure</i>	1925	
Theal, G.M.	1911	<i>Belangrijke Historische dokumenten over Zuid-Afrika</i> , Deel III, Government van de Unie van Zuid-Afrika.
Theal, G.M.	1922	<i>History of South Africa before 1795</i> , Deel II, George Allen & Unwin: Londen.
Theal, G.M.	1964	<i>History of South Africa from 1795 – 1872</i> , Deel 9, C. Struik: Kaapstad

Thunberg, C.P.	1795	<i>Travels in Europe, Africa and Asia made between the years 1770 and 1779</i> , Deel I, 2de uitg., F. & C. Rivington: Londen.
Trotter, A.F.	1903	<i>Old Cape Colony – A chronicle of her men and house (1652-1806)</i> , Selwyn and Blount: Londen.
Valentia, Viscount	1809	<i>Voyages and travels to India, Ceylon, the Red Sea, Abyssinia and Egypt in the years 1802 – 1806</i> , Deel I, William Miller: Londen.
Valentijn, F.	1726	<i>Beschryving van 't Nederland Comptoir op de Kust van Malabar en van onzen handel in Japan, mitgaders een Beschryving van Kaap der Goede Hoope ...</i> , Deel V (2), Gerard onder de Linden: Amsterdam.
Van Breda, P.	1987a	Sport en ontspanning (In: A.G. Oberholster (red.): <i>Paarlvallei 1687 – 1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
Van Breda, P.	1987b	Uitvoerende kunste en vermaak (In: A.G. Oberholster (red.): <i>Paarlvallei 1687-1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
Van Breda, P.	1987c	Kommunikasie (In: A.G. Oberholster (red.): <i>Paarlvallei 1687 – 1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
Van Breda, P.	1987d	Openbare biblioteek Wellington (In: A.G. Oberholster (red.): <i>Paarlvallei 1687 – 1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
Van Breda, P.	1987e	Uitvoerende kunste en vermaak (In: A.G. Oberholster (red.): <i>Paarlvallei 1687 – 1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
Van Breda, P.	1987f	Onderwys (In: A.G. Oberholster (red.): <i>Paarlvallei 1687 – 1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
Van Breda, P.A.B. & S.A. Barnard	1991	<i>Veldplante van die winterreënstreek</i> , Departement van Landbouontwikkeling: Pretoria.

Van der Merwe, H.	1983	<i>Die tradisionele wamakersbedryf in Suid-Afrika met spesifieke verwysing na die Paarl</i> (Ongepubliseerde M.A. tesis, Universiteit van Stellenbosch).
Van der Spuy, S.J.	1912	<i>Aardrykskunde van het distrikt de Paarl voor Standaard III</i> , Paarl Drukpers Maatskappij: Paarl.
Van Huyssteen, T.	1985	<i>Hugenoteland</i> , Tafelberg Uitgewers: Kaapstad.
Van Jaarsveld, F.A.	1982	<i>Van van Riebeeck tot P.W. Botha</i> (3de uitg.), Perskor: Johannesburg.
Van Zyl, A.P.	1995	<i>Bainskloof, 'n kultuurhistoriese oorsig</i> (Ongepubliseerde werkstuk vir Nagraadse Professionele Diploma in Museumkunde, Universiteit van Stellenbosch).
Van Zyl, D.J.	1987	Ekonomie (In: A.G. Oberholster (red.): <i>Paarlvallei 1687 – 1987</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing: Pretoria).
<i>Verklarende handwoordeboek van die Afrikaanse Taal</i>	1981	Perskor: Johannesburg.
Versveld, M. & W.A. de Klerk	1947	<i>Die berge van die Boland</i> , Afrikaanse Pers Boekhandel: Johannesburg.
Von Hübner, Baron	1886	<i>Through the British Empire</i> , Deel I, John Murray: Londen.
Vriende van die Wellington Museum	g.d.	<i>Bainskloofpas, 'n selfbegeleide toer</i> , Vriende van die Wellington Museum, Wellington.
Walton, J.	1965	<i>Homesteads and villages</i> , Van Schaik: Pretoria.
Walton, J.	1974	<i>Watermills, windmills and horsemills of South Africa</i> , Struik: Kaapstad.
Walton, J.	1985	<i>Cape dovecots and fowl-runs</i> , Stellenbosch Museum: Stellenbosch.
Walton, J.	1986	Hanebalk, collar-beam and tie-beam (<i>Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis</i> , 3(1), Januarie).
Walton, J.	1989	<i>Old Cape farmsteads</i> , Human Rouseau: Kaapstad.

Warner, B. (red.)	1991	<i>Lady Herschel letters from the Cape 1834 – 1838</i> , Vriende van die Suid-Afrikaanse Biblioteek: Kaapstad.
Westra, P.E.	1986	Charles Darwin's visit to the Cape in 1836 and his first publication (<i>Kwartaalblad van Suid- Afrikaanse Biblioteek</i> , 41(2), Desember).
Wynn-Jones, A.	1990	<i>Hunting</i> , Southern Book Publishers: Johannesburg.

TYDSKRIFTE EN KOERANTE

<i>Cape Monthly Magazine</i>	Januarie – Junie 1871; Julie – Desember 1871; Januarie – Junie 1873; Julie – Desember 1873; Mei 1874; Nuwe reeks 1870 – 1876
<i>Huguenot Seminary Annual</i>	1895; 1897
<i>The Argus Annual</i>	1889
<i>Die Huisgenoot</i>	15 September 1939
<i>Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek</i>	Desember 1957
<i>Lantern</i>	Mei 1988
<i>Cape of Good Hope Almanac</i>	1836-1837; 1842; 1846-47
<i>Illustrated London News</i>	16 Januarie 1846; 2 Augustus 1864; 2 Mei 1885

ARGIVALE BRONNE

Sentrum vir Kultuurhistoriese Navorsing, Departement Geskiedenis, Universiteit van Stellenbosch (SKN DG)

Voorgaadse werkstukke

WS WEL VIII TRD : Wellington

WS WEL IX TRD : Wellington

WS WEL X TRD : Wellington

WS WEL XII TRD : Wellington

Standard Bank Argief

Inspekteursverslae

INSP 1/1/176

Suid-Afrikaanse Parlementsbiblioteek (SAP)

Mendelssohnversameling

Manuskrip: Godlonton, R.	1850	<i>Journal of his journey by sea from Port Elizabeth to Cape Town ...</i>
--------------------------	------	---

Wellington Museum

Briewe

Bliss, A.	1873	25 Desember
	1874	4 Februarie; 24 Februarie
Ferguson, A.	1873	21 November; 25 November; 25 Desember
	1874	13 Januarie; 14 Januarie; 9 Mei
Preston, M.O.	1882-1889	Joernaal I 1882-1884; Joernaal II 1884-1887; Joernaal III 1887-1889

Ander manuskripte

Gamble, M.E.	1933	<i>Reminiscences of the Huguenot Seminary 1877-1887 at the 60th anniversary.</i>
Visser, De V.	1954	<i>Kort aantekeninge uit my lewe.</i>
Hoogenhout, J.	1984	<i>Huldeblyk aan J.H. Pannevis.</i>
Mackenzie, K.	1994	<i>The story of Bain's Kloof Pass.</i>
Smit, E.	1999	<i>Die Munisipale Raad van Wellington 1873-1950.</i>

MONDELINGE BRONNE

Botha, D.P. (ds)	2000	Kurator, Sendinggestig, Kaapstad.
Carstens, J.	1999	Stadsklerk, Munisipaliteit Wellington.
Cherry, M.	1999	Dosent, Departement Soölogie, Universiteit van Stellenbosch.
Hoogenhout, J.	1998	Optenhorst, Wellington.

Koegelenberg, P.	1999	Stadsingenieur, Munisipaliteit Wellington.
Retief, D.	1998	Boer, Welvanpas, Wellington.
Rust, M. (dr.)	1998	Afgetrede mediese dokter, 3de Laan, Wellington.